

મહાકવિ શ્રીભવભૂતિપ્રણીત,

માલતીમાધવ

પ્રકરણ.

તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર,

મહાપંડિત જગદ્ધરની ટીકાને આધારે રચેલા

ટિપ્પણસમેત

પ્રસિદ્ધ કરનાર

દિવેદી મણિલાલ નલુભાઈ, બી. એ.,

“આનરરી ફેલો-એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ.”

આ પુસ્તકના સર્વે પ્રકારના હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

મુંબઈ,

કોટમાં ઓરિયન્ટલ છાપખાનામાં છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સન ૧૮૮૦.

મૂલ્ય રૂ ૨-૮.

2464

891.22

मपम

(मास)

26032

Dedicated

TO

RAV BAHÁDUR MANIBHÁI JASABHÁI,

FOR

HIS LIBERALITY

AND

**GENEROUS ZEAL IN THE ENCOURAGEMENT
OF VERNACULAR LITERATURE,**

BY HIS HUMBLE ADMIRER,

THE TRANSLATOR.

શાવળાહાદુર

મણિભાઈ જસભાઈ

ને

તેમની ઉદારતા, અને ગુજરાતી ભાષાની વૃદ્ધિ કરવાનાં

તેમના

હિતકારી ઉત્સાહને

સાર

આ ભાષાન્તર નમ્રતાપૂર્વક અર્પણ કર્યું છે.

લિ. ભાષાન્તર કર્તા.

સાગરમાંથી ભેગાં કરી વાંચનાર રસિક જનો શુદ્ધ શૃંગારની તુલના કરે, એ મારો પ્રથમ હેતુ, આ ભાષાન્તર રચવામાં, છે.

પ્રેમ વિવિધ પ્રકારના છે: ઈશ્વરપ્રતિ, દેશપ્રતિ, પિતાપ્રતિ, પત્નિપ્રતિ, મિત્રપ્રતિ, વગેરે. તેમાંના છેલા એ પ્રેમનું તાદશ ચિત્ર આ નાટકમાં પાડેલું છે. પ્રેમાસક્તિમાં હુબેલાં મનુષ્યો કેવાં સુખ અનુભવે છે, તેનું શૃંગારમય વર્ણન આપતાં પતિ-પત્નિના ધર્મ યથાર્થ દર્શાવ્યા છે:—

શાલિની.

પ્યારી વસ્તુ, મિત્ર, ખંદુ, ખંધાંએ,
સર્વે ઈચ્છા, ગર્થ, ને જીવ સર્વે,
સ્ત્રીને ભર્તા, સ્ત્રી ધણીને ગણી છે,
એવું નિત્યે જાણુજે ખાલ ખત્રે.

આ નાટકના પ્રેમની કલ્પના અતિઉચ્ચવર્ગની છે. વિક્ષાન્ દાકતર વિલસનનો અભિપ્રાય છે કે “ઇંગ્રેજ લોકોએ હિંદુઓના પ્રેમની જે અવગણના કરેલી છે, તેને આ નાટકમાં વર્ણવેલો પ્રેમ રદ કરે છે.” વળી મિત્રનો અન્યોન્ય પ્રેમ વર્ણવ્યામાં પાંચ કંઈ ખાંડી રાખી નથી; તેમજ સર્વે પાત્રોમાં જે અન્યોન્ય પ્રેમ જણાવ્યો છે તે ધણા ઉત્તમ પ્રકારનો છે. આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમનાં ધ્યાન વાંચનારની સેવામાં રજુ કરવાનો મારો ખીજો હેતુ છે.

ભરતખંડિ આર્યોનું મન કવિંતાઉપર અસલથીજ મચેલું છે. ભરતખંડ જેવા ક્ષુદ્રદૂપ દેશમાં અવકાશ વધારે મળતો, અને દેશી રાજ્ય સ્થાયિ હોવાથી તે અવકાશ નિર્વિદ્ધ રહેતો. આવા અવકાશના પ્રસંગમાં ભરતખંડની આકર્ષક વિશ્વચમત્કૃતિ તેમના મનઉપર ભવ્ય અસર કરે તેમાં શી નવાઈ ! હિમાલય જેવા પર્વતનાં, વાદળાંથી વિંઠાયલાં, નાનારંગથી ચિત્રિત, હિમમય શિખર,—લીલોતરીની વચમાં નાના મોટા તરંગથી તોરમાં ઉછળતી નદીઓ,—તેમાં પ્રતિબિમ્બિત સુવર્ણ જેવું પીણું, ભુરું કે નાના રંગથી વિચિત્ર આકાશ,—લીલોતરીથી છવાયેલી ટેકરીઓ,—અરુણોદય તથા પ્રદોષ સમયની

શાન્તિ અને ગરબડ,—વિધ્યમત્કૃતિમાં સાફ જણાતા વસ્તુના ફેરફાર,—એ બધું આર્થ જનોના મનને કવિતાના ભવ્ય વિષય સુચવી ઈશ્વરની સત્તાનું પળે પળે ભાન કરાવતું. કવિતા આમ અમલથીજ ભરતખંડમાં વાસો વસેલી છે. કવિ! ‘જ્યાં ન પહોચે રવિ ત્યાં પહોચે કવિ’ એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. કવિતા વિશેષે કરીને અનુકૃતિ કરવાની કલા છે. ચિતારો બાહ્યકૃતિનું તાદશ ચિત્ર પાડે છે; શકાટ મૂર્તિમાન્ પ્રતિમા બનાવે છે; પણ કવિ મનોવૃત્તિનું પૂતળું મન આગળ ખડું કરી મનને સાનંદાશ્ચર્યમાં મગ્ન કરે છે; બાહ્યવિશ્વનાં આકર્ષણો સાથે બાથ ભીડી પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતા મનનો ગભરાટ યથાર્થ ચિતરે છે. નીતિના ધણા વાદવિવાદ લખાયલા છે, પણ તે સાધારણ બુદ્ધિના જનોને અગમ્ય હોવાથી મદ્ગુણનો વિજય અને દુર્ગુણનો પરાજય ચિતરવાનું કામ પણ કવિનુંજ છે. બીજી તરફથી તપાસતાં કવિતાનો વિષય આથી પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. જે વસ્તુનું જ્ઞાન માણસની બુદ્ધિને અગમ્ય છે, તેવી વસ્તુનું જ્ઞાન પણ કવિતાને થાય છે. સૂર્યના પ્રકાશથી અભેદ ગાઢ તિમિરથી પરિપૂર્ણ, પર્વતની ગુફાઓ,—નાનારંગથી વિચિત્ર આકાશની ઘટા,—ભૂમિના અતિ અસ્પષ્ટ અને ગહન પ્રદેશ,—માણસના અંતઃકરણની વાંકી ચુકી અને અંધારી વા ઉજળી ગલીગુંચીઓ,—એ બધાં કવિતાને અગમ્ય નથી. કવિતા ખાલી હવામાં જીવ મુકે છે, મુલા માણસને જીવતું કરે છે:—પ્રખ્યાત ઈંગ્રેજ કવિ શેક્સપીયર પણ કેહુ છે કે:—

“The poet’s eye, in a fine frenzy rolling,

“Doth glance from heaven to earth, from earth
[to heaven;

“And, as imagination bodies forth

“The forms of things unknown, the poet’s pen

“Turns them to shapes, and gives to airy nothing

“A local habitation and a name.”

—*Mid Summer Night’s Dream, Act V., Sc. I., 12-17.*

કવિની આંખ કવિતાના ધેનમાં ને ધેનમાં પૃથ્વીપરથી આકાશ-

તરફ અને આકાશપરથી પૃથ્વીતરફ ભગ્ન્યાં કરે છે. જેમ જેમ કવિની કલ્પના અબજાણી વસ્તુઓના ઘાટ ઘટે છે, તેમ તેમ એની કલ્પના તે સર્વને સાકાર બનાવે છે; અને ખાસી હવામાં પણ લૌકિક સ્થલ ઉપજાવી લે છે. કવિતાની આવી શક્તિને લીધે તે એક દેવી ગાયન છે એમ પુરાતન કાલથી સર્વ માનતા આવ્યા છે.

કવિતાનું આણું રૂપ સિદ્ધ કરતી કાલિદાસાદિકની કવિતામાં ઉમેરો કરવાને, ભવભૂતિની રસાલ કવિતા, વાંચનાર સુઝા જનોની સેવામાં રજુ કરવાનો મારો તૃતીય હેતુ છે.

પ્રખ્યાત અને રસિક કવિની કવિતા અને કલ્પનાના ગુણ મારી નખાણી કલ્પના ક્યાં સુધી ગણાવી શકે? તેવા ગુણ વાંચનારને સહેલાઈથી જાણાઈ આવે એટલા સાઈં આખા નાટકઉપર ટીકા આપવી દુરસ્ત ધારી છે. મહાપંડિત જગદ્ગુરુ માલતીમાધવઉપર અમૂલ્ય ટીકા રચેલી છે. આ ભાષાન્તરમાં જે ટિપ્પણ છે તે પ્રાયશઃ એ ટીકાને આધારેજ ઘડેલું છે. અસલ સંસ્કૃત ગ્રંથની ભાષાજ ઘણી અઘરી છે એટલે લાચાર કે ગુજરાતીમાં યથેચ્છ સરલ લખાણ થયું નથી. તોપણ ટિપ્પણઉપરથી અર્થ સાફ થઈ જશે એમ આશા છે.

પદ્ય ભાગનું ભાષાન્તર બનતા સુધી—સમશ્લોકી—સરખા વૃત્તમાંજ થયું છે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાની શૈલીને અનનુકૂલ પડે એવા—નર્દટક, પ્રહર્ષણીય, પુષ્પિતાગ્રા, મંબુભાષિણી, પૃથ્વી, આદિ છંદો વારંવાર બદલ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાની મોટી ખુખી એવી છે કે પ્રોઢ અને વિશાલ અર્થ થોડા શબ્દોથી દર્શાવી શકાય છે; ગુજરાતીમાં આ પ્રમાણે બનતું નથી. સંસ્કૃત ભાષામાં આ શક્તિ માત્ર સમાસને લીધેજ પ્રાપ્ત થયેલી છે. આટલાસાઈં ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા તત્પુરુષાદિક સાધારણ સમાસ ભાષાન્તર કરતાં વાપર્યા છે. વળી સંસ્કૃત શ્લોકની એક ખીજ આંટી એવી હોય છે કે, જે કેહેવાનું હોય, —વિશેષ્ય,—તેનાં વિશેષણરૂપ શબ્દ કે વાક્ય ઘણાં હોય છે. આવી રીતની શૈલી ગુજરાતી વાંચનારને અપરિચિત હોવાથી, ભાષાન્તરમાં

એમ નિયમ રાખ્યો છે કે પ્રથમ બધાં વિશેષણ ગણાવ્યા પછી છેલ્લી-
વારે વિશેષ્ય કહી દેવું. જેમકે,

સ્થિર,—વિકસિત,—ઊંચી થાય છે જૂલતા જ્યાં,—
પ્રોતિમય,—જરિ ઝીણી,—કોણ-વિસ્તાર છે જ્યાં,—
મુજ નયન મળેથી ખાય સંકોચ માત્ર,—
વિધિવિધિની, થયો હું, દષ્ટિયો કેરું પાત્ર.

શ્લોકના ભાષાન્તરમાં, આટલા સાદું, જે ચિન્હ મુકવામાં આવ્યાં છે
તે, અર્થાનુસાર છે, યતિને કામે નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને
વાંચતાં બધું ભાષાન્તર સહજ સમજાશે એમ મારી ધારણા છે.

આ ભાષાન્તર અક્ષરે અક્ષર મૂળ પ્રમાણેજ છે એમ દેહવાની હું
હીંમત ધરતો નથી; પણ બનતા સુધી કવિનો ભાવાર્થ ન નાશ પામે
તેવી રીતે ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાષાન્તરમાં કંઈ દોષ
હોય તે કુવં ગ્રહણ કરી પાણી તણ દેવાની હંસપ્રકૃતિવાળા સજ્જન-
નોએ માફ કરવો.

આ ભાષાન્તરનાં પ્રુફ વગરે તપાસવામાં મારા મિત્ર પંડ્યા
છગનલાલ હરિલાલે મને અમૂલ્ય સાહાય કરેલી માટે તેમનો
હું આભાર માનું છું.

લિ૦ ભાષાન્તર કર્તા.

માલતીમાધવ.

આ ઠેકાણે માલતીમાધવ પ્રકરણનો હુંકો વૃત્તાન્ત અયોગ્ય લાગશે નહિ :—

અંક ૧-૨. જોદ્ધમતની ઘરડી આરજ્ઞ કામન્દકી તથા તેની શિષ્ય સૌદામિની, તેમજ પ્રધાન ભૂરિવસુ અને મંત્રી દેવરાત, એ બધાં વિદ્યાભ્યાસને માટે ભેગાં રહેતાં હતાં; ત્યાં ભૂરિવસુ અને દેવરાતે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આપણે જે છોકરાં થાય તેમને પરણાવવાં. કાલાન્તરે ભૂરિવસુને માલતી અને દેવરાતને માધવ એવાં છોકરાં થયાં. હવે ભૂરિવસુ જે રાજાનો પ્રધાન હતો તે રાજાએ પોતાના નર્મસચિવ નન્દનને સાથે માલતીનું માગું કરેલું. આ કારણસર લગ્ન (માલતી અને માધવનું) થવું અશક્ય લાગ્યું. દેવરાતે પોતાના પુત્રને તેના મિત્ર મકરન્દ સાથે કુંડિનપુરથી પદ્માવતી (માલતીના બાપનું ગામ) વિદ્યાભ્યાસને સાથે મોકલ્યો. ત્યાં માધવને ને માલતીને અન્યોન્ય પ્રેમ થયો. પછી કામન્દકીએ પોતાની શિષ્ય અવલોકિતા અને બુદ્ધ-રક્ષિતાની મદદથી, આ વિવાહનું કાર્ય રાજા તથા નન્દન ક્રોધે ભરાય નહિં એવી રીતે ચોરીથી કરાવી આપવાનું, ભૂરિવસુ સાથે મેત્રી હોવાથી, માથે લીધું. કામન્દકીએ વિવિધપ્રકારની યુક્તિઓ કરીને, નાનાપ્રકારના પ્રસંગ આણી, માલતી-માધવનો પ્રેમ વધારી દીધો.

અંક ૩-૪. કામન્દકીએ યુક્તિ કરીને માલતી તથા માધવનો મકરન્દ-દાનમાં મેળાપ કરાવ્યો. માધવ એક વૃક્ષની પાછળ સંતાઈ રહીને માલતીને નિહાળતો હતો એટલામાં, નન્દનની બેહેન મદ્યન્તિકાને પાંજરામાંથી છુટી ગયેલો વાઘ મારી નાંખે છે માટે ઠાઠ ધાઓ, એવી બુમ સંભળાઈ. તે સાંભળી માધવ તેની બહારે ધાવ્યો. માલતીનો નન્દનસાથે વિવાહ ગામમાં તો થઈ ગયેલો હતો તેથી મકરન્દ માધવને આશ્વાસના કરવા આવતો હતો, તેણે મદ્યન્તિકાને ઉગારી; ને ત્યારથી એ બન્નેને પ્રેમ થયો. મકરન્દ વાઘને મારીને આવ્યો ત્યાર-

પછી બધાં અન્યોન્ય સમાગમનું સુખ અનુભવતાં બેઠાં છે એટલામાં એક પુરૂષે આવીને મદ્યન્ટિકાને વધામણી ખાધી કે, તારા ભાઈનો વિવાહ માલતી સાથે થયો. આ વાત સાંભળી માલતી તથા માધવ ઘણાં ઉદાસ થઈ ગયાં. માધવે નિર્ણય કર્યો કે શ્મશાનમાં જઈને મનુષ્યના માંસનું ખલિદાન આપીને માલતી મળે એવી ગોઠવણ કરવી.

અંક ૫-૬-૭. આવા વિચારથી માધવ શ્મશાનમાં માંસ લેઈને ફરતો હતો; ને બધાં ભૂતને ખલિદાન લેવાસારે ગોલાવતો હતો; એટલામાં એણે માલતીની ચીસ સાંભળી. તે સાંભળીને શ્મશાનદેવી કરાલાના દેવળ તરફ પોતે ગયો. ત્યાં એણે અધોરધંટ, કપાલકુંડલા, તથા વધેરવાને તૈયાર કરેલી માલતી, એટલાંને દીઠાં. માલતીને ઘેર લગ્નની ધામધૂમમાં તો ભંગાણ પડ્યું હતું. માધવે અધોરધંટને મારી નાંખ્યો અને માલતીને પાછી એનાં સગાં બહાલાંને સોંપી. લગ્નની ધામધૂમ પાછી ચાલી અને લગ્ન થતા પેહુલાં માલતી પોતાની સખી લવંગિકાની સાથે નગરદેવીનું પૂજન કરવા ગઈ. ત્યાં માધવ અને મકરન્દ પેહુલેથી સંતાઈ રહ્યા હતા. કામન્દકીએ આવીને માલતીને માધવ સાથે પરણાવી દીધી. મકરન્દને માલતીનો વેશ પેહુરાવી નન્દન સાથે પરણવા મોકલ્યો. મકરન્દ જઈને નન્દનને પરણ્યો. પછી નન્દન જ્યારે સુવા આવ્યો ત્યારે, મકરન્દે એને ખૂબ માર્યો એટલે એ નાશી ગયો. આ પ્રસંગે નન્દનની બેહેન મદ્યન્ટિકાને, માલતીને મનાવવાને બહાને બુદ્ધરક્ષિતા તેડી લાવી. પછી મદ્યન્ટિકા અને મકરન્દ એકેકને મળ્યાં અને માધવ પાસે જવા નીકળ્યાં.

અંક ૮. મદ્યન્ટિકા તો માધવ પાસે ગઈ; પણ મકરન્દ આનવતો હતો એટલામાં, પોતાના મંત્રીની પુત્રી માલતીનું હરણ થયું જાણીને રાજાએ મોકલેલા મોટા સૈન્યે એના ઉપર હુમલો કર્યો. માધવ આ અપ્પર સાંભળીને મકરન્દની સહાયે ગયો અને બંનેએ થઈને સર્વ સૈન્ય પાછું હાઠી દીધું. આ પ્રસંગે માલતી એકલી પડી એટલે કપાલકુંડલા આવીને એને ઉપાડી ગઈ. રાજાએ એલા બે મિત્રોનું પરાક્રમ જોઈ ભૂરિવસુ તથા નન્દનને ઠપકો દીધો કે

આવા સારા જમાઈ તમને શા માટે નથી ગમતા ? પાછો આવ્યો ત્યારે માધવે માલતીને ન દીઠી એટલે તે ગાંડો થઈ ગયો.

અંક ૯-૧૦. પોતાના મિત્ર મકરન્દસાથે પાસેના વનમાં ફરતો ફરતો માધવ ગાંડો થઈ, મૂંઝા ખાઈને પડ્યો. મકરન્દે ધાર્યું કે એ મરી ગયો; તેથી પર્વતની ટોચે ચઢી જ્યો પોતે ભુશ્કે મારવા જાય છે કે તરત આકાશવાણી થઈ કે "વત્સ! સાહસ મા કર." આમ સૌદામિની મકરન્દનો જીવ ખચાવીને માધવને પણ માલતીની પાસે લેઈ ગઈ. ઘર આગળ કામન્દકી, અવલોકિતા, લવંગિકા વગેરે મરવા તત્પર થયાં હતાં તેમને મકરન્દે જઈને વાર્યા. સૌદામિની પણ અંત્રિમાં ખળી મરવા તત્પર થયેલા ભૂરિવસુને ઉગાર્યા પછી કામન્દકી વગેરે સર્વેને મળી. નન્દને પોતાની ખેહેન, મકરન્દને ખુશી થઈને પરણાવી. આ પ્રમાણે ખત્રે જોડાં સુખશાન્તિ પુનરપિ પામ્યાં.

આ નાટકવિષે વિદ્વાન્ પ્રોફેસર માન્ડારકરના અભિપ્રાયનો સારાંશ.

“ભવભૂતિ પ્રથમવર્ગનો કવિ છે. ગાઢ વનમાંના, નદીઓમાંના, અને ઊંચા પર્વતોમાંના ભવ્ય અને અદ્ભુત અમંતકારનું એ કવિ યથાર્થ ધ્યાન કરે છે; પોતાની કવિતામાં સુકોમલતા અને કારણ્યભાવ સારીપેઠે ખતાવે છે. ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિના અતિસૂક્ષ્મ ભાવ પણ આ કવિ તરત પારખી કાઢે છે. પોતાની ભાષાને વર્ણ્યવસ્તુને અનુકૂલ કરવાની મોટી શક્તિ ભવભૂતિનામાં છે. ભવભૂતિની નાટક લખવાની શક્તિ ખાહુ સારી નહિ હોય. માલતીમાધવનું વસ્તુ (plot) પોતાની બુદ્ધિથીજ ગોઠવી કાઢેલું છતાં પણ, એ વાર્તાના ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમાં, મૃચ્છકટિક કે મૂદ્રારાક્ષસના રચનાર જેટલી ખુબી પણ, ભવભૂતિ દર્શાવો શક્યો નથી. શ્મશાનમાં જે વૃત્તાન્ત ખની ગયો ત્યારપછીનાં તમામ વર્ણનો અસંખ્ય જેવાં લાગે છે. કપાલકુંડલા માલતીનું હરણ કરી જાય એવો પ્રસંગ, કવિને વિરહાતુર માણસની અવસ્થાનું વર્ણન કરવાનો અવસર મળે, માટેજ આણ્યો હોય એમ જણાય છે; તેમજ એ ખનાવ, પાછળની વાર્તાનોજ પરિણામ હોય એવો પણ લાગતો નથી. વિવિધ પ્રકારના જનસ્વભાવની છખી પાડવામાં પણ ભવભૂતિની ચતુરાઈ આઝી જણાતી નથી. ભવભૂતિનું મન જુદી જુદી અવસ્થામાં પેશી શકતું નથી; તેમજ એક અવસ્થા વિસરી જઈને બીજી અવસ્થામાં તદ્દન નવા થઈને પેસવાની કળ પણ એનામાં નથી. પણ વિશ્વચમત્કૃતિનું વર્ણન કરનાર, તથા મનુષ્યની મનોવૃત્તિનું પ્રતિબિમ્બ દર્શાવનાર કવિઓમાં, ભવભૂતિને ઘણું ઊંચું માન ધટે છે. પ્રોફેસર વિલ્સન કહે છે તેમ કાલિદાસના તરંગ અતિઉત્કૃષ્ટ છે. કાલિદાસની કળા ભવભૂતિ કરતાં સારી છે. કાલિદાસ મનોભાવની માત્ર સુચનાજ કરે છે; ભવભૂતિ રસભરી વાણીથી તેનું વર્ણન કરે છે. મનોભા-

વથી પરાજય પામેલાં મનુષ્યને ભવભૂતિ ધાણી વાર આંશુના ઢગલા પડાવે છે: પણ કાલિદાસ તેવા માણસોની આંખમાંથી (જે કદાપિ તે તેમ કરે તો) માત્ર થોડાં ટીપાંજ ખરાવે છે. સંસ્કૃત ટીકાકરોના મતાનુસાર, કાલિદાસ ખરો રસ શાબ્દના વ્યંગ્યાર્થથીજ જમાવે છે: ભવભૂતિ શાબ્દના વાચ્યાર્થથીજ રસ ઉપજતી લે છે. *

* * * * * ભવભૂતિનાં નાટક દશ્ય કરતાં શ્રવ્ય કાવ્યમાં ગાણી શકાય તેવાં છે. શકુંતલાની ખુખી, વાંચવા કરતાં ભજવી ખતાવેલું જોવાથી વધારે ઉદ્દીપ્ત થાય છે: પણ ભવભૂતિના નાટકને તો વાંચીનેજ આનન્દ પામીએ છીએ. આ નાટકના ખીન્ન દોષમાં દીર્ઘ સમાસ કરવાનો ભાષાદોષ પણ ઉમેરવો જોઈએ, કેમકે તેવી ભાષા નાટકને દેવળ પ્રતિકૂળ છે. * * *

ભવભૂતિ.

પ્રોફેસર ભાન્ડારકરે ભવભૂતિનો વૃત્તાન્ત આપેલો છે તેનો સાર:— “વિદુર્ભ દેશમાં (હાલના વરાહ પ્રાંતમાં) પદ્મપુર નામે નગરમાં, ઉદુમ્બર નામના પ્રાહ્મણોના કુલમાં ભવભૂતિ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ પ્રાહ્મણો કાશ્યપ ગોત્રના, તથા યજુર્વેદની તૈત્તિરિય શાખાના હતા. ભવભૂતિના પિતાનું નામ નીલકંઠ હતું; એની માનું નામ જતુકર્ણી હતું; અને એના દાદાનું નામ ભટ્ટગોપાલ હતું. ભવભૂતિ વિદ્વાન્ હતો. વેદ, ઉપનિષદ, તથા સાંખ્ય અને યોગ દર્શનોનું એને જ્ઞાન હતું. એના ગુરુનું નામ જ્ઞાનનિધિ હતું. એજ સન્યાસીએ આ પછા કવિને વેદાન્ત ભણાવ્યો હશે.

“ભવભૂતિએ ત્રણ નાટક રચ્યાં છે: વીરચરિત, માલતીમાધવ, ને ઉત્તર-રામચરિત. શારંગધરે પોતાની પદ્ધતિમાં એક શ્લોક* આ-

* નિરવદ્યાનિ પદ્યાનિ યદિ નાટ્યસ્ય કા ક્ષતિઃ ।

મિશુકક્ષાવિનિક્ષિપ્તઃ કિમિશુર્નારસો ભવેત્ ॥

પેલો છે, ને તે ભવભૂતિનો છે એમ કહેલું છે. આ શ્લોક આ ત્રણે નાટકમાં ન જડવાથી, એણે એકાદ ચોથો ગ્રંથ લખ્યો હશે, એમ સંશય થાય છે. વીરચરિત, ભવભૂતિના પ્રથમ પ્રયત્નનું કૃણ હોય એમ લાગે છે; પછી માલતીમાધવ લખાયું હશે, ને છેલ્લે ઉત્તર-રામચરિત લખાયું હશે. ઉત્તર-રામચરિત ભવભૂતિએ પોતાની બુદ્ધિ પાકી થયા પછીજ લખ્યું હશે, એમ સંસ્કૃત પંડિતોમાં ચાલતી વાતો ઉપરથી માલમ પડે છે. પંડિતો એમ કહે છે કે ઉત્તર-રામચરિતમાં ભવભૂતિ કાલિદાસ કરતાં ચઢે છે:—

॥ उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ॥

“પંડિતો એમ માને છે કે આ ખત્રે મહાકવિઓ એકજ વખતમાં થઈ ગયા છે; અને એક એવી વાત ચાલે છે કે:—ઉત્તર-રામચરિત રચીને ભવભૂતિ કાલિદાસ પાસે લેઈ ગયો; અને કાલિદાસને એ નાટકવિષે અભિપ્રાય આપવાનું કહ્યું. કાલિદાસ તે વેળે “સાર” નામની રમત રમતો હતો તેથી એણે ભવભૂતિનો પાસેજ ઉત્તર-રામચરિત વંચાવ્યું. પૂરું થયું ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું કે મારાં નાટકો કરતાં પણ આ નાટક સારું છે અને મને જે ભૂલ માલમ પડી તે ક્ષત એટલીજ છે કે, એક શ્લોકની છેલ્લી લીટીમાં એક અનુસ્વર વધારે આવી ગયો છે.* આ વાત તદ્દન કલ્પિત જોવી છે, અને જો કે કાલિદાસ આવી રીતે ભવભૂતિને સલાહ આપવા સુધી ભાગ્યેજ જાવો હશે,

* આ લીટી અવિદિતગતયામા રાત્રિરેવં વ્યરંસીન્ એ છે; ને વધારાનું મીઠું એવું ઉપર છે તેજ છે. આ લીટી અવિદિતગતયામા રાત્રિરેવં વ્યરંસીન્ એમ વંચાય ત્યારે અર્થ સારો નીકળે છે. આ શ્લોકની પ્રથમ ત્રણ પંક્તિમાં રામ સીતા સાથે કેવા કામવિહારમાં રાત્રિ ગાળતો તે વર્ણવેલું છે. ને ચોથી લીટીનું તાત્પર્ય એવું છે કે આવી ક્ષીડામાં ને ક્ષીડામાં રાત્રિ એવી રીતે (એવં) વીતી ગઈ કે એનો એકે પ્રહર માલમ પડ્યો નહીં. પણ જ્યારે અનુસ્વર કાઢી નાંખીએ ત્યારે અર્થ એવો છે કે:—અમે તો આમ રમતાં ને રમતાં રહ્યાં (અમને વિહારનો અભાવ થયો નહિ) પણ રાત્રિજ એની મેળે બંધ પડી ગઈ (એટલે વિહાર બંધ થયા).

તોયે એટલું તો ખરું છે કે, ભવભૂતિ કાલિદાસને ખાલુ વખાણતો, અને એનાં કાવ્યને ચહાતો. આ નાટકમાં પણ શકુન્તલા તથા વિક્રમોર્વશીની સુચના કવિએ કરેલી છે. નવમા અંકમાં માધવનો સંદેસો વાદળ સાથે મોકલાવવાનો વિચાર પણ ભવભૂતિને કાલિદાસના મેઘદૂતઉપરથી જ થયો હશે.

“રાજતરંગિણી પ્રમાણે ભવભૂતિને કનોજના રાજા યશોવર્માએ આશ્રય આપ્યો હોય એમ જણાય છે. કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે આ યશોવર્માનો પરાજય કર્યો હતો. આટલી વાત ઉપરથી ભવભૂતિના વખતનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ. જનરલ કનીંગહામના અનુમાન પ્રમાણે લલિતાદિત્યે ઈસવી સન ૬૯૩ થી ૭૨૯ સુધી રાજ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે. રાજતરંગિણીમાં એક ખીજા કવિ વાકપતિરાજનું નામ આવે છે. દાકતર બ્રુહ્લરે આજ વાકપતિરાજનું રચેલું ગૌડ-વંધ નામે કાવ્ય હવાણાંજ શોધી કાઢ્યું છે. એ કાવ્યમાં યશોવર્માનાં પરાક્રમ તથા એક ગૌડ રાજાનો પરાજય વર્ણવેલાં છે. પોતાના વિષે લખતાં કવિ લખે છે કે:— ‘ભવભૂતિના કાવ્ય-સાગરમાંથી મન્યન કરીને કાઢેલાં અમૃતનાં પિન્ડુ સમાન મારા કાવ્યમાં કેટલીક ખુખીઓ છે.’ આ ઉપરથી જણાય છે કે વાકપતિરાજ ભવભૂતિનો શિષ્ય હશે, કે પછી એનાં નાટકનો અભ્યાસી હશે. જો આ કાવ્ય યશોવર્માના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં લખાયું હોય તો ભવભૂતિ તે રાજ્યના પ્રથમ ભાગમાં થઈ જવો જોઈએ. આ પ્રમાણે આપણા કવિ સાતમી સદીનાં છેલાં વર્ષમાં થઈ ગયો હોવો જોઈએ. * * * ”

લિ૦ લાખાન્તર કર્તા.

તા૦ ૨૫ મી માર્ચ ૧૮૮૦. }
અલિફ્ફાન કોલેજ. મુંબઈ. }

શુદ્ધિપત્ર.

સુજ્ઞ વાંચનારાઓએ છાપવામાં જે મુખ્ય દોષ આવેલા તે, ગ્રંથનું વાચન આરંભતા પેહેલાંજ, સુધારી લેવાની તસ્દી લેવી.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૨	૫	શંભુ જટા.	શંભુજટા
૨	૧૧	ધુર્યશક્તિ	ધુર્યશક્તિ
૬	૧	વૃદ્ધ ^૧ પરિવાળિકા	વૃદ્ધ પરિવાળિકા ^૧
૬	૧૫	સાધુડી	સાધુડી
૧૭	૨૧	સામાન્યવડે વિશેષ	વિશેષવડે સામાન્ય
૧૮	૧૬	સ્ત્રીજન કથા	સ્ત્રીજનકથા
૨૧	૨૪	ગુંણ	ગુણ
૨૧	૨૫	ગુંણ	ગુણ
૨૪	૧૭	કાઢ્યું.	કાઢ્યું?
૨૮	૨૦	જ્યા	જ્યાં
૩૩	૨૦	મૂર્તિ	મૂર્તિ
૩૩	૨૭	મૂર્તિ	મૂર્તિ
૩૪	૧૦	શરિર	શરીર
૩૫	૧૭	શોચના	શોચના
૩૫	૨	ભગવતી !	ભગવતિ !
૩૫	૪	ભગવતી !	ભગવતિ !
૪૦	૭	ગૃહનામ	ગૃહો નામ

પ્રક્ર.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪૩	૨૭	ભૂધરની	ભૂધરનો
૫૦	૯	પુર	પૂર
૫૯	૨	મદન વાંછા	મદનવાંછા
૬૨	૮	દેખા	દેખી
૬૯	૭	ઊંડી ઊંડી	ઊંડી ઊંડી
૭૪	૨૪	પિડાધ	પીડાધ
૮૦	૨૫	ખેચુ	ખેચું
૮૬	૨૬	કપટમાથી	કપટમાંથી
૯૩	૮	તથી	તાયે
૯૩	૧૭	વડું શું?	વડું શું?
૧૦૩	૯	અખોડો	અંખોડો
૧૧૫	૧૯	એ સારી	સંસારી
૧૧૭	૨૨	સૌદમિની અલકશાં	સૌદામિની-અલકશાં
૧૨૨	૧૨	કૂદે	કૂદે
૧૨૪	૭	સુગંધ	સુગંધ
૧૩૬	૯	અકરણ	અકરણ !
૧૩૭	૧૨	હાંસિ	હાસિ
૧૪૬	૧૪	ભેળાં	ભેળા
૧૫૦	૪	સત્વ	સત્વ

પાત્રવર્ગ.

- માધવ.....દેવરાતનો પુત્ર, માલતીનો થનાર પતિ.
 મકરન્દ.....માધવનો મિત્ર, અને મદ્યન્તિકાનો થનાર પતિ.
 કલહંસક.....માધવનો અનુચર.
 માલતી.....ભૂરિવસુની પુત્રી.
 કામન્દકી.....જોડ્ધામતની વૃદ્ધ પરિવારિકા.
 લવઙ્ગિકા.....માલતીની સખી.
 મદ્યન્તિકા..... { માલતીની સખી, મકરન્દની પ્રિયા અને નન્દ-
 નની બેહેન.
 અવલોકિના..... { કામન્દકીની શિષ્ય.
 બુદ્ધરક્ષિતા ..... {
 મન્દારિકા.....જોડ્ધાના મઠમાંની દાસી.
 સૌદામિની.....કામન્દકીની શિષ્ય તથા માલતીને ઉગારનાર.
 કપાલકુંડલા.....અઘોરઘંટની શિષ્ય, અને માલતીને હરી જનાર.
 અઘોરઘંટ.....કાપાલિક, માલતીને મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરનાર.

જે પાત્રોની માત્ર સુચના કરવામાં આવે છે તે.

- દેવરાત.....માધવનો પિતા, કુંડિનપુરના રાજાનો મંત્રી.
 ભૂરિવસુ ..... માલતીનો પિતા, પદ્માવતીના રાજાનો મંત્રી.
 નન્દન ..... { પદ્માવતીના રાજાનો નર્મસચિવ, મદ્યન્તિકાનો
 ભાઈ, માલતીને પરણવાની ઈચ્છા રાખનાર.
 રાજા.....પદ્માવતીનો.

યોદ્ધા, પ્રતીહાર વગેરે.

માલતીમાધવ.

પ્રકરણ.

બાન્દી.

સમ્બરા.

શંભુના તાણુવાર્યે મુરજ કરવડે નન્દિએ જે ખજાણો,
 સુણીને નાદ તેનો શરજનમતણો, દોડતો મોર આવ્યો;
 ત્રાસી તેને નીહાણી, ભયથી, કુણિપતિ કાય સંકોચતો, તે,
 આનન્દે દોડી પેઠો ગજવદનતણા નાકમાં તર્ત પોતે; ૧
 તે વેળા વેદનાથી, ગણપતિશિરનો, કંપ ઝાઝો થવાથી,
 નાઠાં ટોળાં અલિનાં, સરવ થળ રહ્યાં વ્યાપિ ગુંઝારવેથી;
 એવી હરંખકેરી વદનવિધુતિઓ, ચીસસંમિશ્ર શ્રેષ્ઠ;
 પાળો સર્વે જનોને વદવી શુભ ધટે એજ વાણી વરિષ્ઠ. ૨૧

૧ મુરજ=મૃદંગ, તરવાં. શરજનમ=શરજનમા=કાર્તિક્ય; તેનું વાહન મોર છે. નન્દિ એ મુરજ ખજાણવાનું કારણ એવું કે, તેના ખજાણવાથી-ભારે હાથે-મુરજનો નાદ ગંભીર-મેઘ ગર્જનાને મળતો-નીકળે; જે તેથીજ મેઘનાદ ભ્રાન્તિએ મોર ત્યાં આવે. કુણિપતિ=સાપ, તેને લાસ મોરથીજ થયેલો. હરંખ =ગણપતિ. વદન વિધુતિ=માથાનું હલાવવું. ચીસ સંમિશ્ર=વેદનાથી પાડેલી ચીસોથી મિશ્ર (વદન વિધુતિ). વિધુતિ જાતે અચેત છતાં દેવતાએ કરેલી એટલે તેનામાં રક્ષણ-કરણ શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ. ગંભીર મુરજનાદથી આવેલા મોરની ખીહીકથી સાપ દર શોધવા લાગ્યો, એ અર્થ જલદકાલ અર્થાત્ વર્ષા-ઋતુ સમીપ છે એમ સૂચવે છે. ધ્વનિ એવો છે કે શૃંગાર રમના હિંદીપનરૂપ વૃષા સમયનો આશ્રય લઈને આ નાટકના વૃત્તાન્તની પ્રવૃત્તિ છે. આ ત્રણે શ્લોકનું નામ નાન્દી કેહેવાય છે. નાન્દીનું લક્ષણ ભરતે આપ્યું છે કે:—

કુહો.

દેવ, દ્વિજ, નૃપ આદિની, વન્દન વચન સમેત,
 નાન્દી ડાહ્યા જન કરે, આશિર્વચન વિવેક.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ખાંધી મુંડની માલમાંથી નિગળે મન્દાકિની જ્યાં થકી,
શોભા જે તણી મિશ્ર વીજળી સમી ત્રીજી સુઅક્ષિયકી;
જેના ઉપર કેતકીશી દિપતી ખાલેન્દુકેરી છટા,
પાળો તે ખાડુસર્પવલ્લિવલયસ્તગ્નપદ્મ શંભુ જટા. ૩૧

સૂત્રધાર.—(નાન્દી ગાઈને) અતિ વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન નથી.
(સામે જોઈને) સર્વ ભુવનના દ્વીપના દીપક સૂર્યનું ધાણું ખરું બિંમ્બ
ઉદય પામ્યું છે, તેથી તેની ઉપાસના કરું.

(નમન કરીને)

મંદાક્રાન્તા.

તું છે પાત્ર પ્રગુણ, શુભ, સૌ તેજનો, વિશ્વમૂર્તિ !
દેવ! પ્રીતે અતિશય મને આપ તું દ્યુયેશકિત;
જે જે પાપો મમંદીન તણાં, નાથ તે સર્વ કાપો,
માઝુંદ્યાર્થે, ખાડુ ખાડુ પ્રભુ! શુભ આશીષ આપો. ૪૨

૧ માથે ખાંધેલી રૂડ-માલનાં કપાલ (માથાં) ની ભીડને લીધે જટામાંથી
ઘેરાઈ રહેલું મન્દાકિનીનું પાણી છલકાય. મંદાકિની=ગંગા. સુઅક્ષી-લીજી
(લલાટમાંની) આંખ; તેની જ્યોતિષી જે જટાની શોભા સંમિશ્ર છે. ચંદ્ર તે
શું કેતકીજ હોયની એમ દીપે. સર્પ વલ્લિવીઠ=સર્પરૂપી વેલી તેનો વલય (કંક-
ણ) તે રૂપી સ્તંભ-હાર-તેનાથી ખાંધેલી (જટા). ધ્વનિ એવા છે કે:-નિરન્તર
સ્નાનથી ઘોળાશવાળી જટાનો સાપથી વીટળાયેલી હોવાથી મેઘશ્યામ આ-
ભાસ થાય છે એટલે તેથી કરીને મેઘોદય સૂચવ્યો. ગંગાજલના છલકાવાથી
વર્ષાદ, નેત્રદ્યુતિથી વીજળી, ને ચંદ્રથી કેતકી-પુષ્પ સૂચવ્યાં છે. આ પ્રમાણે
વર્ષાકાળનું રૂપક પૂર્ણ કર્વું. શૃંગારરસનું ઉદ્દીપન વર્ષાઋતુ છે મોટે આ નાટક
શૃંગારરસ પ્રાધાન્ય છે એવી બ્યંગ્ય સૂચના પણ કરી છે.

૨ દુર્યશક્તિ-ધુર (જુમર) -જુમર ઉચકનારની-મુખ્ય નાટ્યાચાર્યની-
શક્તિ. જે જે પાપો—“જે જે” ગુપ્તોદ્દાથી ક્રાંધિક, વાચ્ચિક અને માનસિક એવાં
લણે પાપનો સમાહાર કર્યો છે. પાપ-અહીંયાં નાટકના આરંભલા કાર્યમાં જે વિરૂદ્ધ
હોય તે. હરિહરાદિકને રહેવા દેખને મૂર્યની ઉપાસના કરવાથી આ પ્રકરણનો
નાયક આત્મણ છે એમ સૂચવ્યું. સૂર્ય નીચ આચારનો નાશ કરનાર પ્રભાતનો

(રડીભૂમિ સામે જોઈ) મારિષ થજ્ઞાપૂર્વક સર્વે નૃત્યાર્થ કરવાનાં મંગલ કાર્ય કર્યા છે; વળી ભગવાન કાલપ્રિયનાથની યાત્રાના પ્રસંગે કરી, ભિન્નદેશવાસી ધણા જનોનો મોટો સમાજ ભેગો પણ થયો છે. મને વિદ્વાનજનોની એવી આજ્ઞા છે કે કોઈ અપૂર્વ પ્રકરણનો પ્રયોગ કરી, અમને રમુજ કરાવો. ત્યારે સર્વે નટો કંઈ કાર્ય કરવાનું ન હોય એમ શૂન્ય કેમ ખેડા છે?

(પ્રવેશ કરીને) પારિપાશ્વિક-મહારાજ! સમાજને જોઈએ છીએ તેવા ગુણયુક્ત પ્રખન્ધ મળી શકતો નથી.

સૂત્ર.—મારિષ! આ આર્યજનો, કલારસ જાણનારા, વેદાન્તીઓ, સ્મૃતિપાઠકો, અને પ્રાક્ષણો જે ગુણ કેહ છે તે કીયા છે?

નટ.—

इन्द्रवज्रा.

દીપે ઊઠો જ્યાં રસનો વિવેક,
કાર્યો પ્રીતિથી રમણીય છે,
જ્યાં કામસૂત્રે ગુંથી ઉદ્ધતાઈ,
આશ્ચર્યવસ્તુ, સુવિદગ્ધ વાણી.

૫૨

સૂત્ર.—ત્યારે મને યાદ આંધું.

નટ.—શું મહારાજ!

આદર કરીને પ્રકરણની કથાનું ખીજ પણ સુચવ્યું છે. જે જે પાપ, એવી પુનરુ-ક્તિથી શારૂલ, અધોરધણ્ટ ધ્યાદિ વૃત્તાત સુચવ્યાં છે. “બહુ બહુ” પદથી માધવને માલતીનો, તથા મકરન્દને મધ્યત્તિકાનો, લાભ થયે ઈષ્ટિસિદ્ધિ પણ સુચવી.

૧ કામસૂત્રે ગુંથી ઉદ્ધતાઈ-ઉદ્ધત કાર્ય જેમાં આવતાં હોય, ને તે કાર્યરૂપી માળા માત્ર કામના મૂલથીજ ગુંથી હોય અર્થાત્ કામવ્યાપાર પરિપૂર્ણ કરવામાં એવાં કાર્ય કરવાં પડ્યાં હોય. જેમકે મકરન્દે વાધને માર્યો તે તથા માધવ અધોરધણ્ટ સાથે લલ્લો તે. આશ્ચર્યવસ્તુ-વસ્તુ (નાટકની કથા) તે આશ્ચર્યયુક્ત હોય એમ માગવાથી, આ નાટક પ્રકરણ છે એમ સુચવ્યું; કેમકે પ્રકરણમાં કલ્પિત કથા હોવાથી વધારે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય.

સૂત્ર.—દક્ષિણમાં^૧ વિદર્ભદેશમાં^૨ પદ્મપુરનામે^૩ નગર છે, ત્યાં કશ્યપ ગોત્રના, તૈત્તિરીયશાખાના, વેદાધ્યયન કરાવનારા, પંકિતને પાવન કરનારા, પચ્ચાગ્નિ સાધનારા, વ્રતધારી, સોમ પીનારા, પ્રહ્લજ, ઉદુમ્બર નામના પ્રાહ્મણો વસે છે.

ઇન્દ્રવજ્રા.

તે શ્રાત્રિયો તત્ત્વજ્ઞ શોધવાને,
અભ્યાસ વેદશ્રુતિનો ચલાવે;
ખાતાર્થ, યજ્ઞાર્થ, ગૃહેજ્ઞ ગર્થ,
જીવ્યું, સુદારા, તપ-પુત્ર-અર્થ.

તે ગોત્રનો, પુણ્યનામવાળા, ભગવાન ભટ્ટ ગોપાલનો પૌત્ર, પવિત્ર કીર્તિવાળાં નીલકંઠ અને જાતુકર્ણીનો પુત્ર, ભટ્ટ શ્રીકંઠ ઉપનામધારી ભવભૂતિ નામનો કવિ હતો. નટની સાથે એને સંહજજ પ્રેમ હોવાથી, પોતાનું રચેલું હવણું કહ્યા તેવા ગુણવાળું પ્રકરણ તેણે આપણને આપ્યું છે. તેમાં આ પ્રમાણે યોગ્ય વચનયુક્તિ છે:—

વસંતતિલકા.

છે યત આ નહીં કદી મમ નિન્દકાર્યે,
તેઓ બધા કંઈ કંઈ મનમાંહિ જાણે;

૧ દક્ષિણદેશથી કરીને કવિનું શૃંગારરસ કોશલ્ય બતાવ્યું. દક્ષિણના કવિઓ એ રસમાં વધારે કુશળ મનાતા.

૨ વિદર્ભદેશથી કરીને વૈદર્ભી રીતિમાં કવિની કુશળતા બતાવી. કવિતા લખવાની ચાર રીતિઓ દણ્ડીઆદિ કવિઓ માનતા. ગૌડી (બંગાળામાં) પાંચાલી (મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં) વૈદર્ભી (દક્ષિણમાં) લાટી (ગુજરાતમાં). એ કવિઓના મતપ્રમાણે “રીતિકાવ્યનો આત્મા” હતી; મસ્મટે એ મતનું ખંડન કર્યું છે.

૩ પ્રોફેસર બાન્ડારકરે, પદ્મપુર, તાગપુર જિલ્લામાં ચાન્દા અથવા ચન્દ્રપુર આગળ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

છે-કે સંમાન મમ કે પછી કોઈ થાશે,
પૃથ્વી વિશાળ વળી કાળ નિરંત ભાસે.

૭^૧

વળી,

શાર્દૂલવિક્રીઢિત.

વેદાદિ વળી યોગ સાંખ્ય સઘળાં, વેદાન્તનું જ્ઞાન જે,
તે ગાવાથી કદાપિ નાટક વિષે ના અર્થ સારો સરે;
વાણી પ્રોઠ ઉદાર હોય, વળી જ્યાં ગૂઢાર્થ યુક્તિ કરી,
તે-કામે, સહુ પંડિતાર્થ લઈને, વૈદ્યજ્ઞ્ય આવી ઠરી.

૮^૨

આટલા સાર, પ્રિય મિત્ર ભવભૂતિએ પોતાનું રચેલું માલતીમાધવ
પ્રકરણ જે આપણને આપ્યું છે, તેજ, ભગવાન કાલપ્રિયનાથની
આગળ ભજવવાને તૈયાર થયા છીએ. તેથી સર્વે નટો સંગીત
પ્રયોગવડે કરીને મારી ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા તત્પર થાઓ.

નટ.—(યાદ આણીને) આપના કલામુજબ કરીશું. જેને જેવો
ઘટે તેવો વેશ પરિગ્રહ આપે ભણાવ્યો છે; પ્રથમ તો પૌદ્ગમતની

૧ કુંઠ કુંઠ મનમાંહિ—કુંઠ કુંઠ એટલે કુંઠક અવર્ણ્ય, પછી બહુ કે થોડું.
કવિ, અરેખરં જોતાં તેઓ થોડુંજ જાણે છે, એવા અર્થ બતાવવા ધારતો
છતો, તેમની જરા બાજસ્તુતિ કરે છે. આપણે કહીએ છીએ કે “એ તો
મોટા પંડિત છે.” તેવાજ આ વાક્યનો અર્થ છે.

૨ યોગશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે વિવિધ પ્રકારની અંગ કસરતથી વિચિ-
ત્ર શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અહ્ય એાળખાય છે. પાંચમા અંકમાં
યોગની થોડી ખીના આવશે. યોગનો કર્તા પતન્જલિ છે. મનુષ્યની મુક્તિ
કરનાર એક ઈશ્વરની મત્તા યોગમાં માન્ય કરેલી છે. સાંખ્યમાં ઈશ્વરની મત્તા
માની નથી. સર્વ જગત્ની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિ (સર્વ રજોગુણમય માયા) અને
પુરુષ (ચિદાનંદ અહ્યરૂપ માયા રહિત આત્મા) ઉપરથી કાઢી છે. એનો કર્તા
કપિલ મનાય છે. વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદ્, એમાં ઈશ્વરવિષે સારો વિવેક કર્યો
છે. આવાં દર્શન (philosophy) છ છે. બે ન્યાય, યોગ, સાંખ્ય, વેદાન્ત
અને મીમાંસા. તે ગાવાથી વીઠ-આવાં વેદાદિકનું જ્ઞાન નાટકનું અંગ નથી,
એટલે તેવાનું અલે વર્ણન અયોગ્ય છે. કવિ કહે છે કે હું કુંઠ એ જ્ઞાનમાં
અપ્રવીણ નથી, પણ એવું જ્ઞાન નાટકમાં ઉપયોગી નથી મોટેજ તેનું વર્ણન
કરતો નથી.

વૃક્ષ પરિવ્રાજકો કમન્દકીનો વેશ તમે લીધો છે; તેની પાસે રહેનારી શિષ્ય અવલોકિતાનો વેશ મેં લીધો છે.

સૂત્ર.—પછી,

નટ.—પછી માલતીના વદ્ધિભ, પ્રકરણનાયક માધવનો વેશ કોણ લેછે?

સૂત્ર.—મકરન્દ અને કલહંસના પ્રવેશને અવસરે તેની ગોઠવણ બરાબર થશે.

નટ.—ત્યારે એજ નાટકના પ્રયોગથી આ સમાજને રંજન કરીએ.

સૂત્ર.—ઠીક છે, આ હું કમન્દકી તથા આણું.

નટ.—હું પણ અવલોકિતા થાઉં.

(એમ પરિક્રમાણુ કરીને જાય છે.)

છતિ પ્રસ્તાવના.^૩

કુહો.

૧ વિધવા, દાસી, ભિક્ષુકી, શિષ્યકારની બાળ,
પૂરણ દૂતીકાર્ય એ કરે, પ્રવૌણ વાચાળ. ૨
પરિવ્રાજકા-આણુંડી, આરળ. ૬

૨ પ્રકરણ:—

કુહો.

આત્મશક્તિથી કવિ જહાં, નાયક કથા તમામ;
કલ્પિત સૌ ઉભાં કરે પ્રકરણ તેનું નામ. ૩
પ્રકરણ છે એ જાતનાં સંકીર્ણને શુદ્ધ;
વેશ્યા સંકીર્ણ કરે કુલનારી વળી શુદ્ધ. ૪

આ પ્રકરણ શુદ્ધ છે. નાયક માધવ, ને નાયિકા માલતી છે. માધવ-વસંતઋતુ-તેની સાથે, માલતી-વર્ષાકાળમાં ઉત્પન્ન થનાર પુષ્પ-નો યોગ અયોગ્ય છે, એ કલ્પના વ્યર્થ છે. યોગિનીના પ્રભાવથી, અપૂર્વ સંબંધજ, કવિ ઉપેક્ષાવડે કરે છે. નાયક ધીરોદાત્ત છે; ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી માલતી ઉદાત્તનિભૂતાનાયિકા છે.

૩ પ્રસ્તાવના—

કુહો.

નટી, વિદૂષક કે પછી પારિપાર્શ્વિક કોય,
સૂત્રધાર શું ચિતવે તે આ મુખ સહુ હોય

(રાતો પોશાક ધારણ કરી કામન્દકી અને અવલોકિતા પ્રવેશ કરેછે.)

કામ.—પુત્રિ અવલોકિતા!

અવ.—શી આજ્ઞા છે?

કામ.—ભૂરિવસુ અને દેવરાતનાં છોકરાં, માલતી અને માધવનુ ઇष्ट પાણિયહણુ થાય તો સાર.

(ડાબી આંખ ફરકતી હાય એમ મુચવીને હર્ષસહિત.)

અનુષ્ટુપ.

ભાવિને જાણતી જાણે અક્ષિ કલ્યાણ સુચવે,
ફૂકતી વામ છે તોયે, દક્ષિણ્ય ગુણ સંગ્રહે. ૯^૧

અવ.—ભગવતિ! આ મોટા ચિત્ત વિક્ષેપમાં પડ્યાંછો. ચીવર^૨ માત્રથી વીટેલાં, ભિક્ષા માત્રથીજ વૃત્તિ ચલાવનારાં, તમારા જેવાંને પ્રધાન ભૂરિવસુ આવા આયાસમાં નાખે છે! અને સંસારની વાસનાથી મુક્ત થયલુ તમારું ચિત્ત પણ એવા કામમાં પડે છે!!

કામ.—પુત્રિ! એમ મા ખોલ.

વસંતતિલકા.

એ કામ કાજ મુજને કરવાનું સોંપે,
તે, સાર છે પ્રીતિતણો, ફળ સ્નેહનું છે;
જો પ્રાણથી, તપથી મિત્રનું કાર્ય થાય,
તો સાધવા તરત તત્પર છું સદાય. ૧૦

૧ વામ=ડાબી; પ્રતિકૂલ.દક્ષિણ્ય=જમણી, અનુકૂલ. દક્ષિણ્ય=દક્ષિણનો. આંખ વામ છે તોયે દક્ષિણનો ગુણ લે છે; ડાબી છે પણ જમણી થાય છે, એવો ઉપરથી ભાસતો વિરોધ છે. તેમજ પ્રતિકૂલ છતાં અનુકૂલ થાયછે એવા પણ વિરોધ છે. એ વિરોધનું નિવારણ:-પેટેલા વિરોધમાં દક્ષિણનો અર્થ અનુકૂલ કરવાથી, અને ખીજમાં વામનો અર્થ ડાબી કરવાથી થશે. અલંકાર વિરોધ અથવા વિરોધાભાસ છે. જ્યાં બે વસ્તુ વિરોધ ન છતાં પણ વિરોધ ભાસે ત્યાં વિરોધાલંકાર (મમ્મટ.)

૨ જૌહમતની ભિક્ષુકીઓને પેહેરવાનો ભગવો પોશાક.

તું નથી જાણતી કે અમે નાના દેશના વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિદ્યા-
ભ્યાસ માટે ભેગાં રહેલા છીએ. તેવામાંજ મારા અને સાદામિનીના
સમક્ષ ભૂરિવસુ અને દેવરાતે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે કે, આપણે અવશ્યે
કરીને અપત્યસંબંધ^૧ કરવો. તેથી વિદ્વર્ભરાજના મંત્રી વિદ્વાન દેવ-
રાતે, પોતાના પુત્ર માધવને, ન્યાયશાસ્ત્ર^૨ શિખવાસાર કુણ્ડનપુરથી
પદ્માવતી^૩ મોકલ્યો તે બહુ સારું કર્યું.

રૂપેન્દ્રવજ્રા.

અપત્યસંબંધકરાર સારો,
સુમિત્રને યાદ કરાવો દીધો;
ભણાવવા લોકરિતી વિશાલ;
ધણો ગુણી મોકલીયો સુખાલ.

૧૧

ધવ.—ત્યારે પ્રધાન પોતાની મેળેજ માલતીને માધવ સાથે ન
પરણાવતાં, ચોરીથી લગ્ન કરાવવાની તમને ઉતાવળ કરાવે છે
તેનું શું કારણ?

કામ.—

ગીતી

નર્મ સચિવ રાજનો તન્દન એને નૃપમુખથી યાયે,
કોપ નિષેધથી થાયે, તેથી આ ચાંજના રૂડી ભાસે.

૧૨

૧ અપત્યસંબંધ=અપત્ય (છોકરાં) નો સંબંધ (વિવાહ.)

૨ ન્યાયશાસ્ત્રમાં માધવની કુશળતા બતાવીને, ચોરીથી લગ્ન કરવામાં
એની પ્રવીણતા સુચવી છે.

૩ એથી અંકને અન્તે, તથા નવમા અંકના શરૂઆતમાં લખેલી કવિ-
તાઓ ઉપરથી જાણાય છે કે પદ્માવતી નગરી, પારા, મિન્ધુ, લવણા, અને
મધુમતી નામની નદીઓના સંગમ ઉપર હશે. ઝરનરલ કનીગહામ કહેછે કે,
હાલનું માળવામાંનું નારવાર, તેજ પદ્માવતી. પ્રોફેસર બાન્ડારકર એમ
ધારેછે કે પદ્માવતી નારવારથી થોડે દૂર હશે, કેમકે તે કંકાણે, પારા અથવા
પાર્વતી, હુણુ અથવા નુત, મીંધ અને મધુવર નામની નદીઓનો સંગમ છે.

૪ કોપાયમાન થયેલી સ્ત્રીને મનાવનાર, તેના પતિનો નર્મસચિવ
કહેવાય છે.

બવ.—મોટું આશ્ચર્ય છે કે પ્રધાન, માધવનું નામ પણ ન જાણતો હોય
એવું એની નિરપેક્ષા ઉપરથી લાસે છે.

કામ.—એ ક્રૂર હોય છે.

અનુષ્ટુપ.

વિશેષે ખાલ છે તેથી, સાફ હીલે પડે બકી,
સ્વજ્ઞાન તેથી ઢાંકે, એ, બન્ને ખાલનાથકી. ૧૩
અન્યોન્યપ્રેમની વાતો જાણતા સરવે જન;
આપ્રાણું હિત તેમાં છેઃ ઠગારો નૃપનન્દન. ૧૪

અને જો, કે,

શિખરિણી.

બધાંને દેખાડી અધિક દિપતી પાલ્યપ્રકૃતિ,
સહુ શંકા કેરાં સ્થળ અતિ ઝીણાં ઢાંકી અરિથી,
બધાંને ઉરાડી, કપટથકો, વિદ્વાન જન તે;
ધડે સ્વાર્થો સર્વે, ગૃહી, તટ ઉભો, મૈન વ્રતને. ૧૫

બવ.—હું પણ તમારા કેહેવાથી, નાનાં પ્રકારનાં કારણ ખોળી કાઢીને
માધવને ભૂરિવસુના મન્દિર આગળથી જતા રાજમાર્ગે ધણી વખત
લેઈ જાઉં છું.

કામ.—માલતીની દુધખેહુન લવઙ્ગિકાએ આપણને કહ્યું હતું તો,
જે, માલતી,

મંદાક્રાન્તા.

પોતા કેરા ધરતણી અગાશીતણી ખાસોએથી,
વારે વારે, નગરિસરણિ, ચાલતો દેખી દેખી;
જાણે સાક્ષાત્ નવિન નિકળ્યો કમ દેખી રતી, તે,

શવ.—ખરી વાત, માલતીએ પણ પોતાનાં વિનોદને સારૂ માધવનું

ચિત્ર કાઢ્યું છે; ને તે લવણિકાએ આજ મન્દારિકાને આપ્યું છે.

કામ.—(વિચારીને) લવણિકાએ ઠીક કર્યું; કેમકે માધવનો અનુચર કલાહંસક એ વિહારદારી^૧ મન્દારિકાનો પાર છે, તેથી એ માર્ગે એ ચિત્ર માધવની પાસે જશે, અને આપણા ઈષ્ટકાર્યનો શુભારંભ થશે.

શવ.—મકરન્દઉદ્યાનના મદનમહોત્સવમાં, માલતી તો જશેજ, એટલે ત્યાં અન્યોન્ય દર્શન થાય તેટલા સારૂ, માધવને પણ કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરીને આજ સવારે મેં ત્યાંજ મોકલ્યો છે.

કામ.—ધન્ય છે પુત્રિ! ધન્ય છે. મારું પ્રિય કરવાના તારા આવા પ્રયાસથી મને મારી પેહલાંની શિષ્ય સૌદામિની યાદ આવે છે.

શવ.—ભગવતિ! એ સૌદામિનીએ તો મંત્રસિદ્ધિથી આશ્ચર્યકારક શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે; અને એણે શ્રીપર્વતઉપર^૨ કાપાલિક-વ્રત^૩ ધારણ કર્યું છે.

કારણ એટલું કે, રાજમાર્ગમાં માધવ નિઃસંક્રાંતી જઈ શકે. વળી, હજારો લોકથી ભર્યા રાજમાર્ગમાં, માલતી એનેજ જોતી હતી તેથી એના મનમાં અન્યનો વિચાર ન હતો એમ પણ સુચયું છે. માર્ગમાં જોવાનાં ઘણાં કૌતુકને લીધે માધવ વધારેવાર ઉભો રહી શકે એમ ખતાવવા “નગરિ” એ પદ, સુચ્યું છે. વારંવાર, એવી પુનરુક્તિથી, માલતી માધવને વારંવાર જોઈ એનું દૃઢ દર્શન કરી શકી હતી, અને એનું રૂપ એના મનમાં જડાયું હતું, એમ સુચયું છે. દેખી દેખી, એ પુનરુક્તિથી અતિશય દર્શનને લીધે, ઉત્કંઠાનો અતિશય ખતાવ્યો. માલતી-રતી, માધવ-કામ. જેમ કામને જોઈને રતીને ઉત્કંઠા વગેરે થાય છે તેમ માધવને જોઈને માલતીને થયું. ધ્વનિ એવો છે કે, અગણિત લોક પૂર્ણ રાજમાર્ગમાં પણ રતી-કામનો ભાવ હોવાથી એ બેનોજ પ્રેમસાગર વૃદ્ધિ પામ્યો. નવિન નિકળ્યા-કેમકે એકવાર શિવે ભસ્મ કરેલા, તેથી કામ અનંગ હતો. છેલ્લી બે લીટીમાં અલંકાર ઉપેક્ષા છે.

૧ વિહાર=બૌદ્ધમતના સાધુઓનો મઠ. ૨ કૌરવુલ ઝિંજામાં કૃણાનદીની પાસે એ પર્વત છે. એક પાસેની ટકરી ઉપર^૨ મલિકાર્જુનનું દેવળ છે, ને તે બન્ને ટકરીઓ મળી શ્રીશૈલ કેહવાય છે. એમ પ્રૌઠ ભાન્ડારકર કહે છે.

૩ કાપાલિક વ્રતધારીઓ મનુષ્યનાં માથાની માળા ધરે છે; માથાની આપરીમાં ભોજન કરે છે; ભેરવ અને ચંડિની ઉપાસના કરે છે. એ મતના સાધકોનું વર્ણન પાંચમા અંકમાં આવે છે.

કામ.—વળી એ વાત તૈં ક્યાંથી સાંભળી?

અવ.—આ નગરના મહાસ્મશાનમાં કરાલાનામે આમુંડા છે.

કામ.—હા, તેને ખાહુ છવનાં ખલિદાન પ્રિય છે, એમ સાહસિક લોક કહે છે.

અવ.—ત્યાં પ્રતિરાત્રિ વિહાર કરનાર, પાસેના અરણ્યના વાસી, મુંડાલધારી, અધોરવંટ નામના સાધકની નિકટશિષ્ય, મહાપ્રતાપી કપાલકુંડલા એ ઢેકાણે રોજ સાયંકાળે આવે છે; તેની પાસેથી આ વાત મેં સાંભળી.

કામ.—સૌદામિની-વિષે શું ન સંભવે?

અવ.—એ વાત હવે પડતી મુકો. લગવતિ! જો માધવનો સહચર અને ખાલમિત્ર મકરન્દ નન્દનની ખેહેન મદ્યન્ટિકાને પરણે તો માધવનું ખીલું પ્રિય કર્યું કહેવાય.

કામ.—એ કામને સાર મેં મારી પ્રિય સખી બુદ્ધરક્ષિતાને પ્રેરીજ છે.

અવ.—ઠીક કર્યું એ.

કામ.—(વિચારીને) ચાલ ઉઠ, માધવની ખખર કાઢીને, માલતી પાસે જઈએ.

(ખન્ને ઉઠે છે.)

કામ.—(વિચારીને) માલતી અત્યંત ગંભીર સ્વભાવની છે, તેથી નિસૃષ્ટાર્થ-દૂતી-કાર્ય^૧ યુક્તિથી ગોઠવી કાઢવું. સર્વ રીતે,

શિશ્વરિણી.

શરજજ્યોત્સ્ના જેવી પ્રમુદિત કરે છે કુમુદને,
તથા કલ્યાણી એ સુમુદિત કરે એ કુલિનને;

૧ નિસૃષ્ટાર્થદૂતી, નાયક અને નાયિકાનો મનોભાવ જાણી લેખને પોતાનીજ બુદ્ધિથી બાકીનું કાર્ય સંપાદન કરી આપે તેવી દૂતી. દૂતી વિવિધ પ્રકારની થાય છે, મિતાર્યા, શાસનહારિકા, વગેરે.

કૃતાર્થી એ થાઓ, પ્રગુણગુણકેરા રચનમાં
વિધાતાના યત્નો, ફલિત થઈ, શોભો સજનમાં. ૧૭૧

(એમ કહી બને જાય છે.)

ધૃતિ વિહંગક. ૨

(ચિત્રસામગ્રિ હાથમાં લેઈને કલહંસક પ્રવેશ કરે છે.)

કલ. — મકરદંડવજના રૂપના ગર્વની ખરોખરી કરનાર, અને પોતાની
કાન્તિના વિભ્રમે કરીને માલતીના હૃદયનું ગાંભીર્ય ડોળી નાંખનાર
નાથ માધવ મને ક્યાં મળશે? હું થાકી ગયો છું, તેથી આંખા-
ગમાં થોડીવાર વિશ્રામ લીધા પછી મકરન્દને આનન્દ આપનાર
નાથ માધવને ખોળીશ.

(એમકહી બેસે છે.)

૧ શરજ્જ્યોત્સ્ના=શરદ્ (શરદ્ ઋતુ) ની, જ્યોત્સ્ના (ચંદ્રનું અજવાળું)
શરદ્ ઋતુમાં ચંદ્રનું અજવાળું સ્વચ્છ અને શોભીતું હોય છે. કુમુદ=
પોયણું. ચંદ્ર ઉગવાથી પોયણું ખીલે છે. તથા=તેમ. કૃતાર્થીએ થાઓ—
એ=માધવ. પ્રગુણ ગુણકેરા વ.=પ્રગુણ (પ્રકૃષ્ટ-સારા-ગુણવાળા) ગુણ
(માલતી માધવના ગુણ અત્યોત્યને મળતા આવે એવા સારા ધડેલા) રચનામાં
વિધાતાના જે પ્રયત્ન છે તે સફળ થાઓ (માલતી માધવ, પરણો, એવા સારા
શોભ્ય ગુણવાળાનો સંબંધ થાઓ). પેહુલી બે લીટીમાં અલંકાર પૂર્ણોપમા છે.
બે વસ્તુ વચ્ચે ભેદ છતાં પણ સાધર્મ્ય હોય તો ઉપમા (મમ્મટ). ઉપમેય—
માલતી, માધવ. ઉપમાન—શરજ્જ્યોત્સ્ના, અને કુમુદ. સાધર્મ્ય (સાધારણ-
ધર્મ)—સુદિત કરવાનો છે. વાચક (ઉપમા બતાવનાર શબ્દો) જેવી—તથા.
આ ચારે વાતો જણાવ્યાં છે મોટે પૂર્ણોપમા.

કુહો

૨ કહીથી પણ સંબંધથી ભિગાં મળીને પાવ;
વાત કરે કાવ્યાર્થની, અર્થ અચંતા માવ.
વિહંગક બે જાતનાં શુદ્ધ અને સંકીર્ણ;
મધ્યમ પાત્રો શુદ્ધમાં, મધ્યમ અધમ સંકીર્ણ.

(મકરન્દ પ્રવેશ કરે છે.)

મકર.—અવલોકિતાએ કહ્યું હતું જે માધવ મદનોદ્યાનમાં ગયો છે; તેથી લાવ ત્યાંજ જાઓ. (પરિક્રમણ કરીને જુવે છે) સહુભાગ્યે પ્રિયવયસ્ય આ તરફજ આવે છે. (જોધને) એનું,

હરિણી.

ગમન હજવે, ખાલી દૃષ્ટિ, શરીર શિથિલ છે,
અધિક નિકળે શ્વાસા, શું એ? ખરું, સુવિદિત છે;
ભમતી ભુવને કન્દર્પાંજા, વિકારી યુવા દશા,
લલિત મધુરી સર્વે વસ્તુ હરે સહુ ધીરતા. ૧૮૧

(વર્ણુવલે પેશ માધવ પ્રવેશ કરે છે.)

માધવ.—(સ્વગત) વસન્તતિલકા.

મારું સદા, ચિત્ત, શરીરવદની નિહાળી,
કેરે મુકી વિનય, લાજ ખંધી પ્રજ્વળી;

૧ શૃંગાર એ પ્રકારનો છે: સંભાગ, વિપ્રલંભ. આ શ્લોકમાં વિપ્રલંભ શૃંગારનું વર્ણન છે. એમાં વિરહીની વિવિધ દશાનું વર્ણન છે. કામીને દસ દશા થાય છે: -

કુહો

પ્રથમે તો અભિલાષ છે, ક્ષિતિયે ચિંતન થાય;
અનુસ્મૃતિ વ્યાપ્યા પછી, ગુંણકીર્તન મનથાય. ૮
મન ઉદ્વેગ પછી વધે, ચાલે વિવિધ વિલાપ;
ઉન્માદ સ્થિતિ દોહલી, વ્યાધિ દુઃખ અમાપ. ૯
જડતા પસરે ગાત્રમાં, ચિત્ત હરે પ્રિય હામ;
અન્યાવસ્થા મરણ છે, વિરહવ્યાધિ-પરિણામ. ૧૦

આ શ્લોકમાં માધવની અનુસ્મૃતિ દશાનું વર્ણન છે. વારંવાર નિધાસ, અધોમુખચિંતા વગેરેથી અનુસ્મૃતિ જણાય છે. શન્યદૃષ્ટિથી કરીને, ચિંતા પણ વ્યાપવા લાગી છે એમ સુચવ્યું. કન્દર્પાંજા=કન્દર્પ (કામદેવ) ની આજ્ઞા.

છેલી પાછું ધિરજ, મંદ કરી વિવેકે,
પાછું વળે, કરી અકારણ આમ, કષ્ટે.

૧૯૧

આશ્ચર્ય છે કે,

જે સ્તબ્ધ વિસ્મયવડે, સહુ ભાવ-શૂન્ય,
જાણે સુધાસ્તપિત, એમ પ્રમોદમન્દ,
એવું હૃદય આ મુજ તેની પાસે,
જાણે પાછું અગનથી ત્યમ આજ તાસે.

૨૦૨

મક.—સખા માધવ! આમ આમ.

માધ.—(પરિક્રમણ કરીને) કોણ પ્રિય મિત્ર મકરન્દ!

મક.—(પાસે જઈને) પ્રિય માધવ! સૂર્યના તાપથી લમણા શોકાઈ
જાય છે, માટે આ પાગમાં થોડીવાર ખેંચીએ.

માધ.—જેવી મિત્રની ઈચ્છા.

(એમ કહી ખત્તે ખસે છે.)

કલ.—(જોઈને) અહો મકરન્દસહચર નાથમાધવ, આ નાના ખોર-
સળીના વૃક્ષના મંડપને શોભાયમાન કરે છે. ત્યાં જઈને, મદ-

૧ શશીવદની-વડે ગુણ કીર્તનાવસ્થા સુચવી છે. વિનય=મનનો મેલ
કાપનાર સદુપદેશ; તેને દૂર કરીને. બાલભાવને લીધે તથા ઉચ્ચ કુલને લીધે
થતી લજ્જાને પ્રજાળીને. લજ્જા નાશવડે ઉન્માદાવસ્થા સુચવી. મહાનાયક
હોવાને લીધે જે સહજ ધૈર્ય, તેને પણ છેદીને. વિવેક=સારસારનો વિચાર.
મન્દ વિવેકથી કરીને જડતા ખતાવી છે. કષ્ટે=કષ્ટથી=એ ક્રિયાવિશેષણ,
પાછું વળે એ ક્રિયાનું છે.

૨ સહુ ભાવ શૂન્ય-વિસ્મયવિનાના ખીજ પદ્મા ભાવથી રહિત. સુધા-
સ્તપિત=સુધા (અમૃત) થી સ્તપિત (નવરાવેલું). ખીજ ને ચોથી લીટીમાં
અલંકાર ઉપેક્ષા છે. પ્રકૃતની (ઉપમેયની) અપ્રકૃતની (ઉપમાનની) સાથે
સંભાવના કરી હોય તે ઉપેક્ષા. (મમ્મટ). આ શ્લોકમાં પર્યાયાલંકારનો પણ
ભાગ છે: કેમકે એકનું એક હૃદય જે, પેહલાં સ્તબ્ધ હતું, પછી આનન્દમન્દ
હતું તે હાલ વળી અગ્નિ-દગ્ધ છે. જ્યાં એક વસ્તુ ક્રમથી અનેકાગ્રય લે,
અથવા અનેક વસ્તુ ક્રમથી એકાગ્રય લે ત્યાં પર્યાય. (મમ્મટ).

નની વેદનાથી ખીન થયેલી માલતીનાં લોચનને ટાઢાં કરનાર આ એમનું ચિત્ર એમને દેખાડું. અથવા થોડીવાર છે એ વિદ્રામ લે.
મક.—ત્યારે, ખીલેલાં ફુલના રેષાથી સુગંધવાળા શીતલ પરિમલે બંધી ખાગને છાઈ દેતા, આ કાચ્યનાર વૃક્ષની છાયા નીચે ખેરીએ.
(તેમ કરે છે.)

પ્રિય મિત્ર માધવ! નગરની સર્વે અંગનાઓએ કરેલા મહોત્સવથી રમણીય મદનોદ્યાનમાંથી પાછો વળ્યા પછી, મને તું કેવળ બદલાઈ ગયેલો લાગું છું. સેહેજ પણ રતિવર્ણલના ખાણના સપાટામાં તો નથી આવી ગયો?

(માધવ લજ્જાથી નીચું ધાલે છે.)

મક.—(હસતો) સુંદર મુખકમલને નીચું નમાવીને કેમ ખેલો? જો,

વસંતલિલકા.

પ્રાણી રજે ગુણ તમોગુણથી ભરેલા,—

મોટા મહેશ વળી વિશ્વતણા વિંધાતા;—

આ ચિત્તજન્મ સુધળે સમશક્તિ દાખે,

લજ્જાથી તું શીદ હવે મન ઢાંકી રાખે?

૨૧૧

માધ.—મિત્ર! શા માટે ના કહું, સાંભળ. અવલોકિતાએ કુતૂહલ ઉત્પન્ન કર્યાથી હું કમદેવના મંદિર આગળ ગયો. ત્યાં મંદિરો જેવા ફેલાતા મધુર સુગંધથી ખેંચાઈને આવતાં મધમાખીનાં ટોળાંથી છવાઈ ગયેલી કળીચાંપી મનોહર અલંકારથી રમણીય, આગણામાંજ ઉગેલા, નાના ખોરસળીના વૃક્ષના ક્યારાની કોરે, ચોતરફ પરિક્રમણ કરીને જોઈ રહ્યા પછીથી, થાકી જવાને લીધે હું ખેલો. તે વૃક્ષનાં અકસ્માત્ નિરંતર^૨ પડેલાં ફુલ વીણી લેઈને યુક્તિપૂર્વક રચનાથી રમણીય હાર મેં ગુંથવા માંડ્યો. એવામાં, આખા જગતના વિજયને અર્થે કમદેવની જાણે ચાલતી ધન

૧ ચિત્તજન્મ=ચિત્તમાં છે જન્મ જેવો એવો, મનોબુ, સ્મર=કમદેવ.

૨ નિરંતર=નિર (નથી) અંતર(છેટું).=છેટેછેટ નહીં; સજડ; ખીચાખીચ.

હોય એવી, ખાતકને યોગ્ય ભૂપણવસ્ત્રથી જેની કુમારિકાવસ્થા જણાઈ આવતી હતી એવી, ઉમદા કાન્તિવાળી, ભવ્ય પરિચ્છિન્નસહિત, કોઈક, મંદિરમાંથી નીકળીને ત્યાં આવી. તેને,

વસંતતિલકા.

શું રમ્યતા ગુણનિધિ તારી મુખ્ય દેવી,

સૌન્દર્યસારસમુદાયનું કામ કેવી?

નક્કી સખા ધડચું રૂડું વપુ કામદેવે,

ઈન્દુ, સુધા, કમલ, ચન્દ્રમયૂખ લેને.

૨૨^૧

એની પ્રિયસખીઓને પેલાં ખીઓખીચ પડેલાં કુલ વીણવાની ઈચ્છા થવાથી, તેમના કેહેવાને લીધે, તે તેજ ખોરસળીના આડ પાસે આવી. એનામાં, કોઈક ભાગ્યશાળીને લીધે ઘણા દિવસથી વધતો, મનમથની વ્યથાનો વિકાર મેં દીધો. કારણ કે એનાં,

માલિની.

કમલિની કરમાતી પેર અંગો સુકાં છે,

કરતી કંઈ ક્રિયાએ પ્રાર્થતાં દામ જ્યારે;

તુતન કર તણા જે દાંત, તેવા, કપોલ,

શશિ સમ શુભ શૌભે હોય જે નિષ્કલંક.

૨૩^૨

૧ ઈન્દુ=ચન્દ્ર. સુધા=અમૃત. મયૂખ=કિરણ. પેહલી એ લીટીમાં અસુન્દેહાલંકાર છે. જ્યાં પ્રકૃત અને અપ્રકૃત વચ્ચે સંશયાત્મક ભેદ જણાવ્યો હોય ત્યાં અસુન્દેહાલંકાર. (મમ્મટ). નક્કી પદવડે ઉત્પ્રેક્ષા બતાવી છે. છેલ્લી એ લીટીમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે. ચોથી લીટીમાં તુલ્યયોગિતાલંકાર છે. પ્રકૃત (ઉપમેય) કે અપ્રકૃત (ઉપમાન) નો એકજ ધર્મ હોય તે તુલ્યયોગિતા (મમ્મટ). અહીંયાં ઈન્દુ, સુધા વગેરે અપ્રકૃતજ છે તેમનો ધર્મ એકજ “લેવાયાનો” છે. વેદાભ્યાસથી જડ પ્રજ્ઞા પંચમહાભૂતમાંથી આવી મુંદર છપ્પી ક્યાંથી કરી શકે માટે એને કામદેવે પોતેજ બતાવી છે; અને એનાં અંગ, ઈન્દુ વગેરે ઉપમાન યોગ્ય દ્રવ્યથીજ ઘડ્યાં છે.

૨ કમલિની=કમલનું વન. હોય જો વૃ-જો શરી નિષ્કલંક હોય તો તેના જેવા, કપોલ (ગાંલ) શામિ. આ ઠેકાણે અતિશયોકિત અલંકાર થયો.

પ્રથમ દર્શનથીજ અમૃતના અંગનની પેઠે મારી આંખને અત્યંત આનંદ આપતી તે, લોહચુંબક મણિની પેઠે લોહધાતુમય મારા અંતઃ-કરણને આકર્ષવા લાગી. અથવા ટુંકમાં,

વસંતતિલકા.

સંતાપનું દુષ્પ્રમહા નિત વેઠવાને,
ચોટચું અકારણ જઈ મુજ ચિત્ત એને;
નક્કી શુભાશુભ કરે સહુ જીવ કેરું,
સર્વોપરી જગતમાં ભવિતવ્યતા તું. ૨૪

મક.—મિત્ર માધવ! પ્રેમ, અને તેની ઉત્પત્તિ વળી કોઈ કારણને આધીન, એ કલ્પનાજ વિરહ છે. જો,

માલિની.

મનમહિં કંઈ હેતુ પ્રીતિ સૌને કરાવે,
નહિ નહિ કદિ બાહ્યાર્કણે પ્રેમ આવે;
દિનકરઉદયે જો પદ્મ પામે વિકાસ,
શિંતકરઉદયેથી, જો, દ્રવે ચન્દ્રકાન્ત. ૨૫

નૃપતન ઘાંત ગ્રહણ કરવાનું કારણ, ગાલ ઉપરના રોમાઝ્યનું ગ્રહણ કરવાનું છે. કમલિની શબ્દથી કૃશતા, સુકાતાં અંગથી નિદ્રાનાશ, ક્રિયા ન કરવાથી કાર્યઉપર અનાદર સુચવ્યાં છે. આ ત્રણેયી કરીને ગ્લાનિ ખતાવી છે.

૧ ચન્દ્રકાન્ત—એ નામના મણિમાંથી ચન્દ્રના કિરણના સ્પર્શવડે પાણી ઝંરે છે (દ્રવ થાય છે). પદ્મ=કમલ-દિનકર=સૂર્ય. બાહ્યાર્કણ=જેવાં કે ૩૫ દ્રવ્ય વગેરે. કંઈ હેતુ=કોઈક અવર્ણ્ય હેતુ. સાધર્મ્યથી સામાન્યવડે વિશેષ સ્પર્શ-નરૂપ અર્થાન્તરન્યાસાર્ણકાર આ શ્લોકમાં છે. જ્યાં સામાન્ય કે વિશેષ, વિશેષ કે સામાન્યથી, સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય માર્ગે, પુષ્ટ થાય ત્યાં અર્થાન્તરન્યાસ (મમ્મટ). અહીં અન્તરમાનોજ કોઈક હેતુ પ્રીતિ કરાવે છે એવી સામાન્ય વાત, સૂર્ય અને પદ્મ તથા મણિ અને ચન્દ્રના વિશેષ દાખલાથી પુષ્ટ કરી છે. આ કેકાણે સાધર્મ્ય માર્ગે (ખે વસ્તુ વચ્ચે સાધારણ મળતાપણું હોવાથી) સામાન્ય પુષ્ટ થાય છે.

ધન્યાથી, પેહલાં શર કરેલા હારનો ખાકીનો લાગ મેં જેમ તેમ પુરો કર્યો. પછીથી હાથણી ઉપર ખેશીને હાથમાં લાકડીઓ તથા શસ્ત્ર આલેલા કંચુકીજનોના પરિજનસમેત તે ઇન્દુમુખી નગરમાં જવાના રસ્તાને શોભા આપવા લાગી. તે વેળે, એ પદ્મલાક્ષીએ જતે જતે,

વસંતતિલકા.

મોહું ફરી ફરી ગળાસહ ફેરવીને,
જેવું હીંદું કમલનું મૃદુ, વાળી દેને;
પાશું વિષે વળી સુધાથી કટાક્ષખાણુ,
મારું ઊંડુ હૃદયમાં દહતુંજ પ્રાણુ.

૩૦

ત્યારથી,

શિખરિણી.

ન માપ્યો જે જત્યે, ન વચનવિવેકે વરણબ્યો;
ન આ જન્મારામાં અનુભવપથે જે ઉતરિયો;
વિવેકપ્રદવંસે અતિ સજડ મોહુ ગહન જે,
કશો તે સંતાપે જડ કરીજ, વિકાર, મનને.

૩૧

વળી,

પડી વસ્તુ પાસે પરખ પણ થાતી ન મુજથી,
સ્મૃતિ અભ્યાસેલા વિષયની યથાર્થ થતી નથી,
ટળેના દુઃખાશિ, શિતલજલમાં અન્દ્રદ્યુતિમાં,
ન ચોટે કો ઠામે, મન ભમી લખે કંઈ નભમાં.

૩૨

કલહસં.—આને કોઈકે ખરેખર વશ કર્યો છે. એ માલતીજ હાથ તો કેવું સાફ!

મક.—(સ્વગત) શી પ્રેમાસકિત! શું એને હું વારું? અથવા,

૧ એકત્રીસમા શ્લોકમાં વિવેકનાશ બતાવીને જડતા સુચવી છે. પછી બત્રીસમા શ્લોકની પ્રથમપંક્તિમાં જડતા, ખીજમાં અનુસ્મૃતિ, ત્રીજામાં ઉદ્વેગ, અને ચોથીમાં ઉન્માદ અવસ્થા બતાવી છે. જડ કરી દધને વિકાર મનને બાળેછે, પીડેછે, એ વિરોધ છે મોટે વિરોધાલંકાર. લક્ષણ આગળની ચેકેજ. અહીંયાં જડ કરવાની ક્રિયાનો સંતાપવાની ક્રિયા સાથે વિરોધ છે.

વસંતતિલકા.

મા મોહ કામ તુજને જરૂરીએ પમાડો,
મા બુદ્ધિ તારો અવિકારો, મલીન થાઓ;
એ ઉપદેશ અહિંયાં નકી વ્યર્થ ભાસે:
કામે ચઢાવ્યું શર આપ, અને યુવાએ. ૩૩^૧

(પ્રકાશ) મિત્ર! એનાં કુલ અને નામ તેં જાણી લીધાં કે નહિ?

માધ.—મખા સાંભળ; હાથાણી ઉપર ચઢતી વખતેજ તેની સખી-
ઓના મોટા ટોળામાંથી એક ગણિકા પાછળ રહી; અને ખોરસ-
ળીના વૃક્ષનાં કુલ વીંણતી વીંણતી પાસે આવીને, નમસ્કાર કરી
કામદેવને મિશે મને આ પ્રમાણે કેહેવા લાગી. મહાભાગ! સુશિલષ્ટ
ગુણને લીધે આ તમારો સુમનનો સંયોગ રમણીય ભાસે છે,
અમારા નાથની પુત્રી કુસુમવ્યાપારમાં નવીનજ છે તેથી તે ધણી
આતુર છે, માટે આ અતુરાઈ કૃતાર્થ થાઓ, વિદ્યાતાની નિર્માણ-
રમણીયતા કૃણો, આ સરસ અમારી ભર્તૃદારિકાને ગળે લટક્યાની
મહત્તા મેળવો.^૨

મક.—વાહ અતુરાઈ !

માધ.—તેણે મારા પુછવાથી કહ્યું કે અમાત્ય ભૂરિવસુની આ પુત્રીનું
નામ માલતી છે; અને માફ, એની વિદ્યાસસ્થાન અને દુધખેહ-
નનું નામ લવંગિકા છે.

૧ કામે અને યુવાએ બન્નેએ શર, આપઉપર ચઢાવ્યું છે; અર્થાત્
કામની અસર ધણી વધી ગઇ છે; ને એનો અવસ્થા પણ ખીલતી તરણ છે.

૨ આ વાક્યમાં બે અર્થ છે: સુખ્યાર્થ હારને લાગે છે ને અંગ્યાર્થ માધ-
વને લાગે છે. મહાભાગ=મોટા ભાગ્યવાળો (માધવ-હારનો કર્તા-અને કામ-
દેવ-માધવનો કર્તા) સુશિલષ્ટગુણ=હારપક્ષે, સુશિલષ્ટ-સારો ગુંથેલા છે ગુંથ
(દોરો) જેનો. માધવ અને માલતી પક્ષે, સારા છે ગુંથ જેના. સુમન=(હારપક્ષે)
કુલ; સારા મનવાળાં (માલતી અને માધવ.) કુસુમવ્યાપારમાં=(માલતી પક્ષે)
હાર વિગેરે ગુંથવામાં; (કામપક્ષે) કુસુમ કામનાં બાણ છે માટે કામનાં બાણનો
પ્રહાર-કુલનો આપાર-માલતી-ઉપર નવાજ છે. વિદ્યાતા-માધવ (હારનો); કામ-
દેવ (નાયક અને નાયિકાનો); સરસ=રસયુક્ત, તાજો, નવો (હાર); રસ્ય (માધવ).

તોપણ પ્રયત્ન કરું છું (ઘણી વારે ચિત્રીને ખતાવે છે).

મક.—(નેધને) તારો પ્રેમ ખરેખર યોગ્ય સ્થળે લાગ્યો છે. (આશ્ચર્યસહિત) એટલાકમાં ખનાવીને શ્લોક પણ લખ્યો કે શું?
(વાંચે છે).

હરિણી.

વિજયી જગમાં, આગ્રી વસ્તુ વિધુની કક્ષાદિ છે;
પ્રકૃતિમધુરી ખીજ વસ્તુ ખુશી મનને કરે;
પણ જગવિષે આવી દૃષ્ટે વિલોચનચન્દ્રિકા,
મુજ જનમમાં, તે છે, રૂડો મહોત્સવ સર્વથા. ૩૭^૧

(ઉતાવળી ઉતાવળી મન્દારિકા પ્રવેશ કરે છે.)

મન્દા.—કલહંસક! તારે પગલે પગલે હું આવી પોહાચી (માધવ મક-
રન્દને નેધને લજવાતી) અહો આ મહાજનો પણ અહીંજ છે
કે! (પાસે જઈને) વન્દન કરું છું.

વન્ને.—મન્દારિકા! આવ ખેશ.

મન્દા.—(ખેશીને) મારી ચિત્રપાટી લાવ કલહંસક!

કલ.—(લેધને) લે.

મન્દા.—(નેધને) કલહંસક! કોણે, અહીં શા પ્રયોજનથી, માલતીનું
ચિત્ર કાઢ્યું?

કલ.—જેનું જે નિમિત્તથી માલતીએ ચિત્ર કાઢ્યું છે તેણેજ.

મન્દા.—(હૃદય પામતી) સદ્ભાગ્યે પ્રજાપતિની ચતુરાઈનું ફલ હવે
પ્રકટ થયું ખરું.

મક.—મન્દારિકા! આ તારો વલ્લભ જે વાત કેહે છે તે યથાર્થ છે?

૧ વિજયી—મનને આનન્દ કરવાથી વિજયી. પ્રકૃતિમધુરી—સ્વભાવેજ,
પ્રકૃતિથીજ, મધુરી, રમણીય. આ ખંતે પ્રકારની વસ્તુઓ ખુશી કરવા
વાળી છે પરંતુ મને તો તે દુઃખ દે છે. જે મને સુખ કરે છે તે તો આ
વિલોચનની—આંખની—ચન્દ્રિકા—ચાંદની—માલતીજ છે. જે ચન્દ્રિકા વગેરે
ચોતાને દુઃખ દે છે તેજ ચાંદનીની માથે માલતીને ઝરખાવી છે એ ખરું
જોતાં વિરૂદ્ધવાણી છે માટે અહીંયા વ્યાહત્તવ નામનો દોષ થયો. (મગ્નમટ).

મન્દા.—હા મહારાજ.

મક.—માલતીએ માધવને પેહુલાં ક્યાં જોએલો વાં?

મન્દા.—બારીએથી, એણું લવંગિકા કેહેતી હતી.

મક.—મિત્ર! પ્રધાનના ઘર આગળને રસ્તેથીજ આપણે ધાણુંકરીને જઈએ છીએ તેથી એપણ સંભવિત છે ખરું.

મન્દા.—મહારાજ! હવે મને રજા આપો, કે હું કામદેવનું આ શુભ-કાર્ય પ્રિયસખી લવંગિકાને જઈને નિવેદન કરું.

મક.—તેમ કરવાનો આજ યોગ્ય અવસર છે.

(ચિલપાટી લઈને મન્દારિકા જાયછે.)

મક.—અતિઉજળાકિરણવાળો સહસ્રકિરણયુક્ત ભગવાન્ સૂર્ય મધ્યા-નહને શોભાવે છે, માટે ચાલ ઘેર જઈએ.

માધ.—હું એમ ધાણું કે,

વસંતતિલકા.

કીધી પ્રભાત રૂઝી કુંકુમ કેરી આડ
મુગ્ધાક્ષીને, પરિજને દ્વીપતી લલાટ;
વૈદગ્ધ્ય વાપર્યું બધું વણુમીજ જશો;
સ્વદામ્પુરેલ સહુ અંગ વિષે છવાશે.

૩૮૧

વળી, ખીલી કળી સરવ કુંદલતાની રૂઝી,
તેના પરાગની સુગંધયકી સુગંધી;
તોયે જરા અપલલોચની ને નતાંગી,
પ્રત્યેક અંગ કર શીતલ, વાયુ! ભેટી.

૩૮૨

૧ વૈદગ્ધ્ય વ.—પેલી આડ કરવામાં વાપરેલી સેવકજનની ચતુરાઈ, પરસેવા વડે આડ ધોવાઈ જવાથી વણુમી જશે. આ વખતે માધવની ઉન્માદાવસ્થા છે માટે કેવળ માલતીનુંજ સ્મરણ થયાં જાયછે.

૨ ભેટી એ ક્રિયાપદનાં કર્મ નતાંગી અને અપલલોચનીછે. નતાંગી= નત (નમેલાં) છે અંગ જેનાં એવી. જરા નમી જઈને ચાલતી મરોડવાળી કમકોઠરતી અંગનાઓ અતિસુંદર દીસે છે, તેવી.

મક.—(સ્વગત)

વસંતતિલકા.

હા, કામદેવ નિરવગ્રહ દુઃખ દે છે,
અંગો સુકોમલ બધાં દુખથી દમે છે.
થોડાકમાં અતિશ દીન દશા કરી છે,
તાવે દશા કલભની જ્યમ ફેરવી છે. ૪૦^૧

તેથી હવે ભગવતી કામન્દકીને શરણુ જઇ જાઉં.

માધ.—(સ્વગત) આશ્ચર્ય કે,

વસંતતિલકા.

દેખું અહીં, તહીં, અંગાડી, પછાડી, તેને,
ખાદ્યાન્તરે ફરતી, પાછળ, સર્વ કામે;
ખીલ્યા રૂડા કનકના મૃદુપક્ષ જેવું,
પ્રેમાળ દૃષ્ટિ નભમાં, મુખ, એવું, જેનું. ૪૧^૨
(મકાશ) મિત્ર ! હવે.

માલિની.

મમ જીવ મથી નાંખે કોઈ આ દેહદાહ !
હરિ હરિ સહુ લે છે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન, મોહ;

૧ નિરવગ્રહ=જરાપણ અટક્યા શિવાય. કલભ=હાથીનું ખરું. દશા ફેરવી છે—હાથીને દુઃખી કર્યો છે. તાવ આવવાથી હાથી મરી જાય એ વાત પ્રશસ્ત છે. અલંકાર ઉપમા છે. લક્ષણાદિક આગળની પેઠેજ.

૨ ઉન્માદાવસ્થા અત્યંત વ્યાપવાથી પોતે તેનુંજ રૂપ છે એમ માને છે. મારાઉપર આસક્ત હોવાથી જે સુખની પ્રેમાળ આંખો આકાશતરફ હતી એવા સુખવાળીને હું સર્વકામે દેખું છું. અર્થાત્ જેવી રીતે જતાં જતાં તે મને જોતી હતી તેમને તેમજ હું એને અઘાપિ પણ દેખું છું.

મન મદનવ્યથાથી નાશી નાશી ઝુરે છે;
અગનથી બળતું તે પ્યારીમાં લીન રે'છે. ૪૨^૧
(સર્વે જાય છે.)

॥ इति बकुलवीथी नाम प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

માલતીમાધવ.

દ્વિતીયોઢ્કઃ

(બે એડીઆ પ્રવેશ કરે છે.)

પેહેલી.—તું સંગીતશાલાપાસે અવલોકિતા સાથે શી વાત કરતી હતી?

બીજી.—સખિ! માધવના પ્રિયમિત્ર મકરન્દે મદનોદ્યાનમાં બનેલો
સર્વ વૃત્તાન્ત ભગવતીને કહ્યો.

પેહેલી.—પછી.

બીજી.—પછી માલતીને મળવાની ઇચ્છાથી, અવલોકિતાને ખપ્પર
કાઢવા સાર ભગવતીએ મોકલી હતી; તેને મેં કહ્યું કે લવંગિકા
સાથે માલતી એકાન્તમાં બેઠી છે.

૧ હવે સર્વ પ્રકારે પોતાની પીડા વર્ણવે છે. નાશી નાશી ૧૦—એમાં
બાધિનો સમાવેશ છે. પ્યારીમાં લીનતાથી ઉન્માદવસ્થા સુચવી છે. અગનથી
બળતું એ ઉન્માદવસ્થાનું ચિન્હ છે. ઇન્દ્રિયસાન = શરીરની ઇન્દ્રિયોની સ્વા-
ભાવિક સ્વાદ, સ્પર્શ આદિ શક્તિ (માહ હરિ લે છે). માંડે હૃદય પ્રિયામાંજ
લીન છે, પ્રિયામય છે, એટલે દુઃસહ દશામાં આવ્યા છતાં પણ માંડે મૃત્યુ થનાર
નથી એવો અર્થ પણ છેલ્લી બે લીટીથી સુચવ્યો છે.

૨ બકુલવીથી = બકુલ (ખીરમંજી) ની વીથી (વન, હાર) = ખીરમંજીનાં
વૃક્ષની હાર. આ અંકનો વૃત્તાન્ત ખીરમંજીના પાગમાં બનેલો માટે આ
અંકનું એવું નામ યથાર્થ છે.

પેહેલી.—અલી! લવંગિકા, કેસરના વૃક્ષનાં ફુલ વિણવા સાર મદનો-
ધાનમાં પાછળ રહી હતી તે પાછી આવી કે શું?

બીજી.—હા, તે પાછી આવી કે તરતજ ખીજત બધા સેવકજનોને દૂર
કરી, એનો હાથ અલીને ભર્તૃદારિકા એને ઉપરની અગાશીમાં
લેઈ ગઈ.

પેહેલી.—ખેશક પેલા મહાપ્રતાપીજનની વાર્તાથી ત્યાં વિનોદ કરતી હશે.

બીજી.—(નિસાસો નાંખતી) એને વિનોદ શાનો! આ વખત વળી
એમનું પૂર્ણદર્શન થયું તેથી એનો પ્રેમ વધી જવાનો; ભર્તૃદારિ-
કાનું રાજ્ય એ નન્દનને સારું માણ કરેલું તેને પણ પ્રધાને કહ્યું કે,

પેહેલી.—શું કહ્યું વારં?

બીજી.—કહ્યું કે મહારાજ! તમારી કુમારિકાના તમે ધણી છો.^૧ આથી
હું એમ ધારું છું કે માલતીના હૃદયમાં માધવના પ્રેમરૂપી કાંટો
મરતા સુધી સાલશે.

પેહેલી.—ત્યારે ભગવતી કંઈ છત ખતાવશે કે નહીં?

બીજી.—આલ આલ અસંખ્ય મનોરથ વાળી!^૨

॥ इति प्रवेशकः^૩ ॥

૧ આધારણ ભાષામાં આપણે કોઈ મોટા માણસને કહીએ છીએ કે
“આ તમારાંજ છોકરાંછિ” વગેરે; તેમજ આ કામે ભૂરિવસુ રાજને કહ્યું કે
આ મારી પુત્રી પણ તમારીજ છે, એટલે તમે એના સર્વ પ્રકારે માલીક છો:
જ્યાં નજરમાં આવે ત્યાં પરણાવો. ખીજો અર્થ એવોછે કે મહારાજ તમારી
પોતાની કુમારીકાજ તમારા તાબામાં હોય, પારકી ન હોય. મોટે આવી વિવાહની
વાત માંડી વાળવી. પણ આ એટીયો આ વાક્ય પેહેલા અર્થમાંજ લેછે.

૨ જેના મનોરથ કંઈ સંબંધ વિનાનાંછે એવી. ભગવતી કામન્દકી
કંઈ છત ખતાવશે? એ પ્રશ્નનો અર્થ એવો કે જો માલતી એને માધવને પ્રેમ
હોય તો ભગવતી તેમને પરણાવી આપશે? આવો વિચાર અસંખ્યછે.

કુહો.

(પછી આસન ઉપર ઝોકેલી કામપીડિત માલતી, અને લવંગિકા પ્રવેશ કરે છે).

માલતી.—હાં, પછી^૧

લવ.—પછી તે મહાભાગ્યશાળીએ મને આ ખોરસળીની માળા આપી.

માલ.—(હર્ષ સહિત લઈને જોતી જોતી) સખિ! આ હારનો એક ભાગ સાફ ગુંથેલો નથી.

લવ.—તેનાથી એ હારમાં જે અરમણીયતા આવી છે તેમાં વાંક તારોજ છે.

માલ.—કેમ વાર?

લવ.—કેમકે દુર્વાના નાના અંકુર જેવા શ્યામ અંગવાળાને તેજ એવો વ્યાકુલ કરી નાંખ્યો.

માલ.—તને મન વળાવતાં ઠીક આવડે છે,^૨ પ્રિય સખી લવંગિકા!

લવ.—આમાં મન વાળવાનું શાનું? ખેન! મન્દપવનથી હાલતા ખીલેલા કમલના જેવાં શોભાયમાન, પ્રથમથી ખોરસળીની માળા ગુંથવામાં સંકેત્યાયલાં તોપણ પાછળથી સાફ વિકસિત થતાં નયનથી, અતિશય વિસ્મયને લીધે સ્થિર થઈ જતી અંખોની દેરોની મન્દગતિરૂપી અદા કરતી વેળે એની નાયતી ભરમ કમદેવના ધનુષની તુલના કરી શકે એવીરીતે, જોતો, એને પણ પ્રિયસખીયે ક્યાં નથી જોયો?

માલ.—(લવંગિકાને વળગીને) અહો પ્રિયસખિ! એ મહાજનના

૧ આ કેકાણે માલતી વિરહાલંકિતા નાયિકા છે, પ્રિયજનની કથાના અવણમાંજ અસ્ત છે તેથી મોહાયિતભાવ જણાવ્યો છે. મોહાયિત તેનું નામ કે, ॥ દુહો ॥ સખીમુખથી પ્રિયજનતણી કથા સાંભળી કાન ॥ કર્ણ ખાતરે અંગના, અદલે વપુની જ્ઞાન ॥ ૧૫ ॥ લવંગિકાએ બકુલમાલા માગી ત્યાં સુધી સાંભળીને માલતી પુછે છે કે, હાં આગળ શું?

૨ માલતીએ હારમાં દોષ કાઢ્યો ત્યારે લવંગિકા કેહે છે કે તારું (માલતીનું) ૩૫ જોઈને એ વ્યાકુલ થઈ ગયો તેથી એ માલા એવી થઈ છે. આવી પોતાના ૩૫ની સ્તુતિ, માલતી કેહે છે કે એક જાતનું મન વાળવાનું કારણ માલજ છે.

માત્ર પળવારજ નેનારને છેતરનારા વિલાસ સ્વાભાવિક હશે કે પછી પ્રિયસખી કેહુ છે તેમ?

લલ્લ.—(હસીને ટોળમાં) તુંપણુ-તે પ્રસંગે સંગીતવિના સ્વભાવથીજ નૃત્ય કરતી હતી નહિં વાંર?

માલ.—(લજવાતી) હાં પછી પછી.

લલ્લ.—પછીથી મેળો વેરાઈ જવાને લીધે માણસોનાં ટોળાંમાં તે મારી નજરે ન પડવાથી, હું મન્દારિકાને ઘેર ગઈ. એને મેં ચિત્રપાટી સવારમાં સોંપી હતી.

માલ.—શા માટે વાંર?

લલ્લ.—એને માધવના અનુચર કલહંસકે જોડે પ્રીતિ છે, તેથી એ તેને એ પાટી ખતાવે એટલા સારું. અને ખરેજ મન્દારિકાએ પણ મનગમતોજ વધામણી ખાધી.

માલ.—(મનમાં) નક્કી એ કલહંસકે પોતાના પ્રભુને એ ચિત્ર ખતાવ્યુંજ હશે. (આસન) સખી! શો વધામણી ખાધી એણે?

લલ્લ.—પોતે સંતાપ પામતા, અને તને સંતાપ કરનાર, દુર્લભ મનો રથના દુઃસહવેદનાથી ખળતા ચિત્તવાળાને એક પળમાત્ર શાન્ત કરનારા આ તારા ચિત્ર રૂપી. (એમ કહી ચિત્ર ખતાવે છે).

માલ.—(હર્ષ સહિત જોતી) અહો અઘાપિ પણ મારાં હૃદયના અણ-વિશ્વાસને લીધે આવા રૂડા આશ્વાસનના કારણને પણ હું ખોટું માનું છું.^૧ આ શું લખ્યું છે? (એમ કહી વાંચે છે.) (“વિજયી

૧ માલતી પુછે છે કે માધવના આવા વિલાસ સ્વાભાવિક હશે કે તું કહું છું તેમ કામથી થયેલા હશે. લવંગિકા જવાબ દે છે કે, જો માધવને દીક્રો તે પ્રસંગે, તું સ્વાભાવિકજ નૃત્ય (અંગની ગતિ, અંદા, નખરાં, વિલાસ વગેરે) કરતી હત, તો અલખ્યત માધવ પણ સ્વાભાવિકજ વિલાસ કરતો હતો એમ મનાય; પણ તારીજ તરલતા કામથી થયેલી હતી, તો પછી માધવના વિલાસ સ્વાભાવિક શીદ હોય?

૨ માલતી એમ શંકા કરે છે કે રખેને લવંગિકાજ માધવનું ચિત્ર કાઢીને મારું દુઃખ મટાડવા મને દેખાડતી હોય; માધવની પ્રીતિ છે કે નહીં તેની ખાતરી આવા કારણથી થતી નથી.

જગમાં ઝાઝી વસ્તુ” વગેરે પેહલાંનો શ્લોક વાંચીને હરખાતી). હે મહાભાગ! તમારા ખોલ તો આ તમારા રૂપ જેવાજ મીઠા હશે; પણ તમારું દર્શન તો તમને જોતા સુધીજ મનને આનન્દ ઉપજવી, પરિણામે અત્યંત સંતાપકારક લાગેછે. જે કુમારિકાઓએ તમને દીઠા નથી, અથવા જોયા પછીથી પણ જે પોતાનું હૃદય વશ રાખી શકીઓ હશે, તેમને ધન્ય છે.

લવ.—સખિ! શું આથી પણ તને શાતા વળતી નથી?

માલ.—સખિ! શાતા તે શી રીતે વળે?

લવ.—હીટામાંથી ખરી પડેલા અશોકના પાંદડાની પેઠે કરમાતી, જુઠ્ઠાનાં તાન્નં કુલનો સ્પર્શ પણ ખમવાને અશક્ત થયેલી, તું જેને માટે દુઃખ વેઠેછે, તેને પણ ભગવાન્ મન્મથે સંતાપના દુઃસહ દુઃખમાં નાંખ્યોજ છે.^૧

માલ.—ખમા કરે એ મહાભાગને, પણ મને તો શાતા વળવી દુર્લભ છે. (રડતી) વિશેષે કરીને વળી આજ પ્રિયસખિ!

શિલ્પરિણી.

પ્રીતિવ્યાધિ ચિત્તે, જલદ્વિષપેરે ચરિ વળે;
વળી, સંકોચાથી ધુણિરહિત અગ્નિસમ ખળે;
અધાં લાગે ગાત્રો, વિકટજ્વરપેઠે મથી મથી,
પિતાથી, માતાથી, જરિ નહિં ટળે દુઃખ, તુજથી. ૧^૨

૧ લવંગિકા કેહેછે કે આ ચિત્ર જોયા પછીથી પણ માધવની પ્રીતિની ખાલી થાયછે કે નહીં? માલતી ના કેહેછે ત્યારે લવંગિકા કેહેછે કે જેને માટે તને કામની પીડા થાય છે તેપણ તેવીજ પીડામાં પડયો છે; અર્થાત્ તેનો પ્રેમ તારા ઉપર છે.

૨ અલંકાર ઉપમા છે. પેહેલી, ખીજી ને ત્રીજી લીટીમાં ત્રણ પૂર્ણોપમા છે. આ ઢેકાણે લણુ ઉપમા અંકજ-પ્રીતિવ્યાધિના પસરવાનો—અર્થ દૃઢ કરવા કરેલી છે. માટે માલોપમા થઈ. વિપ્રલંભ શૃંગારમાં થતી વ્યથાનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કર્યું છે. પ્રીતિની પસરવાની ક્રિયા, વિષના ચરવા સાથે; પ્રીતિની દહનક્રિયા, અગ્નિના વ્યાપાર સાથે; અને એ પ્રીતિની અંગ ભાગવાની ક્રિયા જ્વરના વ્યાપાર સાથે સુરખાવીને વિપ્રલંભ શૃંગાર પૂર્ણ પુષ્ટ કર્યો છે.

લવ.—પ્રિયતમના સમાગમ આજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ સુખ દઈ, પરિણામે દુઃખથી દુઃસહ થાય છે. વળી, જેને ખારીયેથી મુહૂર્ત-માત્રજ જોયા પછીથી પણ તારા શરીરની અવસ્થા એવી થઈ ગઈ હતી કે, પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર પણ તને અગ્નિના સમૂહથી પૂર્ણ લાગતો હતો, અને તારો જીવ પણ કામના નિર્દયવ્યાપારથી સંશયમાં પડ્યો હતો, તેજ તું આજે એમનું પૂર્ણ દર્શન કર્યો પછીથી વધારે સંતાપ પામે એમાં શું કેહેવું? તેથી પ્રિયસખિ! આવા ગાઢપ્રેમને યોગ્ય, સંસારમાં મનોરથનું સ્તુતિપાત્ર અને દુર્લભ ફલ, ભાગ્યશાળી વર્ણભનો સમાગમજ છે એટલું અમે જાણીએ છીએ.^૧

માલ.—માલતીનો જીવ વાહાલો કરીને આવા સાહસકાર્યનો ઉપદેશ કરતાં જરા છાંની રે^૧ છાંની.^૨ અથવા વારંવાર જો જો કર્યાને લીધે દુઃખે ધૈર્યસ્તંભ ભાગી પડ્યાથી, વિશેષે વધી ગયેલી નિર્લજ્જ એષ્ટાએ હલકા પડી ગયેલા મારા હૃદયને સાંઝ મનેજ ઠપકો ઘટે છે.

તોપણ પ્રિયસખિ! હરિણી.

પ્રકટી ગગને રાત્રિ રાત્રિ, સુપૂર્ણ દહો શશી,

મદન પિહ્ને, મૃત્યુનાથી થશે શું ખીજું મથી?

અમલકુલની માતા બહાલી, પિતા વળી પૂજ્ય તે,

અમલ કુલ છે બહાલું, ના એ, ન આ મુજ પ્રાણ છે. ૨૭

૧ લવંગિકા કેહુ છે કે તારું દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય એકજ છે : તારા વલ્લભ જોડે તને મેળવવી.

૨ માલતીનો જીવ માલ તને ખારો છે પણ એની આખર તને વાહાલી નથી. કદાપિ જીવ જાય તોયે શું ? પણ આપું સાહસ તથા ગેરઆખરનું કાર્ય કેમ કરાય ?

૩ ચંદ્ર દમે અથવા મદન પીડે પણ હું સાહસકાર્ય કરનારી નથી. મને જે અહિં પ્રિય છે તે મારી માતા, પિતા, અને માંડે કુલ છે. પણ એ-મારો ખારો માધવ-(માત્ર સાહસ કરવાથીજ મળે એવો હોય તો) મને બહાલો નથી; તેમજ જેટલો એ બહાલો નથી તેટલોજ મારો જીવપણ મને વાહાલો નથી. નાયિકા ઉદ્ધંકિત છતાં અપલતાથી અવિચાર કાર્ય કરતી નથી તેથી તેનો ધૈર્યગુણ ખતાવ્યો છે. જીવનો પણ દ્વેષ કરે છે તેથી ઉદ્વેગાવસ્થા સુચવી છે.

લવ.—(સ્વગત) હવે શો ઉપાય કરવો?

(નેપથ્યમાંથી અરધી ખાહર આવીને.)

પ્રતીહારી.—ભગવતી કામન્દકી.^૧

બન્ને.—ભગવતી ક્યાંથી!

પ્રતી.—ભર્તૃદારિકાને મળવા આવ્યાં છે.

બન્ને.—ત્યારે ક્યાં છે? (પ્રતીહારી જાય છે.) (માલતી ચિલ હાંકી દે છે.)

લવ.—(સ્વગત) આ ખાહુ સાર થયું.

(કામન્દકી અને અવતોક્તિ પ્રવેશ કરે છે.)

કામ.—ધન્ય છે મિત્ર ભૂરિવસુ ધન્ય છો! “તમારી કુમારિકાના તમે ધણી છો” એવું આ લોક અને પરલોકને અવિરુદ્ધ વચન તેં યોજ્યું. વળી, મન્મથો-ધ્વાનમાં થયેલા આજના વૃત્તાન્ત ઉપરથી વિધિની અનુકૂલતાનું અનુમાન થાય છે; ખોરસળીની માળા તથા ચિત્રપાટી વગેરેના કાર્યથી અત્યંત પ્રમોદ થાય છે. અન્યોન્યાનુરાગ એજ વિવાહમાં અમુલ્ય મંગલ છે, અને અંગિરસે પણ એમજ કહ્યું છે કે “જેની ઉપર મન અને યશુ ખત્રેનો પ્રેમ ચોટ્યો હોય તેજ કલ્યાણ કરશે.”

શવ.—આ રહી માલતી.

કામ.—(જોઈને).

શિશ્વરિણી.

દોષે સુકે અંગે, સરસકદલી-ગર્ભસરખી,
કલાહીણીમૂર્તી, શશિની, સમ, નેત્રોત્સવકરી;
દશા એની દીસે, મદનદહને કંપતી, દુખી,
ખુશી પામે, કંપે, મન, દુષ્કિત કલ્યાણી નિરખી.

૩૨

૧ હવે શો ઉપાય કરવો એ પ્રશ્નનો જવાબ “ભગવતી કામન્દકી” છે. તેમજ મુખ્યાર્થ એવો કે આ ભગવતી આવ્યાં.

૨ સરસ=સવાળા-કદલીના ગર્ભ જેવી શીકી અને કોમળ તોય દોષ. કલાહીણી ૧૦—ચંદ્રની કલાહીણી (એક કલાએ આઠી, કુણુઅપુર્વેશીના ચંદ્ર જેવી) મૂર્તી (૩૫) ના જેવી નેત્રને આનંદ કરનારી.

બાળી, એ,

વસંતતિલ્કા.

ફીક, અને પુલકનાથી કઠોર દીસે,
તે ગાલયુક્ત મુખથી પણ રમ્ય ભાસે;
જેનો થયો અતિશયે રમાણીય જનંગ,
તેને દૌપે, વિજયદી, મન્મથના વિકાર.

૪૧

અથવા, એ, કલ્પનામાં નિર્માણ કરેલા, એના વલ્લભના સમાગમ-
મુખનો અનુભવ લે છે; ને તેથીજ,

મંદાકાન્તા.

નીચી કેરી છુટી ગઈ દિસે ગાંઠ પાંચેલી એની;
હાલે એના અધર અતિશે; હાથની જોર ઢીલી;
સ્વેદે ભીનું શરિર દૌસતું; નેત્ર છે અર્ધમીઝ્યાં,
પ્રેમે ભીનાં, મધુર, રસિલાં, મુગ્ધભાવે ભરેલાં;
ગાત્રે ગાત્રે, લલિત દૌપતો, સ્તંભ વ્યાપી ગયો છે;
એની નાની કુચકલિ વિષે કમ્પ જમી રહ્યો છે;
એને ગાલે, પુલક પટલો હર્ષથી આ થયાં છે;
મૂર્છા એને વળિ ગઈ પછી, ચેતના ભાસતી છે.

૬૨

(એમ કહી પાસે જાય છે.)

૧ પુલક—રોમાંચ, ઉભી થયેલાં રૂંધાં, તેવડે એના ગાલ કઠોર (rough)
દીસતા હતા.

૨ મુગ્ધભાવે ભરેલાં—મુગ્ધ એટલે મોહ પામેલાં, સુખ પ્રાપ્ત થવાથી.
પુલક પટલ—રોમાંચનો સમૂહ. ચેતના—જ્ઞાન, ભાન. મૂર્છા થઈ રહ્યા પછીથી
ભાન થયું. નીચીજંધ છુટવાથી, અત્યંત અનુરોગને ચોગ્ય કામનો આરંભ;
અધરતા હાલવાથી, ચુંપન; હાથ ઢીલા થવાથી, આલિંગન સુખ; સ્વેદથી,
રતિરમતનો અમ; દૃષ્ટિથી, સંકલ્પમાં મળેલા. પ્રિયનું દર્શન; ગાલસ્તંભથી,
અત્યંત હર્ષ; સ્તનકંપથી, પ્રિયનું ગાઢ આલિંગન; ગાલે થયેલાં રોમાંચથી,
પ્રિયે કરેલું ચુંપન; મૂર્છાથી, અત્યંત આનન્દ; ચેતનાથી, રતિરમતનો અંત;
એમ કામક્રીડાને ચોગ્ય વિવિધ કામઆપાર સુચવ્યા છે.

(લવંગિકા માલતીને ખસેડે છે ને બન્ને હાથ ધરાય છે.)

માલ.—ભગવતી વન્દન કરું છું.

કામ.—મહાભાગે! તને ઈચ્છિતકૃપાની પ્રાપ્તિ થાયો.

લવ.—ભગવતી આ આસન ઉપર ખીરાજો. (બધાં ખસે છે.)

માલ.—ભગવતી! કુશળ ક્ષેમ તો છો?

કામ.—(નિસાસો નાંખતી) કુશળ જેવું છે ખરું.

લવ.—(મનમાં) કપટનાટકની હવે પ્રસ્તાવના શરૂ થઈ. (પ્રકાશ)

અત્યંત અશ્રુના સમૂહને અટકાવવાથી ગળગળા થઈ ગયેલા
ગળામાં ચોટી રહેલા હાથ એવા, ભગવતીના ખોલ આજ કાંઈ
બુદ્ધાજ નીકળે છે; તે શા ઉદ્દેશના કારણથી વારું?

કામ.—આ મારાં જીર્ણ ચીવરને વિરક્ત પરિચયથીજ.^૧

લવ.—કેમ વારું?

કામ.—અરે તું કેમ નથી બ્રાણી કે,

દ્રુતવિલંબિત.

વિજયી, મન્મથના શુભ પાણુના,

વળી વિલાસ-નિદાન શરીરના,

વર અયોગ્ય મળ્યે કરી શોભ્યના,

વિકૃત ઓધ જશે ગુણના બધા. ૭^૨

લવ.—રાજનું કેહેવું માનીને, પ્રધાને માલતીનો નન્દન સાથે વિવાહ
કર્યો, તેથી બધા લોક એમની નિંદા કરે છે.

માલ.—(મનમાં) શું પિતાએ રાજને મારું ભસિદાન^૩ આપ્યું!!

કામ.—આશ્ચર્ય છે કે,

૧ પરિચય=માલતીની સાથેનો. અર્થાત્ આ મારાં ભગવાને વિરક્ત
સંસારિક—વિવાહ કરાવવાની—ચિંતાથીજ.

૨ વિલાસ-નિદાન=વિલાસ (કામને યોગ્ય નાના પ્રકારની એષ્ટા) નું નિ-
દાન (કારણ, મૂળ). એનાજ સુંદર શરીરથી સર્વ વિલાસ (love-dalliance)
ઉત્પન્ન થાય છે.

૩ અર્થાત્ નન્દનને પરણવાથી મારું માત થશે.

શિલ્પરિણી-

ન જોયા કંઈએ ગુણ, ક્યમ કર્યું કાર્ય? અથવા,
 ન ખાલાર્થે પ્રીતિ, કુટિલરિતમાં મગ્ન મનમાં;
 દીસે હેતું આવો: નરપતિ તણો નર્મ પ્રિય તે,
 સુતા દાને, મારો હિતકર સદા નન્દન ખને.

૮૧

માલતી.—(મનમાં) રાજની પ્રીતિ પિતાને વાહાલી છે, પણ માલતી નથી !!

લવ.—ભગવતિ ! તમે કહો છો તે સત્ય છે, નહિંતો એવા કદૂષા અને વૃદ્ધ વરમાં શા ગુણ ભર્યા છે, તે, અમાર્યે કેમ ના વિચાર્યું?

માલતી.—(મનમાં) અહા ! અનર્થરૂપી વળના પ્રહારથી હું અભાગણી મરું છું.

લવ.—તેથી, ભગવતિ ! પ્રિયસખીને આ જીવતા મોતમાંથી ઉગારો. એ પણ તમારી પુત્રીજ છે.

કામ.—અરે અજ્ઞાન ! આમાં તે મારે ભગવતીને શું કરવાનું છે? કુમારિકાઓ મુખ્યત્વે કરીને પોતાનાં માખાપ તથા દેવને તાખે છે. વળી કૈશિકી શકુંતલા દુષ્યન્તને, તથા અપ્સરા પુરુરવસને પરણ્યાં એવું, જો, આખ્યાન જાણનારા કહે છે તે તથા સંજય રાજાવેરે પિતાએ પરણાવેલી છતાં પણ વાસવદત્તા ઉદયનને પરણી તે સર્વે સાહસકાર્ય જેવું ભાસેજ છે એટલે એ ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી. સર્વ રીતે,

૧ ગુણ-૩૫, વિદ્યા વગેરે ગુણ અન્યજનોમાં છતાં પણ ૩૫ ગુણવિનાના નન્દનને માલતી પરણાવવાનું કાર્ય ક્યાંથી થાયું? અથવા રાજનીતિના કપટમાં કુખેલા માણસોના મનમાં પોતાનાં છોકરાં ઉપર પણ ભાવ હતો નથીજ. નર્મ-પ્રિય=નર્મ સ્મિય.

૨ આ ડેકાણે વાક્યાર્થનું વળન “ભાસેજ છે” અને “ઉપદેશ” એ શબ્દો ઉપર છે. આવાં કાર્ય માત્ર સાહસ જેવાં ભાસેજ છે. અરેઅર તેમ નથી. એટલે આવો ઉપદેશ કરવાની જરૂર નથી; તમે તમારી મેળેજ તેમ કરી શકશો. ઉપરથી દખાતો અર્થ આથી તદન વિરૂદ્ધ છે.

વસંતતિલકા.

રાજા તણા પ્રિયસચિવ સુમિત્રને, એ,
કાર્યાર્થ આપી તનયા, નિર્વૃત્તિ ભલે લે;
એવા કુરૂપ જનને ઘટશે રસિલી,
રાહુ સહ વિમલ જેવી કલા શશિની.

૯૧

માલ.—(સ્વગત) અહો પિતા! તમે પણ મને આમ છેક ગણકારતા નથી, ત્યારે સર્વથા તમારા સ્વાર્થની ઇચ્છાજ પ્રખળ જણાય છે.

ભવ.—ભગવતિ! વાર ઘણી થઈ, અને મહાભાગ માધવ તો એવી દુર્દશામાં છે.

કામ.—આ આલ્યાં ત્યારે. પુત્રી! મને હવે જવા દે.

લવ.—(એકાન્તે) સખિ માલતી! હવે, ભગવતીને પેલા મહાપ્રતાપીનાં કુલ વગેરે પુછી લઈએ.

માલ.—(વેગળી જઈને) મને પણ પુછવાનું મન તો છે.

લવ.—જેને માટે તમે આટલી ખંધી પ્રીતિ રાખોછો તે માધવ કોણછે?

કામ.—એ કયા પ્રસંગને અયોગ્ય અને લાંબી છે.

લવ.—તોપણ તે કેહેવાની કૃપા કરો.

કામ.—સાંભળ. વિદર્ભદેશના નરપતિનો પ્રધાન, સર્વ મંત્રીઓના પ્રશસ્ત મંડળનો શિરોમણિ, દેવરાત નામે છે. એને, ત્રણ ભુવનમાં પૂજ્ય તથા પવિત્ર મહિમાવાળાને, તારો પિતા ઓળખે છે, તથા એ કોણ છે અને કેવો છે તેપણ તે જાણે છે. વળી,

માલિની.

ધવલ નિજ યશોથી સૌ દિશાઓ ભરે છે,

સુકૃત સરવ મોટાં આવી જમાં ઠરે છે;

૧ તનયા=પુત્રી. અલંકાર પૂર્ણોપમા છે. આ શ્લોકમાં માલતીના વરનો તથા તેના પિતાનો દોષ ખતાવીને માલતીના મનમાં પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન કરી, એને સાહસ કાર્ય કરવા પ્રેરવાનો હેતુ છે.

અકલ કિંતિવાળા, હામ માંગલ્યકેશ,
કંઈ નિમિત્તથી, એવા, ભૂમિમાં આવ્યો રેતા.

૧૦૧

માલ.—સખિ! ભગવતીએ જેનું હવાળુંગર નામ દીધું તેને માસ
પિતા રોજ સંભારે છે.

લવ.—એમના બેઠિયા કેહે છે કે, એમણે પત્નેએ સાથેજ વિદ્યા-
ભ્યાસ કર્યો છે.

કામ.—

દન્દ્રવજ્રા.

તેનો થયો એકજ પુત્ર સારો;
કલા-ગુણજ્યોતિયકી રૂપાળો;
આ વિશ્વમાં ઉત્સવહેતુ સૌનો;
પૂર્વાદ્રિમાંથી શરૂ થાય જો.

૧૧૩

લવ—(એકાન્તે) સખિ! એ માધવ હોય તો ખાહુ સારું.

કામ.—એ,

શિશ્વરિણી.

છતે વિધાવેતા, શિશુ પણ છતે, છાંડો ધરને,
અહીં આવી આપે શરદશશીશો મોદ મનને;
જુવે નારી એને, સ્મરયકિ ચળેલાં સ્વનયને,
તદા ખારી, જણે, પુરની કમળે છાયલી દીસે.

૧૨૪

૧ એવા દીવ્ય પુરૂષો કોઈક કારણથી—શાપ વગેરે થવાથી—ભૂમિઉપર
જન્મ લેછે. ૨ સમરે થાય એટલે માલતી નામ દેતી નથી.

૩ આ શ્લોકમાં અલંકાર ઉપમા છે. આધારણ ધર્મ શ્લેષવાળાં વાક્યથી
ખતાવ્યો છે. કલા-વિદ્યા, ચતુરાઈ વગેરે (અન્દ્રપક્ષે) અન્દ્રની કળાઓ. ગુણ-
જ્યોતિ-ગુણ, શીલ, સદ્ગુણ વગેરે તે રૂપી જ્યોતિ-તેજ-તેનાથી રૂપાળો.
(અન્દ્રપક્ષે) ગુણ=ઉજ્જ્વલતા વગેરે ગુણ તથા જ્યોતિ-તેજ-તેનાથી રૂપાળો. આ
વિશ્વમાં વગેરે—માધવ પોતાના રૂપ ગુણથી સર્વને આનન્દ આપતો; અન્દ્ર પૂર્વાદ્રિ
(પૂર્વનો પર્વત, ઉદ્યામળ) ઉપરથી ઉગે કે તરતજ તેને બધા જોવા જાય છે
ને શુકન માની શુભકાર્ય આરંભે છે. તેથી બન્ને સહુ વિશ્વના આનંદહેતુ છે.
“એકજ” એ પદ દેવરાતની માધવ ઉપર પ્રીતિ ખતાવેછે. અહીં કામન્દકી-હૂતિ
નાયકતાં ગુણ તથા સૌન્દર્ય વર્ણવીને નાયિકાના મનમાં પ્રીતિ ઉપજાવે છે.

૪ ખીજી લીટીમાં અલંકાર ઉપમા છે. ત્રીજી ને ચોથીમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે.

એ આહીયાં પોતાના ખાલમિત્ર મકરન્દની સાથે આન્વીક્ષિકી વિદ્યાનું અધ્યયન કરે છે. તેજ એ માધવ.

માલ.—(હરખાતી, એકાન્તે) સાખિ! સાંભળ્યું?

લવ.—અથવા, સાખિ! મહાસમુદ્ર વિના પારિજાતક^૧ ક્યાંથી નીકળે?

(નેપથ્યમાં શંખનાદ થાય છે.)

કામ.—અહો વખત ખડું વીતી ગયો. હવે,

શિખરિણી.

જગાડે નિદ્રાથી રતિરમત અન્તેજ થયલી,

ભર્યાં ઉત્કંઠાથી વિહગયુગ તેને, પ્રથમથી.

પછી પ્રાસાદોની ઊડિ ઊડિ નિકુંજે ધન થતો,

મહાસંધ્યાશંખદેવનિ, નભવિષે, આ વિચરતો.

૧૩૨

તેથી હવે ઉઠો. (અંમ કહી ઉઠે.)

માલ.—(દૂર જઈને) પિતાએ મારું રાજનને ખલિદાન આપ્યું! રાજની પ્રીતિ પિતાને માલતી કરતાં વધી! (રડતી) હે તાત! તમે પણ આમજ કર્યું, ત્યારે તમારી સુખસંભોગની ઈચ્છાજ પ્રખલ થઈ તો!! (હરખાતી) વળી એ મહાભાગ ઊંચા કુલના પણ છે! પ્રિયસખીએ ખરું કહ્યું કે. “મહાસમુદ્ર વિના પારિજાતક ક્યાંથી નીકળે.” હું એમને ફરીથી ક્યારે મળીશ?

લવ.—અવલોકિતા આમ આમ, આ પગથીયાંએ થઈને ઉતરીએ.

કામ.—(એકાન્તે) માલતીના પ્રતિ કરવાના નિસૃણર્થદૂતીકાર્યનો ભાર, તટસ્થ રહે રહે મેં પણ ઠીક હળવો કર્યો. ને વળી,

૧ પારિજાતક=ચૌદ રત્નમાંનું એક. લક્ષ્મી, કૌસ્તુભ, પારિજાતક, મદિરા, ધન્વંતરી, ચન્દ્રમા, કામધેનુ, ઐરાવતહાથી, રંભા વગેરે અપ્સરાઓ, સાત મહેનો ધોડો, વિષ, ઈન્દ્રનું ધનુષ, પાંચજન્ય રાંખ, અમૃત.

૨ પ્રથમથી પક્ષીઓનાં જોડાં જે કામફીડા કરી રહીને સુખે બંધતાં હોય તેમને જગાડીને ઉઠાડત કરે છે. નિકુંજ=બેડાં ઝોરડાં (vaults). પ્રાસાદ=મેહેલ.

શિશ્વરિણી.

પિતાનિન્દા ગાઈ; પ્રકટિ અર્ચિ અન્ય વરની;
કરી વાર્તા ભુની, સુચવી દીધી સૌ કાર્યપદવી;
પ્રસંગે માહાત્મ્ય પ્રગુણ ગુણનું, ઉચ્ચ કુલનું
બાધું ગાયું એનું, પરણું વિધિ આર્ધીન રહું.

૧૪૧

(પરિક્રમણ કરીને સવં જાય છે.)

इति धवलगृहनाम द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः

માલતીમાધવ.

તૃતીયોઢ્કઃ

(બુદ્ધરક્ષિતા પ્રવેશ કરે છે.)

બુદ્ધ.—(પરિક્રમણ કરીને, અંતરીક્ષે) અવલોકિતા ! ભગવતી ક્યાં છે તેની તને કંઈ ખબર છે કે ?

(પ્રવેશ કરીને.)

અવ.—તું કેમ વિસરી ગઈ, બુદ્ધરક્ષિતા ! જે ભિક્ષાકાત્ર શિવાય કેાણ જાણે કેટલાએ કાલથી ભગવતી માલતીની પાછળ ભમે છે.

બુદ્ધ.—હાં, ત્યારે તું ક્યાં જાગી છું ?

અવ.—મને ભગવતીએ માધવપાસે મોકલી હતી, અને તેને એમ કહાવ્યું હતું કે, શંકરના મંદિરની પાસેના કુસુમાકર ખાગમાં જઈને

૧ કાર્ય પદવી=વિવાહ કાર્યનો રસ્તો, શી રીતે પરણવું તે. પ્રસંગે વગ-અન્ય કથાના પ્રસંગે એના ગુણ, તથા કુળનું માહાત્મ્ય વર્ણવ્યાં.

કુબ્જક વૃક્ષના કુંજની વચમાં રાતાં અશોકવૃક્ષની^૧ ઘટાછે તેમાં જઈને-ખેસજે. માધવ પણ ત્યાં ગયો.

બુદ્ધ.—માધવને ત્યાં શું કરવા મોકલ્યો ?

અવ.—આજ કૃષ્ણચતુર્દશી^૨ છે એટલે માલતી ભગવતીની સાથે શંકરના મંદિરમાં જશે; ત્યાંથી, પોતાને હાથે વીણેલાં કુલ દેવને ચઢાવવાથી સૌભાગ્ય વધે છે એમ કહીને, ભગવતી એને લવંગિકા સાથે કુસુમાકરોદ્ધાનમાં લેઈ જશે. તે ઠેકાણે એ ખત્રેને અન્યોન્યનું દર્શન થશે. તું ક્યાં ચાલી ?

બુદ્ધ.—શંકરના મંદિરમાં જવા નીસરેલી પ્રિયસખી મદ્યન્તિકાએ મને ખોલાવીછે; તેથી ભગવતીને વન્દન કરીને ત્યાં જઈશ.

અવ.—તને જે કામ ભગવતીએ સોંપ્યુંછે તેનું કેમ થયું ?

બુદ્ધ.—ભગવતીના હુકમથી, મેં પણ નાનાપ્રકારની ખાનગી વાતચીતમાં મકરન્દ આપોછે ને તેવોછે, એમ કહી કહીને, પ્રિયસખી મદ્યન્તિકાની પરોક્ષપ્રીતિ ખુબ વધારી દીધીછે. એનો મનોરથ એવોજ છે કે હું એને ક્યારે દેખું!

અવ.—રંગ છે બુદ્ધરક્ષિતા !

બુદ્ધ.—ચાલ ત્યારે જઈએ.

(પરિક્રમણ કરીને ખત્રે જાયછે.)

इति प्रवेशकः

૧ કુબ્જક વૃક્ષથી ગુંથાઈ ગયેલી અશોકની ઝાડી ઘણી ઘાટ હોવાથી અંદર કોઈ જઈ શકે નહીં; એટલેજ તે જગા એકાન્ત હતી અને માલતી તથા માધવને મળવાને અનુકૂલ હતી.

૨ અહીં કૃષ્ણચતુર્દશીએ, શિવરાત્રીએ ગણાય છે.

(કામન્દકી પ્રવેશ કરે છે.)

કામ.—

અનુષ્ટુપ.

વિનયે નમ્ર છે તોયે, માલતીને ઉપાયથી,
કાળ થોડા વિષે આવી, વિશ્વાસુ સખી મેં કરી.

૧

હવેતો,

હરિણી.

મુજ વિરહથી મુઝાતીએ, પ્રસન્ન થતી મળ્યે;
રમતો વિજને, માને આજ્ઞા, પ્રીતિયકો દાન દે,
ગમન સમયે, કંઠે ખાઝી, મને અટકાવીને,
શપથ દર્દને, “બહેલાં થાને” નમી નમી યાચી લે. ૨
તેથી આશા રાખવાનું આ મોટું કારણ છે.

ઉપજાતિ.

ખીન્ન પ્રસંગે વરણી કથા જે,
શકુંતલાદિતણી તે સુણીને,
મારા ઉછંગે નિજ અંગ નાંખી,
ચિંતા થકી સ્તબ્ધ ઘણી જણાતી.

૩

તેથી હવે ખાકીનું કાર્ય માધવની સમક્ષજ કરાશે.

(નેપથ્ય સામું જોઈને) પુત્રિ! આમ આવ.

(પછી માલતી અને લવંગિકા પ્રવેશ કરે છે.)

માલ.—(સ્વગત) (શું રાજાને પિતાએ માઈ ખલિદાન આપ્યું!—ઈત્યાદિક આગળની પેઠે ખોલે છે.)

લવ.—સખિ! મધુર પુષ્પરસથી લીની લીની મોજરો ખાતાં ખાતાં
કરેલા, કોયલોના તીક્ષ્ણ કોલાહલને લીધે, આંખાના શિખરઉપ-
રથી ઉડી ગયેલાં શોભિતા ભ્રમરનાં ટોળાં, ખીલેલી કળિયોને લીધે

૧ વિજન=એકાન્ત, એકલી હાથ ત્યારે. શપથ=સોગન, સમ. માલતી,
મારી આવી પ્રિયમુખી યદ્યર્થ છે તેથી હવે જરૂર માઈ કહું (માધવને પરણુ-
વાનું) કરશે.

ભવ્ય જાણાતા અમ્પકવૃક્ષ ઉપર ખેસવાંથી પસરતા સુગન્ધને લીધે
મનોહર; હાંથીના જેવા સ્થૂલ જઘનના^૧ ભારથી મન્દ અંધોને
ખેંચીને ધીમે અને હોકરો ખાતે પગલે ચાલવાથી થયેલાં પરિ-
સ્વેદનાં બિન્દુ, જે મુખચંદ્ર ઉપર અમૃતના કણ જેવાં શોભે છે
તેજ મુખચંદ્રને ચન્દનના સ્પર્શ જેવો શીતળ; આ કુસુમાકરોવા-
નનો પવન તને ભેટે છે, માટે ચાલ આ ખાગમાંજ જઈએ.

(પરિક્રમણ કરીને પ્રવેશ કરે છે.)

(પછી માધવ પ્રવેશ કરે છે.)

માધ.—(હરખાતો) અહો ભગવતી આવ્યાં ખરાં!!

इन्द्रवज्रा.

એ ખ્યારો પે'લાં નજરે જણાઈ,
ઉછાળતાં અંતરવૃત્તિ મારી;
જેવી, કરે વીજળી વૃષ્ટિ પહેલી,
સંતપ્ત, નાના, શિખિકેરી વૃત્તિ.

૪૨

(જેઘને) અહો લવંગિકા સાથે માલતી પણ આવી!!

वसंततिलका.

આશ્ચર્ય! પદ્મનયની-વદનેન્દુ પાસે,
થાયે બધું જડ પછી દ્રવિ ચિત્ત જાયે;
જેવો દ્રવે ખની જઈ જડ ને પ્રશાન્ત,
ઈન્દુ થકી, ભૂંધરનો મણિ ચન્દ્રકાન્ત.

૫૩

૧ જઘન=નિતંબ.

૨ સંતપ્ત=તાપે બળેલું. શિખિ=માર. અલંકાર ઉપમા છે.

૩ પદ્મનયની—કમલાક્ષી—ની પાસેજ માત્ર, માંડે ચિત્ત જડ—સ્વર્વ કાર્ય કર-
વાને અશક્ત—બની જઘને પછીથી તે જડતાને લીધેજ દ્રવિ જાય છે—પાણી
પેડે ગળી જાય છે—અર્થાત્ હૃદય પ્રેમથી પીગળે છે ને અંગે સ્વેદાદિક થાય છે.
અન્ય સ્ત્રીઓના તો સંગથીજ આવું થાય છે પણ આના તો સામિપ્યથીજ આવું
થયું તે આશ્ચર્યકારક છે. ભૂંધરની વગેરે પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ચન્દ્રકાન્ત મણિ

હવે તો વળી માલતી વિશેષે રમણીય દેખાય છે.

ગીતિ.

પકટે મદનાનલ, એ, કૃતાર્થ અસ્તુ કરી, મન મદ ભરતી,
અંપકમાલ સુકી, શાં, મન્દ, લલિત, વળી વિલાસિ અંગોથી.
માલ.—સખિ! આ કુખ્જકવૃક્ષની કુંજમાંથી કુલ વીણીએ.

માધ.—

ગીતિ.

પ્રથમ, પ્રિયાનાં વચનો, સાંભળી, સપુલક વપુ લહે કાન્તિ,
નવજલધરપય સીંચ્યે પળમાં કળિયુતકદંબ-તરવરની.

૭^૧

લવ.—સખિ! ચાલ. (એમ કહી પુખ્ત ચુંટતાં હોય એવું નિરૂપણ કરે છે.)

માધ.—ભગવતીના ઉપદેશનું આશ્ચર્ય અગાધ દીસે છે!!

માલ.—આહીંથી આગળ જઈને વળી ખીન્ન કુલ વીણીએ.

કામ.—(માલતીને ભેટીને) હવે તું નિઃસહ થઈ ગઈ છે તેથી જરા
વિરતિ લે.^૨ કેમકે,

જેમ ચન્દ્રકરસ્પર્શે શાન્ત બન્યા પછી ઝરવા માડે છે તેમ. આ કેકાણે માધવને
બુધર સાથે સરખાવવાથી એના ધૈર્ય વગેરે ગુણ સુચવ્યા છે. અલંકારઉપમા છે.

૧ વર્ષાદત્તા ખિન્દુમાત્રથીજ કળિયુત થયેલા કદંબવૃક્ષની કાન્તિ ધારણ
કરે છે (માઈ રોમાંચિત શરીર). અલંકાર નિર્દર્શના છે. વસ્તુએના એવો
સંબંધ થાય કે જેમાંથી ઉપમિતિ (ઉપમાનોપમેય ભાવ) નું ભાન થાય તેનું
નામ નિર્દર્શના (મમ્મટ). અહીંયાં પ્રિયાનાં વચન સાંભળવાથી થયેલાં રોમાંચ
એવો વસ્તુસંબંધ, તે, પ્રિયાનાં વચનને, નવજલધરપયની-સપુલક શરીરને,
કલિયુત કદંબની-પુલકને, કળિયોની-ઉપમાનું ભાન કરે છે, માટે નિર્દર્શના.
કદંબવૃક્ષની કાન્તિ શરીર સી રીતે ધારણ કરે, માટે એમજ અર્થ નીકળે કે કદ-
મ્મના જેવું શરીર થયું. આમ બોલવાથી ઉપમાની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

૨ નિઃસહ=થાકી ગયેલી. ખીજો અર્થ કે, કામની પીડાથી કરમાઈ
ગયેલી. વિરતિ લે-વિ (નધી) રતિ (કાર્ય)=વિશ્રામ લે. ખીજો અર્થ કે, વિ
(વિશેષે કરીને) રતિ (કામક્રીડા, કામવ્યાપાર),=કામવ્યાપાર કર. તું થાકી ગઈ
છું માટે વિશ્રામ લે એવો દેખીતો અર્થ છે. ને ખીજો અર્થ: તું કામપીડિત
છું માટે કામક્રીડા કર.

માલિની.

ગળગંધી તુજ વાણી, અંગઅંગો ઢીલાં છે,
ખાહુ ખાહુ, મુખચન્દ્રે, સ્વેદબિંદુ થયાં છે,
રસિકનયન સુષ્ણુ! સ્હેજ તારાં નમે છે,
પ્રિયદરશન પેઠે ખેદ આઝો દમે છે. ૮^૧

લવ.—ભગવતીએ યોગ્ય આજ્ઞા કરી.

માધ.—આ ટોળ તો ખરે મનોરંજકજ છે.

કામ.—તેથી ખેશ, હું કંઈક કેહેવા ઇચ્છું તને. (સ્વેચ્છે.)

કામ.—(માલતીની હાડપચી ઊંચી કરતી) હે સુભાગ્યશાલિ! આ વિચિત્ર વાત સાંભળ.

માલ.—તત્પર છું, ભગવતિ!

કામ.—મેં એક વખત પ્રસંગોપાત્ત કહ્યું હતું કે, માધવ કરીને એક કુમાર છે, અને તે તારી પેઠે મારા મનનો ખીન્ને આધાર છે.

લવ.—એ વાત અમને યાદ છે ખરી.

કામ.—મન્મથોદ્ધાનની યાત્રાના દીવસથી તેનું મન અમુકાય છે, અને તે શરીરની પીડાને લીધે ગાંડા જોવા થઈ ગયો છે.

શિશ્વરિણી.

ન આનન્દે ભાળે, શર્શી, સરવ મિત્ર, સ્વજનને,
છતે ધીરો પોતે, વિધમ મનસંતાપ જાણવે;
પ્રિયગુના જેવું પ્રકૃતિયકી કાળું, પીળું—મીઠું,
વણું, સુકાયે છે, રમણીયપાણું તેમ વધતું. ૮^૨

૧ માધવ ત્યાં છે એવું ન જાણતી માલતીને અમના થાકને મિશ્ર, કામન્દકી શ્લેષ વચન કહે છે. પ્રિયદરશન=પ્રિયે કરેલું તારું દર્શન, અથવા તે કરેલું પ્રિયનું દર્શન; તે જોયેલી તારા ઉપર અસર કરે તેટલી અસર ખેદ કરે છે. અલંકાર ઉપમા છે. સાધારણ ધર્મ શ્લેષ વાક્યથી કરીને બતાવ્યો છે. સુષુ=સુ (સારી) ભૂ (ભર) =હે સારી, શાન્તિ, ભરવાળી !

૨ પ્રિયગુ=છોડનું નામ છે. પીળું-મીઠું=શરીર, કામની પીડાથી પીળું થયેલું પરંતુ મીઠું-મધુર-સુદર-લાગે. આવી કામની વેદનાની અવસ્થામાં

લવ.—માધવની શરીરાવસ્થા અસ્વસ્થ છે એવું તે વેળે ભગવતીને ઉતાવળ કરાવતાં અવલોકિતાએ પણ કહ્યું હતું ખરું.

કામ.—અરે એટલામાં તો માલતીજ એના ઉન્માદનું કારણ છે એવું સાંભળ્યું. મારો પણ એજ નિશ્ચય છે કે,

દ્રુતવિલંબિત.

વદનચંદ્રનો છાયવિષે ખરે, અતિમહાત્મ જરૂર પડ્યો દોસે;
ચિત અળ્યું, ભયું વેગથી, ધીરનું, જલ તરંગિત ઉદ્ધિ સ્થિરનું. ૧૦૧
માધ.—શી વાક્યપટુતા! શો મહત્વ ખતાવવાનો પ્રયત્ન!! અથવા,

इन्द्रवज्रा,

શાસ્ત્રજ્ઞતા, યુદ્ધિ વિશાળ ઝીણી,
શ્લેષાદિ આતુર્યપ્રયુક્ત વાણી;
તત્કાળ જાણી પણ કાર્ય સાધે,
એવા ગુણોથી ફળ સદ્ય લાવે.

૧૧૨

માધવ છે, તેથી એવા પ્રેમને અનુરૂપ, જે તને ચોખ્ખા લાગે તે, કર એવા અર્થ કામન્દકી સુચવે છે.

૧ અલંકાર ઉપમા છે. સાધારણ ધર્મ શ્લેષથી ખતાવ્યો છે. વદન-ચંદ્રની છાયામાં આ મહાત્મા પડેલો છે, કેમકે વેગથી-ઉત્કંઠાથી થતી અપલ-તાથી ભરેલું-એવા ધીરપુરૂષનું મન અળ્યું. જેવી રીતે, સ્થિર-નિશ્ચલ-તથા, મહાત્મા-અગાધ-ઉદ્ધિનું તરંગે ભરેલું જળ, ચંદ્રની છાયામાં અળે છે-ઉભરાય છે-તેમ.

૨ આ શ્લોકમાં દૂતીના ગુણ ખતાવેલા છે. શાસ્ત્રમતાથી, અતુરાધ-શ્લેષાદિ ગુણયુક્ત વાણીથી, નિઃરાંક ખોલવાની હીમત-પણ જાણી કાર્ય સાધ-વાથી, સામાના મુખવિકારાદિ ચિન્હ સમજવાની શક્તિ, ખતાવ્યા છે. અને તેજ દૂતીકાર્યમાં પ્રશસ્ત ગુણ છે.

ફો.

ધૃષ્ટ, અને દગની, પટ્ટ, જાણે વદનવિકાર,
દેશ, કાલ, જાણે વળી, તે દૂતી ગુણખંડાર.

૧૬

કામ.—પોતાના જીવની પણ દરકાર ન રાખીને, તે અતિદુષ્કર કાર્ય પણ કરે છે, કેમકે,

મંદાક્રાન્તા.

ભાળે આંખા કંલિયુત, અને કોકિલાશબ્દવાળા,
ભેટે વાયું, ખડકુલની વાસવાળા, દુખાળા,
સુકાં અંગો, કમલદલ છે પ્રાણુઆધાર એક,
દાહપ્રેમે શશિકર ઝીલે મૃત્યુ માટે વિશેષ. ૧૨૧

માધ.—ભગવતીની વચનચાતુરી નવિન અને જુદીજ દેખાય છે.

માલ.—(મનમાં) અહો અતિદુષ્કર કાર્ય કરે છે.

કામ.—પ્રકૃતિથીજ સુકુમાર, અને કોઈ કાલે કોઈપણ ઠેકાણે પહોંચી કલેશ ન પામેલો, એ કુમાર મૃત્યુ પણ પામે !!

માલ.—(એકાન્તે) સખિ! એ સર્વ લોકના અલંકારરૂપને મારે લોધે કંઈ અનિષ્ઠ થશે, એવું ભગવતીએ સુચવ્યું તેથી મને ખીહીક લાગે છે. ત્યારે હવે શી વલે થશે?

માધ.—સદ્ભાગ્યે ભગવતી મારા ઉપર અનુકંપા લાવે છે.

લવ.—ભગવતી આટલું જોલ્યાં ત્યારે, હવે હું કહું તે પણ સાંભળો. અમારા નાથની પુત્રી પણ, એમનું—મેહલની પાસેના રાજમાર્ગના અલંકારરૂપનું—વારંવાર દર્શન કર્યાપછી, સૂર્યના કિરણને સહન કરી સુકાતા કમલના કંઠ જેવા સુંદર અવયવોની શોભાથી જણાતી

૧ આ શ્લોકમાં બધાં દુષ્કર કાર્ય બતાવ્યાં છે. દાહ પ્રેમે—દેવમાં બળી મરવાનું મન હોવાથી. તે મૃત્યુ પામવાને માટે આટલા યત્ન કરે છે, એ મૃત્યુને પ્રતિકૂલ માત્ર એક કમલપત્ર (દલ) જે એણે શરીરે લપેટ્યું છે તેજ છે. મૃત્યુ ધરે છે એવું બતાવીને વિપ્રલંબ રંગાર અત્યંત ઉદ્દીપ્ત કર્યો છે. મનના સર્વ વિકાર ઇન્દ્રિયોને માર્ગેજ ઉત્પન્ન થાય છે એવું જાણીને, માધવ પોતાની ઇન્દ્રિયોને શાન્ત કરવા જાય છે, પણ એનો પ્રયત્ન સફળ થતો નથી. આંખા ભાળીને આંખને, કોકિલાના શબ્દ સાંભળીને કાનને, તેમજ વાયુ ભિટીને તથા ચંદ્રકર ઝીલીને ત્વચાને શાન્તિ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે અર્થ જાય છે.

લવ. — માધવની શરીરાવસ્થા અસ્વસ્થ છે એવું તે વેળે ભગવતીને ઉતાવળ કરાવતાં અવલોકિતાએ પણ કહ્યું હતું ખરું.

કામ. — અરે એટલામાં તો માલતીજ એના ઉન્માદનું કારણ છે એવું સાંભળ્યું. મારો પણ એજ નિશ્ચય છે કે,

દ્રુતવિલંબિત.

વદનચંદ્રનો છાયવિષે ખરે, અતિમહાત્મ જરૂર પડ્યો દોસે;
ચિત ચળ્યું, ભયું વેગથી, ધીરનું, જલ તરંગિત ઉદ્ધિ સ્થિરનું. ૧૦૧

માધ. — શી વાક્યપટુતા! શો મહત્વ ખતાવવાનો પ્રયત્ન!! અથવા,

इन्द्रवज्रा.

શાસ્ત્રજ્ઞતા, બુદ્ધિ વિશાળ ઝીણી,
શ્લેષાદિ આતુર્યપ્રયુક્ત વાણી;
તત્કાળ જાણી પણ કાર્ય સાધે,
એવા ગુણોથી ફળ સદા લાધે.

૧૧૨

માધવ છે, તેથી એવા પ્રેમને અનુરૂપ, જે તને ચોખ્ખા લાગે તે, કર એવા અર્થ કામન્દકી સુચવે છે.

૧ અલંકાર ઉપમા છે. આધારણ ધર્મ શ્લેષથી ખતાવ્યો છે. વદન-ચન્દ્રની છાયામાં આ મહાત્મા પડેલો છે, કેમકે વેગથી-ઉદ્ધિથી થતી ચપલ-તાથી ભરેલું-એવા ધીરપુરૂષનું મન ચળ્યું. જેવી રીતે, સ્થિર-નિશ્ચલ-તથા, મહાત્મા-અગાધ-ઉદ્ધિનું તરંગે ભરેલું જળ, ચન્દ્રની છાયામાં ચળે છે-ઉભરાય છે-તેમ.

૨ આ શ્લોકમાં દૂતીના ગુણ ખતાવેલા છે. શાસ્ત્રજ્ઞતાથી, અતુરાધ-શ્લેષાદિ ગુણયુક્ત વાણીથી, નિરાંક ખાલવાની હીમત-પણ જાણી કાર્ય સાધવાથી, આમાના મુખવિકારાદિ ચિન્હ સમજવાની શક્તિ, ખતાવ્યા છે. અને તેજ દૂતીકાર્યમાં પ્રયત્ન ગુણ છે.

ફો.

ધૂટ, અને ઠગની, પટ્ટ, જાણે વદનવિકાર,
દેરા, દ્રાલ, જાણે વળી, તે દૂતી ગુણભંડાર.

૧૧૩

કામ.—પોતાના જીવની પણ દરકાર ન રાખીને, તે અતિદુષ્કર કાર્ય પણ કરે છે, કેમકે,

મંદાક્રાન્તા.

ભાળે આંખા કંલિયુત, અને કોકિલાશબ્દવાળા,
ભેટે વાયું, બકુલકુલની વાસવાળા, દુખાળા,
સુકાં અંગો, કમલદલ છે પ્રાણુઆધાર એક,
દાહપ્રેમે શશિકર ઝીલે મૃત્યુ માટે વિશેષ.

૧૨૧

માધ.—ભગવતીની વચનચાતુરી નવિન અને જીવીજ દેખાય છે.

માલ.—(મનમાં) અહો અતિદુષ્કર કાર્ય કરે છે.

કામ.—પ્રકૃતિથીજ સુકુમાર, અને કોઈ કાલે કોઈપણ ઠેકાણે પહેલાં કલેશ ન પામેલો, એ કુમાર મૃત્યુ પણ પામે !!

માલ.—(એકાન્તે) સખિ! એ સર્વ લોકના અલંકારરૂપને મારે લીધે કાંઈ અનિષ્ટ થશે, એકું ભગવતીએ સુચંદ્ર તૈથી મને ખીલીક લાગે છે. ત્યારે હવે શી વલે થશે?

માધ.—સદ્ભાગ્યે ભગવતી મારા ઉપર અનુકંપા લાવે છે.

લવ.—ભગવતી આટલું જાણ્યાં ત્યારે, હવે હું કહું તે પણ સાંભળો. અમારા નાથની પુત્રી પણ, એમનું—મેહલની પાસેના રાજમાર્ગના અલંકારરૂપનું—વારંવાર દર્શન કર્યાપછી, સૂર્યના કિરણને સહન કરી સુકાતા કમલના કંદ જેવા સુંદર અવયવોની શોભાથી જાણાતી

૧ આ શ્લોકમાં બધાં દુષ્કર કાર્ય બતાવ્યાં છે. દાહ પ્રેમે—દવમાં બળી મરવાનું મન હોવાથી. તે મૃત્યુ પામવાને માટે આટલા યતન કરે છે, એ મૃત્યુને પ્રતિકૂલ માત્ર એક કમલપત્ર (દલ) જે એણે શરીરે લપેટ્યું છે તેજ છે. મૃત્યુ ઇચ્છે છે એવું બતાવીને વિપ્રલંબ શૃંગાર અત્યંત ઉદીપ્ત કર્યો છે. મનના સર્વ વિકાર ઇન્દ્રિયોને માર્ગેજ ઉત્પન્ન થાય છે એવું જાણીને, માધવ પોતાની ઇન્દ્રિયોને શાન્ત કરવા જાય છે, પણ એનો પ્રયત્ન સફળ થતો નથી. આંખા ભાળીને આંખને, કોકિલાના શબ્દ સાંભળીને કાનને, તેમજ વાયુ ભેટીને તથા ચંદ્રકર ઝીલીને ત્વચાને શાન્તિ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે બધું જાય છે.

અનંગ-વેદનાએ કરીને વિશેષ રમણીય દેખાતી છતી પણ, સેવક જનને ધણી સંતાપે છે. કુંધપણ રમત રમતી નથી, અને માત્ર પહોળા કરેલા પોતાના કોમળ હાથ ઉપર ગાલ મુકીછાંડીને આખો દિવસ ગાળે છે. વળી ખીલેલા કમલના પ્રેરાગથી સુંદર, અને થોરી થોરી ઉઘડેલી કુંદ તથા આંખાની કળિઓના મધુ-રસનાં પિંદુથી ભરેલા, મેહલની પાસેના ખાગમાંથી આવતા, પવનથી પણ એની વેદના વધે છે.

વળી, પેલી યાત્રાને દિવસે, પોતાનો મહોત્સવ જેવા સારૂ રૂપ ધારણ કરીને ઉત્પત્ત થયેલા કમના જેવા, મદનોધાનના અલંકારરૂપ માધવના,—નાના પ્રકારની અંગલંગાદિ એટાથી મનોહર,—અન્યો-ન્યને યોગ્ય પ્રેમથી અન્યોન્યના જ્ઞેષ્ઠનના આરંભને અમુલ્ય કરતું; —એકેકની નજર ચુકાવવાના પ્રયત્નથી સુઝાતા અંતઃકરણમાં કુતૂ-હલ^૧ ઉત્પત્ત કરતું,—વધતા ગભરાટને લીધે સ્તંભથી સ્થિર થયેલા અવયવો ઉપર થતા સ્વેદ, રોમાંચ, તથા કંપથી સુંદર,—સખીઓના ટોળાને આનંદ કરતું,—પ્રિયસખીએ અન્યોન્યદર્શનનું સુખ અનુ-ભવ્યું ત્યારથી, દુઃસહ અને વધતા દેહદાહને લીધે અત્યંત વિકટ દશા ભોગવતી, એક પળવાર પણ ચન્દ્રના અજવાળામાં રહેલા ખાલકમલના સમૂહની પેઠે, એ કરમાંતી જાય છે.

પોતાના હૃદયમાં, વલ્લભના કલિપત સમાગમના સુખનો એક સુહૃત માત્ર પણ અનુભવ કર્યા પછી, વરસાદની હેલીથી ટાઢી પડી ગયેલી જમીનની પેઠે એ ઠંડી થઈ જાય છે, એમ હું જાણું છું. અને તેથીજ, કોમળ હોઠના વારંવાર ફરકવાથી ખાહાર કુટી નીક-ળતા દાંતના તેજથી તેજિત, ખીચોખીચ થયેલા રોમાંચથી છવાઈ ગયેલા સુંદર ગાલ ઉપર આંખોટતાં આનંદનાં અશ્રુથી ભીનું, ખીહીતે ખીહીતે ઉઘડતાં, સ્થિર, તથા મન્દકીકીવાળાં, હંચે જતાં, પ્રેમાળ, અને મીઝાઈ જતાં નેત્રકમળવાળું, પસરતા સ્વેદ-જલનાં

ખિંદુથી સુંદર લલાટ સ્પર્શી દ્વિતીયાચન્દ્રવદે શોભિતું, એતું રૂપાણું મુખકમલ નિહાળતી ચતુર સખીઓના મનમાં એના કુમારિભાવ ઉપર વેહેમ આવે છે.^૧

વળી, શીતલ ચન્દ્રના કિરણના સ્પર્શથી ઝરતા ચન્દ્રકાન્ત-મણિનો હાર ધારણ કરીને, કપુરથી વિશેષે શીતલ કરેલા ચન્દન-રસના અનુલેપવાળાં કેળનાં કેમળ પાંદરાં આણી આપવાની ઉતાવળમાં પડેલી સખીઓએ રચીને આણેલી કમળપત્તની શીતલ શૈય્યામાં, ઉઘારી આંખે રાત નિર્ગમે છે. અને બેળે બેળે હંધવા માંડે છે, ત્યારે,^૨ પસરતા સ્વેદને લીધે એના ચરણકમલ ઉપરથી અલકંતકરસના જલ થર ધોવાઈ જાય છે; થરથરાટને લીધે જલરી ઝાંધો ઉપરથી એનો નીનીખન્ધ છુટી જાય છે; ઉત્કંઠથી ધમધમતા હૃદયમાંથી ઉપરા ઉપરા નીકળતા શ્વાસને લીધે ઉછળતા, રેમાંચિત સ્તન ઉપર, પોતાના ધુજતા હાથની બેલી એ ભીડી દે છે; તરત જગીને પ્રેમાળ દૃષ્ટિએ જોતી વેળે પોતાની સેજને શૂન્ય દેખીને, મૂર્છા પામી આંખો મીચી દે છે; ગભરાતી સખીઓના પ્રયત્નથી મૂર્છા વળતી વેળે લાંબો નિઃશ્વાસ નાંખવા-

૧ હોઠના ફરકવાથી પ્રિયગુણન મુચ્છવું છે. વલ્લભના મુખાગમને વિષે થયેલા શાલિવલ્લભાવનું અહીં વર્ણન કર્યું છે. આંખો, સંકલ્પમાં પ્રાપ્ત થયેલા પ્રિયતમના દર્શન વખતે થતી લજ્જાથી ખીહીતે ખીહીતે ઉઘડતી હતી; એના બાલભાવને લીધે સ્થિર થઈ જોઈ રહેતી હતી; નખક્ષત, આટક્ષત ધ્યાદિક થવાથી પ્રિયની તરફ જરા કરડી નજરે જોવાને લીધે મન્દ હતી; પ્રિયનું મુખ જોવા માંડે જાય જોતી હતી; પોતાનો સ્નેહ ખતાવતી-પ્રેમાળ-હતી; અને રતિરમતનો અંતં થવાથી મીચાઈ જતી હતી. પાછળથી જે સ્વેદ થયેલો છે તે પણ રતિરમતના અમથીજ, અને એ સ્વેદ થવાથી માલતીને થયેલી તૃપ્તિ સુચવી છે. સખીઓ ચતુર હતી તેથી આવી એની કામચેષ્ટા તરતજ જાણી ગઈ.

૨ નિક્કા, ચિંતાના થાકથીજ થયેલી માટે આવી પીડાકારક હતી. નીવીન બંધ પ્રિયતમે અંચો એવી કલ્પનામાં છુટી ગયો, અંડ જોતાં પ્રિયના આલિંગનની સંભાવનાએ થતા થરથરાટને લીધે તે ખરી પડ્યો હતો. પોતાને આલિંગન દેતા વલ્લભનું આલિંગન કરવા માંડે હાથની બેલી ભીડતી હતી.

શ્રીજ એના જીવ્યાની આશા પડેછે, અને અમારા જેવાં સેવકજનો, તેવેજે શું કરવું તે ન જાણવાથી, પોતાનું માત્ર માગી લેછે, અને દેવના આવા અનિવાર્ય પરિણામને ઠપકો દેવાનું કાર્યજ લેઈ ખેડે છે.

તેથી, ભગવતિ ! અત્યંત કોમળતામાત્રથીજ ઘડેલા સુકુમાર અંગના કુશળનો છેદ કરતા, મદનના કૂર સપાટા ક્યાં લગી ચાલશે? વળી, કામકીડાના કલહમાં વલ્લભના ઉપર થતા કોપથી રકત થતા, કેરલદેશની સ્ત્રીના ગાલજેવી કોમળ તથા વિમલ ચન્દ્રિકાથી અંધારાવિનાની રાત્રિઓના આરંભ પાણુ એ રી રીતે વેઠશે? વળી, ઉલારાતા ક્ષીરસમુદ્રના ધુરના જેવી ધોળી તથા ઉજળી ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના રૂપી જલથી ધોયેલા ગગનના આંગણા વાળી, —અને ગુલાબ તથા ખોરસળીના મદનને લીધે નીકળતા પરિભળે સુગન્ધી, મન્દ, તથા ધન પવને પૂર્ણ દમ્ભ દીશાઓ સમેત —આ વસન્તવદ્વત્ની રાત્રિઓ પ્રિયસખીને દુઃખદાયકજ થશે.

કામ.—લવંગિકા !

इन्द्रवज्रा.

જે પ્રેમ એના પર હોય આવો,
એને ગુણી જાણીજ તે થયેલો;
એથી ખુશી અંતર થાય, તોયે,
દશા સુણી દારણુ, ફાટી જાયે.

૧૩

માધ.—ભગવતી યોગ્ય કારણસરજ દુઃખી થાય છે.

કામ.—અહો શી આપત્તિ!!

मालिनी.

પ્રકૃતિ થકી રૂપાણુ, કાન્તિ-સાર પ્રમાણુ,
કુમળું શરીર એનું, કૂર આ પંચખાણુ,
મલય-પવનનાથી આત્રનાં મોર હાલે,
શિશપર શરી ધારી આજ શો કાલ મહાલે!!

૧૪

૧ પંચખાણુ=પાંચખાણુવાળો, કામદેવ. આટલાં કામવ્યથાનાં ઉદ્ધી-
પનનાં કારણથી માલતી મૃત્યુ પામશેજ માટે “અહો આપત્તિ!” આત્રમોર એ

લવ.—વળી જુઓ ભગવતિ! આ માધવની છપ્પીમમેત ચિત્રંપાટી રહી. (માલતીના સ્તન ઉપરથી લુગડુ ખેંચી લેતી) અને આ ખોરમળીની માળા એમણે પોતાને હાથેજ ગુંથેલી છે, તેથી પ્રિયમળીએ કંઠે લટકાવી છે, ને એમાંજ એનો છંદ છે.

માધ.—(ઉત્કંઠથી)

વસન્તતિલકા.

હતી સખિ! જગતમાં બહુકાવલો તું,
એને ગળે વળગી જહાલી ઘણી બની છે;
ફીકા, જુના કમલ-કંઠ સમાન, દુએ,
જાણે ચઢાવી સ્વવિલાસધનજી હાંચે.

૫૫

એક કામનું બાણ છે. શીતલ કાલ જવાથી વસન્તઋતુની પ્રાપ્તિ થઈ ને તેથીજ તે વેળે અન્દ્ર સારૂ દેખાવા લાગ્યો. આમનામાર તેમજ શરી બન્ને વ્યથા વધારનારાં છે. તેથી એવાં હેતુગર્ભ વિશેષણ કાલને લગાડવાને લીધે પરિકરા-લંકાર થયો. માભિપ્રાય વિશેષણ જ્યાં લગાડ્યાં હોય ત્યાં પરિકર. (મમ્મટ). અહીંયાં કામવ્યથા વધારવામાં આંખના માર તેમજ શરી એ પુરાં સહાયકરતા છે માટે તે હેતુગર્ભ વિશેષણ છે. આખા શ્લોકમાં વળી વિપમાલંકાર છે. વિપમ ત્રણ પ્રકારનો છે; પણ અહીંયાં પ્રથમ પ્રકારનોજ વિપમ છે. એ વસ્તુનો ધર્મ વિરૂદ્ધ હોવાથી (અન્યોન્યને) તેમનો સંગમ અચોગ્ય દ્રષ્ટે, તે વિપમ. (મમ્મટ). અહીંયાં, ક્યાં કોમળ શરીર, ને ક્યાં પાંચબાણ લેઈને મારવા તૈયાર થયેલો કૂર કામદેવ, તેમજ ક્યાં આ કુમળ, રૂપાળું, શરીર, અને ક્યાં આંખો પીડા વધારી મુકનાર વસન્તકાલ, એવી મંભાવના મેલેજ થાય છે, તેથી એ બધાંનો સંયોગ અદ્યત્તો છે. આખા શ્લોકમાં મુમુચ્ચયાલંકાર છે. એક કાર્ય માધવાને એક કારણ છતાં પણ ખીજાં કારણ ભિન્નાં થઈ આવે તેનું નામ મુમુચ્ચય. (મમ્મટ). માલતીનું મરણ રૂપી કાર્ય માત્ર કૂર કામદેવથીજ થાય, પણ આમનામાર તથા ચંદ્રચુકત વસન્તકાલ વધારામાં નાંખ્યા છે, માટે, મુમુચ્ચય. આ દેકાણે વિપમાલંકાર મુમુચ્ચયાલંકારનાં અંગભાવે રહીને મુમુચ્ચયને-અંગીને-દીપાવે છે, તેમજ, મુમુચ્ચય પણ અંગીભાવે પોતાના અંગને દીપાવે છે માટે અંગાંગિભાવ મુંકર (એકથી વધારે અલંકારનું ભિન્ન થવું તે મુંકર) થયો.

૧ અર્થાત્ જેમ કોઈ એક વસ્તુની પ્રખ્યાતિને સારૂ તે ઉપર બીજા અર્થ છે તેમ આ સ્તને જાણે પોતાના ઉપર પોતાના વિલામની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા-સારૂ એ માળાફી ધન અટ્ટની હોયની! અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે

થીજ એના જીવ્યાની આશા પડેછે; અને અમારા જેવાં સેવકજનો, તેવેજે શું કરવું તે ન જાણવાથી, પોતાનું માત માગી લેંછે, અને દેવના આજ્ઞા અનિવાર્ય પરિણામને ઠપકો દેવાનું કાર્યજ લેઈ ગેમે છે.

તેથી, ભગવતિ ! અત્યંત ક્રોધાગતામાનથીજ ઘડેલા સુકુમાર અંગના કુશળનો છેદ કરતા, મદનના કૂર સપાટા ક્યાં લગી ચાલશે? વળી, કામકીડાના કલહમાં વલ્લભના ઉપર થતા ક્રોધથી રક્ત થતા, કેરલદેશની સ્ત્રીના ગાલજેવી ક્રોધ તથા વિમલ ચન્દ્રિકાથી અંધારાવિનાની રાત્રિઓના આરંભ પણ એ શી રીતે વેઠશે? વળી, ઉભરાતા ક્ષીરસમુદ્રના ધુરના જેવી ધોળી તથા ઉજળી ચન્દ્રજ્યોત્સ્ના રૂપી જલથી ઘોયેલા ગગનના આગણા વાળી, — અને ગુલાબ તથા ખેરસળીના મદનને લીધે નીકળતા પરિમળે સુગન્ધી, મન્દ તથા ધન પવને પૂર્ણ દમ દીશાઓ સમેત — આ વસન્તઋતુની રાત્રિઓ પ્રિયસખીને દુઃખદાયકજ થશે.

કામ.—લવંગિકા !

इन्द्रवज्रा.

જે પ્રેમ એના પર હોય આવો,
એને ગુણી જાણીજ તે થયેલો;
એથી ખુશી અંતર થાય, તોયે,
દશા સુણી દારણ, ફાટી જાય.

૧૩

માધ.—ભગવતી યોગ્ય કારણસરજ દુઃખી થાય છે.

કામ.—અહો શી આપત્તિ!!

मालिनी.

પ્રકૃતિ થકી રૂપાણું, કાન્તિ-સાર પ્રમાણ,
કુમળું શરીર એનું, કૂર આ પંચખાણું,
મલય-પવનનાથી આમ્રના મોર હાલે,
શિશપર શરી ધારી આજ શો કાલ મહાલે!!

૧૪

૧ પંચખાણું=પાંચખાણવાળો, કામદેવ. આટલાં કામવ્યથાનાં ઉદ્ધી-
પનનાં કારણથી માલતી મૃત્યુ પામશેજ માટે “અહો આપત્તિ!” આમ્રમાર એ

લવ.—વળી જુઓ ભગવતિ! આ માધવની છખીસમેત ચિત્રપાટી રહી. (માલતીના સ્તન ઉપરથી લુગડુ ખેંચી લેતી) અને આ ખોરમળીની માળા એમણે પોતાને હાથેજ ગુંથેલી છે, તેથી પ્રિયસખીએ કંઠે લટકાવી છે, ને એમાંજ એનો છવ છે.

માધ.—(ઉત્કંઠાથી)

વસન્તતિલકા.

હતી સખિ! જગતમાં બકુલાવલીં તું,

એને ગળે વળગી વહાલી ઘણી પતી છું;

ફીકા, જુના કમલ-કંઠ સમાન, કુચે,

જાણે ચઢાવી સ્વવિલાસધનજ લાગે.

૧૫૧

એક કામનું બાણ છે. શીતલ કાલ જવાથી વસન્તઋતુની પ્રાપ્તિ થઈ ને તેથીજ તે વેળે ચન્દ્ર ચાંદ્ર દેખાવા લાગ્યો. આમનામોર તેમજ શરી બન્ને વ્યથા વધારનારાં છે. તેથી એવાં હેતુગર્ભ વિશેષણ કાલને લગાડવાને લીધે પરિક્ષા-લંકાર થયો. આભિપ્રાય વિશેષણ જ્યાં લગાડ્યાં હોય ત્યાં પરિકર. (મમ્મટ). અહીંયાં કામવ્યથા વધારવામાં આંખના મોર તેમજ શરી જે પુરાં મહાયકરતા છે મોટે તે હેતુગર્ભ વિશેષણ છે. આખા શ્લોકમાં વળી વિપમાલંકાર છે. વિપમ ત્રણ પ્રકારનો છે; પણ અહીંયાં પ્રથમ પ્રકારનોજ વિપમ છે. જે વસ્તુનો ધર્મ વિરૂદ્ધ હોવાથી (અન્યોન્યને) તેમનો સંગમ અચોગ્ય દીસે, તે વિપમ. (મમ્મટ). અહીંયાં, ક્યાં કામજ શરીર, ને ક્યાં પાંચબાણ લેઈને મારવા તૈયાર થયેલો ક્રૂર કામદેવ, તેમજ ક્યાં આ કુમળું, રૂપાળું, શરીર, અને ક્યાં આવો પીડા વધારી મુકનાર વસન્તકાલ, એવી સંભાવના સેજુજ થાય છે, તેથી એ બંધાનો સંયોગ અદ્યત્તો છે. આખા શ્લોકમાં સ્વમુચ્ચયાલંકાર છે. એક કાર્ય માધવાને એક કારણ છતાં પણ ખીજાં કારણ ભિન્નાં થઈ આવે તેનું નામ સ્વમુચ્ચય. (મમ્મટ). માલતીનું મરણ રૂપી કાર્ય માત્ર ક્રૂર કામદેવથીજ થાત, પણ આમનામોર તથા ચંદ્રચુકલ વસન્તકાલ વધારામાં નાંખ્યા છે, મોટે સ્વમુચ્ચય. આ દેશણે વિપમાલંકાર સ્વમુચ્ચયાલંકારનાં અંગભાવે રહીને સ્વમુચ્ચયને-અંગીને-દીપાવે છે, તેમજ, સ્વમુચ્ચય પણ અંગીભાવે પોતાના અંગને દીપાવે છે મોટે અંગાંગિભાવ મંદર (એકથી વધારે અલંકારનું ભિન્નું થવું તે મંદર) થયો.

૧ અર્થાત્ જેમ કોઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુની પ્રખ્યાતિને માટે તે ઉપર ધન્યચક્રાવે છે તેમ આ સ્તને જાણે પોતાના ઉપર પોતાના વિદ્યામની એકતા બતાવવા માટે એ માળાશ્રી ધન્ય ચક્રાવી હોયતી! અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે, તે ઝવેં માંબળે છે.)

(નેપથ્યમાં) અરે શંકરના મન્દિર પાસેના પાગમાં ખેડેલા જનો ! જીવાનીના તોરથી મદમાતે તથા અતુલઅહંકારવાળે આ વાઘે લોઢાનું પાંજરું ભાંગી નાંખ્યું છે; પોતાને ખાંધેલી સાંકળો તોડી નાખીને પોતાની સ્વતઃપ્રવૃત્તિમાં, સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ પુંછડાડપી ધબ્બને હલાવવાથી, એનું શરીર કેવું વિકાળ દોસે છે !! એણે મઠમાંથી નીકળતાવાંતજ અનેક માણસોને મારી નાંખ્યાં છે. પ્રાણિઓના અંગનાં હાડકાંના કડકા આવતે આવતે, એના આડીયા જેવા કઠણ દાંતના કડકા થવાથી એનું મોં ભયંકર લાગે છે !! કૂર વજના સપાટા જેવા અતિવિકટ ઝપાટાની ઓટથી ઉથલાવી પાડેલા, અનેક માણસ તથા ઘોડાના માંસથી પૂર્ણ, ગુફા જેવા, ગળાના મંદ ધરધરાટથી મિશ્ર, હુંકાર શબ્દના મોટા પ્રતિશબ્દવડે કરીને, હબ્બરો લોકોનાં ટોળાંને એ ખીહીવરાવીને નસાડી મુકે છે. અને કઠણ તથા ખરપડા જેવા નખથી ચીરી નાંખેલાં પ્રાણિઓનાં ગાત્રમાંથી નીકળતા લોહીનો પોતાની વાટમાં કીચડ કરતો કરતો, આ દુષ્ટ વાઘ ક્રોધાયમાન થયેલા જમની ગરજ સારે છે.

બુદ્ધ.—(પ્રવેશ કરીને, ત્રાસ પામતી) તેથી પ્રિયસખી મદ્યન્તિકાનું કોઈ યથાશક્તિ રક્ષણ કરો !! કોઈ ધાવ રે ધાવ !! કેટલાક પરિજનને નસાડી મુકીને, તથા કેટલાકને મારી નાંખ્યા પછી, આ દુષ્ટ વાઘ, આપણી પ્રિયસખી, તથા અમાર્ત્ય નન્દનની ખેડેને, મદ્યન્તિકાને મારી નાંખે છે.

માલ.—લવંગિકા આ તે શી વિપત્તિ !!

માધ.—(ગભરાટમાં છલંગ મારીને) બુદ્ધરક્ષિતા ! ક્યાં છે એ?

માલ.—(માધવને જોઈને લજવાતી) અહો આ પણ અહોંજ જણાય છે.

માધ.—(મનમાં) ખરે હું ઘણો પુણ્યશાળી કે આણ્વિંતવ્યા દર્શીને

લીધે આનન્દ પામતી આંખોથી એણે મને,

માલિની.

અવિરલ જ્યમ ખાંધ્યો પદ્મધોળાંની માળે,
 લાડું જ્યમ અખડેળ્યો કીરપૂરે રૂપાળે,
 વિકસિતનયનોએ કોળીયો મુજ કીધો,
 ધન અભિ-વરસાદે ભીજવી જેમ દીધો.

૧૬૧

વુહ.—મહાભાગ! ખગીયાની ખહારના રસ્તાને મોઢેજ છે.

(માધવ બાહકુરીથી પરિક્રમણ કરેછે.)

કામ.—વત્સ! સંભાળ રાખીને પૂણું પરાક્રમ પ્રકાશ.

માલ.—(એકાન્તે) લવંગિકા ખડું ખેદની વાત છે! ખરે મનમાં ફીકર
 થાય છે. (સર્વે હતાવળા હતાવળાં પરિક્રમણ કરેછે.)

માધ.—(આગળ જોઈ, કંટાળો પામી, ધિકારતો હોય એમ) અરર,

વસંતતિલકા.

કાપી રંગેરગતણા કંકણ કરેલા,

માયાં, ઊંધાં, ધરકતાં, પર તે પડેલા;

૧ પેહેલા ચરણથી, આંખની કીકીની અપજતા; ખીજથી, રોળાની તર-
 લના; ત્રીજથી, આંખનો વિસ્તાર; તથા ચોથાથી, આ ત્રણેથી ઉપજત ચતુ-
 સુખ, ખતાયાં છે. પ્રિયાના જોવાથી શાતિકભાવે સ્તબ્ધ થઈ અગ્રી
 ગયેલા, માટે તેનાઉપર ધવલ કમલના હારથી ખીચાખીચ ખાંધ્યો, એવી
 ઉપેક્ષા કરી છે; ઘડીરે ચયેલાં શેમાંચના ઉપર, દુધના પ્રવાહમાં ભોળવાની
 ઉપેક્ષા કરી છે; અત્યંત પ્રેમથી અકેકની શુદ્ધ મટી જવાના ઉપર, કોળીયો
 કરી જવાની ઉપેક્ષા કરી છે; અત્યંત આનંદના ઉપર, અમૃતચંદની
 ઉપેક્ષા કરી છે. માલતી, માધવને એકાએક દેખે છે તેથી સ્થિર દૃષ્ટિ એના-
 ઉપર જોઈ રહે છે. આ પ્રમાણે ચવાથી, વિદ્રસેલી આંખોનો ઘોળો ભાગ
 વિશુદ્ધે દેખાઈ આવે છે તેથી, તેને ઘોળા કમલ સાથે સરખાવ્યો છે; અને
 દૃષ્ટિ સ્થિત આલીજ જાય છે તેથી તેને કમલના હાર સાથે સરખાવી છે.
 એની એજ રીતે આવી દૃષ્ટિને દુધના સુસુદની ઉપમા આપી છે. એથી
 ઉત્તરી, જે દૃષ્ટિ તરલ તથા હાલતી હોય તેને મુગ કમલ સાથે દ્રવિયો સરખાવ
 છે, અનંદાર ઉપેક્ષા છે.

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે, તે ગર્વે ગાંભીરે છે.)

(નેપથ્યમાં) અરે શંકરના મન્દિર પાસેના ખાગમાં ખેટેલા જનો ! જીવાનીના તોરથી મદમાતે તથા અતુલઅહંકારવાળે આ વાઘે લોહાનું પાંજરું ભાંગી નાંખ્યું છે; પોતાને ખાંધેલી સાંકળો તોડી નાખીને પોતાની સ્વતઃપ્રવૃત્તિમાં, સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ પુંછડાડપી ધનને હલાવવાથી, એનું શરીર કેવું વિકાળ દોસે છે !! એણે મઠમાંથી નીકળતાવાંતજ અનેક માણસોને મારી નાંખ્યાં છે. પ્રાણિઓના અંગનાં હાડકાંના કડકા આવતે આવતે, એના આડીયા જેવા કઠણ દાંતના કડાકા થવાથી એનું મોં ભયંકર લાગે છે !! દૂર વળના સપાટા જેવા અતિવિકટ ઝપાટાની ચોટથી ઉથલાવી પાડેલા, અનેક માણસ તથા ઘોડાના માંસથી પૂર્ણ, ગુફા જેવા, ગળાના મંદ ધરધરાટથી મિથ, હુંકાર શબ્દના મોટા પ્રતિશબ્દવડે કરીને, હજારો લોકોનાં ટોળાંને એ ખીહીવરાવીને નસાડી મુકે છે. અને કઠણ તથા ખરપડા જેવા નખથી ચીરી નાંખેલાં પ્રાણિઓનાં ગાત્રમાંથી નીકળતા લોહીનો પોતાની વાટમાં કીચડ કરતો કરતો, આ દુષ્ટ વાઘ ક્રોધાયમાન થયેલા જમની ગરજ સારે છે.

બુદ્ધ.—(પ્રવેશ કરીને, ત્રાસ પામતી) તેથી પ્રિયસખી મદ્યન્તિકાનું કોઈ યથાશક્તિ રક્ષણ કરો !! કોઈ ધાવ રે ધાવ !! કેટલાક પરિજનને નસાડી મુકીને, તથા કેટલાકને મારી નાંખ્યા પછી, આ દુષ્ટ વાઘ, આપણી પ્રિયસખી, તથા અમાલ્ય નન્દનની ખેડેન, મદ્યન્તિકાને મારી નાંખે છે.

માલ.—લવંગિકા આ તે શી વિપત્તિ !!

માધ.—(ગભરાટમાં છલંગ મારીને) બુદ્ધરક્ષિતા ! ક્યાં છે એ?

માલ.—(માધવને જોઈને લજવાતી) અહો આ પણ એહીજ જણાય છે.

માધ.—(મનમાં) ખરે હું ઘણો પુણ્યશાળી કે અણચિંતવ્યા દર્શનને લીધે આનન્દ પામતી આખોથી એણે મને,

માલિની.

અવિરત જ્યમ ખાંધ્યો પદ્મધોળાંની માળે,
 લહું જ્યમ ઝખકોળ્યો કીરપૂરે રૂપાળે,
 વિકસિતનયનોએ કોળીયો મુજ કીધો,
 ધન અમિ-વરસાદે ભીજવી જેમ દીધો.

૧૬૧

વુહ. — મહાભાગ! ખગીયાની ખહારના રસ્તાને મોઢેજ છે.

(માધવ ખાહાડુરીથી પરિક્રમણુ કરેછે.)

કામ. — વત્સ! સંભાળ રાખીને પૂર્ણ પરાક્રમ પ્રકાશ.

માલ. — (એકાન્તે) લવંગિકા ખહું ખેટની વાત છે! ખરે મનમાં દીકર
 થાય છે.

(મૂર્વે હતાવળા હતાવળાં પરિક્રમણુ કરેછે.)

માધ. — (આગળ જોઈ, કંટાળો પામી, ધિકારતો હોય એમ) અરર,

વસંતતિલકા.

કાપી રગેરગતણા કકરા કરેલા,

માયાં, ઊંધાં, ધરુકતાં, પર તે પરેલા;

લોહીતગો કીચર તે હુંથી સુધી જાય!
શાર્દૂલમાર્ગ અતિચંડ બધે જાણાય!!

૧૭

અહો શી આ આપત્તિ!!

શાર્દૂલવિક્રીદિત.

બેઠાં હર બધાંય, બાળકી રૂડી પંડે પશુને પડી.

સર્વે.—અહો મદ્યન્તિકા!!

કામ.—માધ.—(હરખાતાં)

મારેલા પશુએ મનુષ્યની આસિ જેને કંદે છે ચઢી

એવો આ મકરન્દ આવી કહ્યોથી મધ્યે ઉભો છે રહ્યો,

બીજાં બધાં.—ધન્ય છે મહાભાગ્યવાન ધન્ય છે!

કામ, માધ.—(ભય પામતાં) આધો માર ઘણોક છે પશુતણે,

બીજાં બધાં.—બહુ બોલું થયું.

કામ, માધ.—(હરખાતાં) તોયે પશુને હણ્યો.

૧૮

બીજાં બધાં.—મદ્ભાગ્યે અનિષ્ટનો નાશ થયો.

કામ.—(સાભિપ્રાય) વાધના નખના પ્રહારથી લોહીની ધારાએ નિ-

ગળતો, જમીન ઉપર ટેકાવેલી તરવાર ઉપર ટેકો દેધને નિશ્ચલ

થઈ ગયેલો, તથા ખીહીનેલી મદ્યન્તિકાને આધાર આપતો, યુગ

મકરન્દ દુઃખી થઈ ગયો હોય એવો દીસે છે.

બીજાં બધાં.—સખત પ્રહારની વેદનાથી, અરેરે, એ મહાભાગ

દુઃખી છે.

માધ.—શું મૂઠા પામી ગયો!! (કામન્દકીને) ભગવતિ! મારું રક્ષ-

ણ કરો.

કામ.—વત્સ! તું બહુ ખીહીકણ છે, આસ નોંધ્યો.

(એમ કહી સર્વે પરિક્રમાણુ કરીને જાય છે.)

इति शार्दूलविद्रावणो नाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः

માલતીમાધવ.

ચતુર્થોઢ્ક:

(મદ્યન્તિકા તથા લવંગિકાને ઢેકા દેઢને મૂર્છિત માધવ તથા મકરન્દ, અને ગભરાઈ ગયેલી કામન્દકી, માલતી અને પુદ્ગ-
રક્ષિતા, પ્રવેશ કરે છે.)

મદ.—ભગવતિ! કૃપા કરીને સહાય કરે અને મદ્યન્તિકાને માટે પોતાના જીવને જ્ઞેષ્ઠમમાં નાંખી, દુઃખી જનના દુઃખમાં ભાગ લેનાર આ મહાભાગને ઉગારે.

વીજાં વધાં.—ધિક્કાર છે કે આપણે પણ જ્ઞેષ્ઠ રહ્યાં છીએ.

કામ.—(ખંનેને કમંડલુમાંથી પાણી છાંટતી) તમે તમારી સારીના છેડાવડે પવન ઉરાડો. (માલતી વગેરે તેમ કરે છે.)

મક.—(હોશીયાર થઈ, જ્ઞેતો) મિત્ર! તું ધણો પોચો જણાય છે ! આ રું! હું તો આ હોશીયાર થઈ ગયો.

મદ.—(હરખાતી) અહો મકરન્દપૂર્ણચન્દ્રને પાછી શુદ્ધિ આવી.

માલ.—(માધવને કપાળે હાથ મુકીને) સખિ લવંગિકા! વધામણી, વધામણી કે તારા પ્રિયમિત્ર, મહાભાગ, મકરન્દને ભાન આવ્યું.^૧

માધ.—(શુદ્ધિમાં આવી) મિત્ર સાહસિકાર આમ આવ.

(એમ કહી ભેટા છે.)

કામ.—(ખંનેને માથે ચુંપન કરી) સદ્ભાગ્યે ખત્રે પાલકો જીવતાં રહ્યાં.

વીજાં વધાં.—આપણું અતિપ્રિય થયું. (સ્વર્વ ખુશ થાય છે.)

^૧ માલતીનું આ બોલવું અંક જોતાં માધવને કહેલું છે. પણ માધવ માથે પોતાને ચુમ પ્રીતિ હોવાથી, તેને શ્રીમુખ કંઠપિણુ કહેલું થોડું ન દીસે માટે આ વાક્ય પોતાની સખીને કહી સંભળાવ્યું છે.

^૨ સાહસ કામ (વાધ મારવા રૂપી) કરનાર.

બુદ્ધ.—(એકાન્તે) અલી મદ્યન્તિકા ! એ પેલોજ હો.^૧

મદ.—હા, આ માધવ, અને આ એ.

બુદ્ધ.—કેમ માઈ કેહેવું ખરું કે નહિં?

મદ.—તમારા જેવીઓ જેવાતેવાને પતકરેજ નહિં. વળી સખિ! આ મહાભાગ્યવાનની સાથે, માલતીને પણ પ્રીતિ છે એવી વાત સંભળાય છે તે ખરે રમણીયજ છે.

(કરીથી વળી મકરન્દને ઉત્કંઠાથી નીહાળે છે.)

કામ.—(મનમાં) દૈવયોગે કરીને આજ મદ્યન્તિકા અને મકરન્દનો પણ ઠીક સમાગમ થઈ ગયો. (પ્રકાશ) આયુષ્માન વત્સ મકરન્દ! મદ્યન્તિકાનો હવે ખ્યાવવાસાર, આ પ્રસંગે, દૈવે તનેજ ક્યાંથી મોકલ્યો?

મક.—આજ મેં નગરમાં કંઈક વાત સાંભળી. તે ઉપરથી માધવને ધણી ચિંતા થશે એમ જાણીને, અવલોકિતા પાસેથી કુસુમાકરો-ધાનનો વૃત્તાન્ત જાણી લેઈ, ઉતાવળે ઉતાવળે હું આવતો હતો, એટલામાં વાઘેના હાથમાં પડેલી આ કુલિન કન્યાને મેં દીઠી, એટલે એનું રક્ષણ કર્યું. (માલતી તથા માધવ વિચારમાં પડી જાય છે.)

કામ.—(મનમાં) માલતીનો વિવાહ થયો હશે. (પ્રકાશ) વત્સ માધવ! સહભાગ્યે તારા મિત્રને ભાન આવ્યાની વધામણી માલતીએ ખાધી છે, તેથી એને વધામણીમાં કંઈક આપવાનો આજ યોગ્ય અવસર છે.

માધ.—ભગવતિ! એણે,

વસંતતિલકો.

વાઘે ધવાઈ ગયલો પ્રિયમિત્ર દેખી,

હું મોહ પામી ગયલો, મુજને પ્રીતિથી

૧ પેલોજ—અર્થાત્ આમણી ખાનગી વાતોમાં મેં કહ્યો તેજ. યાદ હશે કે પુરુષરક્ષિતનિ, મદ્યન્તિકા તથા મકરન્દનો વિવાહ કરાવવાનું સંપેદું હતું. (અંક ૧.)

આણ્યો ત્રિશુક્લિમહોં, તેથકો એજ આજે,

આ ચિત્ત, જીવ, સહુ હુંટી જવા ધણી છે.

૧

લવ.—અમારી પ્રિયસખીને એવી પક્ષીસ તો વાહાલી હીમ લાગશે.

મદ.—(મનમાં) આ મહાજન યોગ્ય કાળે અતિ મનોહર વચનયુક્તિ કરી જાણે છે.

માલ.—(મનમાં) મકરન્દે શી ચિંતાકારક વાત સાંભળી હશે?

માધ.—વયસ્ય ! મને અતિચિંતા કરે એવી તે શી વાત હતી વાં?

(એક પુરુષ પ્રવેશ કરે છે.)

પુરુષ.—પુત્રિ મદ્યન્તિકા ! તારા મોટાભાઈ અમાત્ય નન્દને કહાવ્યું છે કે, ભૂરિવસુની ઉપર ભારે ભરોસો રાખી, તથા આપણા ઉપર કૃપા કરીને, મહારાજે પોતેજ આપણે ઘેર આવી, માલતીનો વિવાહ કર્યો છે; માટે તું પણ આનન્દમાં ભાગ લેવા આલ.

મક.—વયસ્ય ! આજ એ વાત.

મદ.—(માલતીને હર્ષથી ભેટતી) સખિ માલતી ! એકજ નગરમાં રહીને ધુળમાં ઢપ્પુ કરવાના કાળથીજ તું મારી પ્રિયસખી તથા ખેહેન તો હતીજ, ને વળી હવે તો અમારા ઘરનું આભૂષણ થઈ.

કામ.—પુત્રિ, મદ્યન્તિકા ! તારા ભાઈનો માલતી સાથે વિવાહ થયો તે ખહુ સાંઈ થયું.

મદ.—એ ખંધું તમારા આશિર્વાદથીજ થયું છે. સખિ લવંગિકા ! તારા સમાગમથી અમારા સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થયા.

લવ.—સખિ ! આ પ્રમાણે અમને તે કેહેવું ઘટે?

૧ અર્થાત્. તારો ભાઈ, રાજાનો મિત્ર છે, તેનો હવે અમને (માલતી તથા લવંગિકાને) સમાગમ થયો, એટલે અમે ખુશી છીએ; તેથી તું એવું વાક્ય અમને કહે છે તે ઠીક નહીં. જગદ્દર આ વાક્યનો અર્થ એવો ધારે છે કે, તારે (મદ્યન્તિકાએ) આખું બાલવું ઘટે નહીં, પણ મારે (લવંગિકાએ) ઘટે, કેમકે તારા (મદ્યન્તિકાના) સમાગમથી અમારા મનોરથ (મકરન્દનું લગ્ન વગેરે) સિદ્ધ થશે.

મદ.—સખિ પુદ્ગરક્ષિતા ! આલ હવે વિવાહમહોત્સવમાં જઈએ.

બુદ્ધ.—આલ જઈએ.

લવ.—(એકાન્તે) ભગવતિ ! ભરાર્થ આવેલા હૃદયમાંથી ઉભરાર્થ જતા વિસ્મય તથા આનન્દે કરીને સુંદર, લેયધ્વંસનેલીધે મનોહર, તથા વિકાસેલા નીલકમલના હાર જેવાં, મદ્યન્તિકા તથા મકરન્દનાં કટાક્ષ ઉપરથી જણાય છે કે, એ પત્રેને મનમાં તો પ્રાતિ ઉત્પન્ન થઈ ચુકી છે.

કામ.—(હસીને) અરે એ પત્રે તો અક્ષેકને જોઈ જોઈને માનસિક સુરતનો અનુભવ કરે છે. કેમકે,

મન્દાક્રાન્તા.

થોડી વાંકી, વળી સ્થિર ખને, પ્રાન્ત ઝીણા જણાય,
સ્તબ્ધ પ્રેમે, અરધિ ઉધડે, ભૂલતા વાંકી થાય,
અંતમોદે મધુર રસિલી, પાંપણો સ્તબ્ધ દીસે,
એવી દૃષ્ટિ, સુરતસુખની સર્વ એકા પતાવે.

૨૧

પુદ્ગ.—પુત્રિ ! આમ આમ.

મદ.—સખિ પુદ્ગરક્ષિતા ! મને જીવાડનાર આ કમલનયન, મને ફરીથી મળશે?

બુદ્ધ.—એ વ્રાત દેવની અનુકૂલતાને આધીન છે. (પુરષની સાથે જાય છે).

માધ.—(એકલો). શિશ્વરિણી.

તુટો આશાતંત્રે, નરમનલિનીસૂત્ર સરખો,
હવે આધિવ્યાધિ, વગર અટક્યે જુખ પસરો.

૧ પ્રાન્ત=ખુણા. અંતમોદે=અંતઃ (અંતઃકરણ, મન) મોદ (આનંદ)=મનમાંના આનંદથી. વાંકી વળીને સ્થિર થતી, તથા ઝીણા ખુણા વાળી દૃષ્ટિથી, સુરતારંભ સુમય્યો છે. પ્રેમે સ્તબ્ધ, અરધિ ઉધડેલી, અને વાંકી ભૂલતા વાળી દૃષ્ટિથી, રતિરમતની ખરી ગંભીરતા કાલ પતાવ્યો છે. આનંદથી મધુર, તથા સ્તબ્ધ પાંપણોવાળી દૃષ્ટિથી, રતાવસાન-સુરતનો અંત-સુમય્યો છે.

તજી શાંતિ સર્વે, અપલ થઈને ચિત્ત લમળે,
 હરી હામે જેસો વિધિ, મદન વાંછા, પુરી થજે. ૩૧
 અથવા, સમાનપ્રીતિનાં અસુલભ જનો ખોળું નિત્ય હું,
 વિધિ વાંકો ત્યારે, ઉચિત નકી આ અંતજ ગાળું;
 તથાપિ વિવાનાં વચન સુણી, એનું મુખ ફીકું,
 સવારે અંખાતા શરી શું, મનહું મુજ દહતું. ૪૨

કામ.—(મનમાં.) આ પ્રમાણે અતિકષ્ટ પામતો વત્સ માધવ મને
 પીડે છે અને પુત્રી માલતી પણ કેવળ નિરાશ થઈ ગઈ છે.
 (પ્રકાશ) આયુષ્મન! તને એમ પુછું કે, ભૂરિવસુ પોતેજ માલતી
 આપણને આપશે, એમ તું ધારતો હતો?

માધ.—(લજવાતો) ના, ના.

કામ.—ત્યારે પેહેલાંના કરતાં હાલ તારી અવસ્થામાં કરો ફેરફાર
 ન થવો ઘટે.

૧ માધવનું મરણ થશે એટલે પછી વિધાતાએ પણ વિચાર લેવો; ને
 મદનની વાંછા પણ પુરી થવાથી તેણે પણ સ્થિર થવું. નુલિની=કમલ. આધિ
 =મનની વ્યથા, આધિ=તનની વ્યથા, તે બન્ને પસરવાથી મરણ થશેજ એમ
 મુચ્ચવું. હરી હામે જેસો વગેરે મહેલું મારતો હાય એમ કહ્યું છે તેથી
 ઉદ્દેગવસ્થા ખતાવી; ઉદ્દેગમાં આટલાં વાનાં થાય છે:

ફુડો.

હૃદયદાહ નિવાસ, ને ચિંતા, ગ્લાની, એક

રૂદન, પ્રભગર, દેવને મહેલું કહે વિશેષ. ૧૭

૨ મારા જેવીજ પ્રીતિવાળાં માણસો મને ગમે છે, પણ તેવાં મળવાં
 અસુલભ છે. અધુરામાં પુરો વળી મારો દેવ વાંકો, એટલે સુલભ વસ્તુ
 મળવી કઠણ, તો અસુલભની તો શી આશા? તેથી આવો (માલતી ન મળ-
 વાર્ષી) પરિણામજ મને ઘટે છે એમ હું મન યાજીશ. આવો પરિણામ જો કે
 પુક્ત છે તોયે, એનું વદન મને મારે છે. વદનની કાન્તિને પ્રાતઃકાળના
 માંખા ચંદ્રની ઉપમા આપીને, માલતીના મુખઉપર નન્દનની સાથે વિવાહ થયો
 માંભળ્યાથી થતી શીકાશ ખતાવી છે; તથાપિ, માલતીનાં મનમાં તે વેળે દેવતા
 ઉપર જે કોપ થયેલો તેને લીધે માં ઉપર જણાતી રતાશ પણ સેહેજ દ્વનિત
 છે ખરી.

મક.—એનો વિવાહ પેહેલાં કરેલો નહતો, માટે શંકા કરવાનું કારણ.

કામ.—એ બધી વાત હું જાણું છું. આટલું તો બધાય લોક જાણે છે, નન્દનને સારૂ માલતીનું માણું કરતી વેળે, રાજાને ભૂરિવસુએ કહ્યું હતું કે, “તમારી કન્યાના તમે ધણી છો.”

મક.—હા.

કામ.—રાજાએ પોતેજ આજ માલતીનો વિવાહ કર્યો એવું આ પુરૂષે કહ્યું. પણ વત્સ! પ્રાણિમાનનો વ્યવહાર વચન ઉપરજ ચાલે છે, અને પુણ્ય તથા પાપના હેતુ પણ વચનમાંજ રહ્યા છે, તથા સંધર્મ વચનનેજ આધીન છે. ઉપર કહેલું ભૂરિવસુનું વચન અસત્યજ હતું; વળી માલતી મહારાજની પોતાની કન્યા નથી; તેમજ રાજાનીજ મરજીમુજબ કન્યાદાન કરવું એવો ધર્મોપદેશ પણ નથી. તેથી આ બધી ખીનાઉપર કંઈ વધારે લક્ષ આપવાની જરૂર નથી. વળી રે પુત્ર! મને તું અસાવધ શા માટે ધારે છે?

દ્વંદ્વવજ્રા.

જે પાપશંકા કરે તારી, એની,
શત્રુનીએ તે ન થશે કદાપિ;
તેથી હવે યત જરૂર સાંધું,
આ જીવ જાતાં પણ હું મિલાવું.

૫^૧

મક.—તમે ખરું કહો છો ભગવતિ! વળી.

શિશુરિણી.

દયા, કે પ્રીતિ, જે, શિશુપર ધરે છે ભગવતિ!
તમારું દાઝે છે વિરતમન તેનાથકી નકી,
વળી ત્યાગીને, જે સુલભ તપ તે દૂર કરતાં,
તમે યતો સાધો, પણ પ્રખળ છે દૈવ હવાણાં.

૬^૨

૧ પાપ—વિરહવ્યાધિ વ્યાપવાથી યતું મરણ.

૨ વિરત=વિ (વિનાશાર્થપ્રત્યય) રત (રતિ, પ્રીતિ)=વિરક્ત, સંસારથી થયેલું.

(નેપથ્યે) ભગવતિ કામન્દકિ ! રણીજી આજ્ઞા કરેછે કે, માલતીને લેઈને વેહેલાં આવો.

કામ.—પુત્રિ! ઉઠ. (સર્વ ઉઠે છે).

(માલતી અને માધવ ક્રશ્ણાભર્યા પ્રેમી લોચનથી એકેકને નીહાળે છે.)

માધ.—(મનમાં) અરેરે! માધવનો માલતી સાથે મેળાપ આટલે સુધીજ !!! અરે

દ્રુતવિલંબિત.

પ્રથમ મિત્રસમાન સુખી કરી,
પ્રકટી નિત્ય અનુકૂલતા પુરી,
ચૈંછી અકારણ દારણ દીસતો,
વિધિ ઘણી ચિતવ્યાધિ વધારતો.

૭^૧

માલ.—(મનમાં) મહાભાગ! નયનાનન્દ! હવે દર્શન થયાની શી આશા !!

લવ.—ધિક્કાર છે અમાત્યને કે, અમારી પ્રિયસંખીનો જીવ આમ જોખમમાં નાંખ્યો.

માલ.—(મનમાં) મારા જીવતરનું કુળ હવે પરિપક્વ થયું; નિર્દયતાને લીધે પિતાનું કાપાલિકપાણું પણ ખરું તીકળ્યું; દુષ્ટ દેવના આવા આરંભને યોગ્ય અંત પણ હવે નક્કી થયો. હું અભાગણી કેને કપકો દઉં? અથવા મારા જેવી અશરણુ તે કેને શરણુ જાય?

લવ.—સખિ! આમ આવ આમ. (એમ કહી કામન્દકીની સાથે જાય છે.)

૧ અનુકૂલતા—વેહેલાં દેવ સર્વ રીતે અનુકૂલ હતું પણ હાલ પ્રતિકૂલ છે, માત્ર અનનુકૂલજ નથી. અલંકાર પર્યાય છે. લક્ષણાદિક જુઓ પાને ૧૪ મે નોટ ૨.

૨ કાપાલિકપાણું=કાપાલિકવ્રત આગળ સમજાવ્યું છે. કાપાલિકના જોવાં આચરણ, ક્રૂરતા. કાપાલિક શબ્દવડે કરીને પાંચમા અંકમાં આવતા અધોરધંટ કાપાલિકની સુચના કરી છે. ભરત વગેરે નાટ્યાચાર્યો એમ ધારતા કે સુચના કર્યાવિના કોઈ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવવો નહીં. અન્ત=પરિણામ=મરણ.

માધ.—(મનમાં) એમના પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે ડરી જઈને, ભગ-
વતી માત્ર માં મનજ વળાવે છે. (ઉદ્વેગથી) મારો અવતાર
સફળ થશે કે નહીં તેની પણ હવે મને શંકા થાય છે. ત્યારે
હવે શું કરવું? (વિચારીને) મનુષ્યના માંસનું ખલિદાન આપવા
શિવાય બીજા એકે ઉપાય સુઝતો નથી. — (પ્રકાશ) મિત્ર મકરન્દ!
તને મધ્યન્તિકા સાંભરીને સાલે છે ખરી વાર?

મક.—હા,

વસન્તતિલકા.

લોહીલુહાણ થયલું મુજ અંગ દેખા
એ વાધના અતિઝીણા નખ-ધાવનાથી,
છુટી જતી સ્તનપરેથકી કાંચળો તે
જેણે ગૃહી નહિ જરાપણ નીજ હાથે,
તે, ત્રસ્ત, ખાળ, મૃગશી, ચલદૃષ્ટિવાળી,
ભેટી, શકે અમૃતનાથી ભીના વપુથી;
તે સર્વ આજ ચિત્તું મુજ ખેંચી જાય,
ખારીવિયોગથી ઘણું મનડું મુઝાય.

માધ.—પુદ્ગરક્ષિતાની^૨ પ્રિયમુખી તને તો સેહેજ મળશે, વળી,

શિલ્પરિણી-

હણી પ્રાણિને, તેં મરણ સમયે રક્ષણ કર્યું,
તને ભેટી એનું ક્યમ ચિત રહે અન્યથું કર્યું?
વળી પદ્માક્ષીનો નયનતણી એણે તુજ ભણી,
જાણાવંતી પ્રીતિ, સ્થિર, રમણિ, આઝી રમી રહી.

૧ ત્રસ્ત=ભયભીત. ચલ=ચપલ, ચંચલ. ભેટી, શકે વગેરે—એમ સુ-
અવ્યં છે કે, કુલિત કન્યા એકને ભેટ્યા પછી હવે અન્યથું પ્રેમ આધેજ નહીં.
છુટી જતી કાંચળી ન પકડી લેવાથી, મધ્યન્તિકાનાં સ્તન ઉઘાડાં થયેલાં અને
તે મકરન્દને અડકેલાં એમ સુઅવ્યં છે, ને એટલાજ માટે મધ્યન્તિકાનું
ભેટવું, સુધાથી ભીનાં અંગે ભેટવાની સાથે સરખાવ્યું છે.

૨ પુદ્ગરક્ષિતાની પ્રિયમુખી—એ હેતુગર્ભ વિશેષણ છે. પુદ્ગરક્ષિતા
મધ્યન્તિકાની મુખી છે માટે તેનું કહ્યું કરીને એ તનેજ પરણશે.

મક.—ત્યારે ઉઠ, પારા અને સિંધુ નદીના સંગમમાં નાહીને નગ-
રમાં જઈએ. (હાંતે પરિક્રમણ કરે છે.)

માધ.—આ એ મહાનદીઓનો સંગમ આવ્યો, જ્યાં,

માલિની.

જલથી વસન ભીનાં અંગશું ચોટી જાય
હૈંથી નીચી સહુ કયા સાફ તેથી જણાય,
કરો તરતજ પુરા પાણીમાં સૌ વિહાર,
હાં સહુ હવણાં જે હૈંથી છે પાણી ખહાર; ૧૧
કનકથકો ધડેલા કુંભજેવા રૂપાળા,
અતિશય ઉપશેલા, કુચ જેના વિશાળા,
નિજ કર ભીંટી તેશું સાથિયા કાઢી હેભી,
તટપર પુરકેરી સૌ વઘૂ કમધેલી. ૧૨

(૫છી સર્વે જાય છે.)

इति शार्दूलविभ्रमो नाम चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः

માલતીમાધવ.

પંચમોઢ્ક:

(ભયાનક તથા ઉન્નયન વેશ ધારણ કરીને કપાલકુંડલા આકાશમાર્ગે પ્રવેશ કરેછે.)

કપાલ—

માલિની.

રહું સ્વપ્ન દશનાડીચક્રમાં પટુ સુચકે,—

જનહૃદયનિવાસી,—જ્ઞાનિને સિદ્ધિ આપે,—

અમલ મનથી જેને શોધતા સિદ્ધસાથ,—

જય જય, સહુ શક્તિધારી,—હુ શક્તિનાથ !

૧૧

૧ સિદ્ધિ=આશ્ચર્યકારક શક્તિ, જેવી કે આકાશમાં ઉડવાની, અંતર્ધાન થવાની, વગેરે. સિદ્ધસાથ=આવી શક્તિ જેમને પ્રાપ્ત થઈ છે એવા સિદ્ધ લોકોનો સમાજ. યોગરસાયણ ગ્રંથમાંથી માલમ પડે છે કે, આ સૃષ્ટિના મંડાણ પેઠેલાં એકજ, અદ્વિતીય, સર્વ વસ્તુનું કારણ, પરમાત્મા-શિવ-હતા. પછી આ પરમાત્મા-શિવ-નામાં શક્તિ આવી. પ્રથમ ધર્મજા ઉત્પન્ન થઈ, અને તે ઉપરથી, ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ બે ઉત્પન્ન થયાં. આ બધામાંથી સદાશિવ (આકાશનો દેવ) ઉત્પન્ન થયો. તેનામાંથી ધર્મ (વાયુનો દેવ); ધર્મમાંથી રૂદ્ર (તેજનો દેવ); રૂદ્રમાંથી વિષ્ણુ (જલનો દેવ); તે વિષ્ણુમાંથી બ્રહ્મા (સૃષ્ટિનો દેવ) થયા. પછી બધી સૃષ્ટિ થઈ. મનુષ્યના શરીરનાં છ ભાગ છે ને તે પ્રત્યેકને ચક્ર કહે છે. આખા શરીરમાં શિવ-પરમાત્મા-રહે છે, ને ખીજ પાંચ દેવ, શરીરના પાંચ જુદા જુદા ભાગમાં રહે છે. સહુ શક્તિધારી=શક્તિઓ ત્રણ છે, ધર્મજા, જ્ઞાન, ક્રિયા, તે સર્વ ધારણ કરનાર. શરીરમાં ૭૨,૦૦૦ નાડી છે, તેમાં ઈંડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, ગાન્ધારી, હસ્તિજીહ્વા, પૂષા, અરુણા, અલંબુષા, કુહૂ, રાંખિની, એટલી દશ નાડીઓ મુખ્ય ગણાય છે. આ નાડીઓના આખા સમૂહનું એક ચક્ર ગણાય છે. રહું ૩૫ વ૦—જેનું ૩૫ આ દશ નાડીના ચક્રમાં તથા આગળ કહેલાં છ ચક્રમાં વ્યાપી રહું છે એવો-શિવ. સાધારણ વાંચનારને અગત્ય શબ્દો લખવાથી લખાણની ખુખી તુટી જાય છે, પણ આ કેટલાંક આ શ્લોકની વક્તા યોગિણી હોવાથી, એવા શબ્દો ઉલટા ખુખીવાળા ગણાય છે એમ મમ્મટ કહે છે.

હવે હું,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

નિત્યે ન્યસ્ત પડંગચક્રવચમાં, હૃત્પદ્મમધ્યે તથા,
ભાળંતી શિવરૂપ છવ લયથી, ઈષ્ઠ સ્થળે આવી આ,
નાડીમાં ભરી વાયુ, રૂંધો દિલનાં મહાભૂત ખેંચી લીધે
ઊડ્યાના શ્રમ વિણ, વાદળનભે ભેદી ઉડંતી ખળે.

૨૧

વળી આ, ગળે ખાંધેલી વસંતતિલકા.

ઝાલે ચઢી ધમકતી ખાહુ, મુંડમાલા,
તેથી ન યુધરો તણા સ્વર સંભળાતા,
એવું ત્વરાથી ગગને ઉરવું વિશેષ,
પુરો ભયાનક કરે રમણીય વેશ.

૩

૧ સંધ્યાવંદન કરતા પ્રત્યેક બ્રાહ્મણને ન્યાસ એટલે શું તે ખબર હશેજ. ન્યાસ કરતી વખતે મંત્ર ભણીને, હૃદય, કાન, નાભી, કંઠ, તાલવું, ભરમર, એ છ સ્થાનને હાથ અરકાડવામાં આવે છે. આવાં ન્યાસ કરેલાં (ન્યસ્ત) આ છ અંગના ચક્રમાં તથા મારા હૃદયકમળમાં બેઠેલા શિવરૂપ, હું મારા આત્માને દેખું છું કેમકે મારો તે શિવમાં લય (absorption) થઈ ગયો છે. સમાધિ કર્યા પછીથી લય-ધારેલી વસ્તુમાંજ લીનતા-થાય છે. કપાલકુંડલાને યોગથી કરીને, આકાશમાં ઉડવાની શક્તિ મળી છે. યોગમાં આઠ ક્રિયા કરવાની છે, યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ. અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી તે, અને બ્રહ્મચર્ય, એ, યમ. શૌચ, સંતોષ તે, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વરધ્યાન, એ, નિયમ. સ્થિરસુખવાળું તે, આસન. આસો-સ્થાસને બંધ કરવો તે, પ્રાણાયામ. બ્યારે મન, ખીજા વિષયપર ધ્યાન નથી દેતું ત્યારે ખીજા ઇન્દ્રિયો પણ તેમ કરે છે. આ પ્રમાણે કરવાનું નામ, પ્રત્યાહાર. મસ્તક, હૃદય, નાભી કે પછી કોઈ બાહ્યપદાર્થ ઉપર મનની ઐક્યતા તે, ધારણા. જે વસ્તુની ધારણા કરી હોય તેના ઉપર અકચિત્તા તે, ધ્યાન. આવી ધ્યાન કરેલી વસ્તુના ભાનમાં બ્યારે પોતાનું પોતાપણું મળી જઈને નાશ પામે, અર્થાત્ પોતે તે રૂપજ છે એમ માને તે, સમાધિ. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણેને મુંયમ કહે છે. ૨ જેવી હલકી વસ્તુ ઉપર મુંયમ કરવાથી આકાશમાં ઉડી શકાય. આ તથા પહેલા શ્લોકમાં રમ, શાન્ત છે.

કેમકે,

સુગંધરા.

ખાંધ્યો બુડો કરીને તદ્દપિ અહીં તહીં આ જટામુંડ ઉડે;
 ઘંટા ખટ્ટાડું કેરી લટકતો, ખખરીને, મોઢા ધોપ કાઢે;
 પેશીને સુકલાં સૌ શવશિર તણી જે કુંજમાં સુસવાતો,
 વાયુ તે ચીસ દેતો, ધુધરી ધમકતો, આ ધબ ઝેંચી જતો. ૪^૧

(પરિક્રમણ કરીને જતી, વાસના લેઈને) બુના લીંખડાના તેલમાં
 તળાતા લસણના જેવી ગંધવાળી ચિતાની ધુમાડીથી ઓળખાતા
 શ્મશાનના રસ્તાની નજીક, આ કરાલાનું દેવળ રહ્યું. મંત્રસાધનામાંથી
 પરવારેલા મારા ગુરૂ અધોરઘંટે, આજ દેવળમાં આજ પુન્યપેા તૈયાર
 કરવાની આજ્ઞા કરી છે; ને કહ્યું છે કે, “પુત્રિ કપાલકુંડલા ! આમુંડા-
 દેવીને પેહેલાંના માનેલા સ્ત્રીરતનો ભોગપણ આજેજ અપવાનો છે,
 અને તે આ નગરમાંજ મળશે.” તેથી તે રતને શોધવા સાઈ જાઉં.
 (આગળ જઈને, વિસ્મય પામતી) અહો, ગંભીર અને ખુબસુરત
 આકૃતિવાળો, વાંકો અંખોડો વાળીને, હાથમાં તરવાર આવી, શ્મશાનને
 રસ્તે આ કોણ ઉતરે છે ? એ,

હરિણી.

કમલદલશો કાળો અંગે, તથાપિ ફીકો દોસે,
 લલિત ડગલાં એનાં, શ્રીમાન્ શશીસમ મુખ છે;
 રૂધિર ગળતું, લોચે લોચા નુમાંસ લઈ, કર
 વિનય તજતો, ડાખો, જેનો, સ્વસાહસ દાખવે. ૫^૨

૧ ‘અટ્ટવાંગ’ વાજીવનું નામ છે.

૨ જેનો ડાખો કર યથાવર્ણિત છે. શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં લલિતત્વ, અને
 ઉત્તરાર્ધમાં વિકૃતત્વ, બતાવ્યાં છે. તેથીજ એનું સાહસકાર્ય પણ અદૃ જણાઈ
 આવે છે, કેમકે તેમ ન હોય તો આવી લલિત, મધુર આકૃતિ, આવી અવિનયી
 આલ સીદ્ધ ચલાવે? મનુષ્યમાંસ ધારણ કરવાથી વીર તથા ખીભત્સ રસ સુચવ્યા છે.

કુંડો.

મનહુઆહથી, હર્ષથી, વિસ્મય, મોહથી તેમ,
 વિધ વિધ ગંધ યજી વળી, વીરરસ ઉપજે એમ.—

(નિહાળીને) અહો આ મનુષ્યના માંસનું પલિદાન આપનાર તો કામન્દકીના મિત્રનો પુત્ર માધવ !!! એનું કંઈ કામ નથી. ધારેલું કામ હવે માધવું નેઈએ. પશ્ચિમમાં સંધ્યાકાળ વીતી ગયો લાગે છે. કેમકે હવે,

સંગ્ધરા.

કાળા તાપિચ્છ ગોટા સમ, તિમિર ખંચે વ્યોમમાં વ્યાપી જાય,
જાણે, પર્યન્ત ભાગો, નવિનજલ વિષે, ભૂમિના ડુબી જાય;
વાયુ-વેગે ઉડે જે, વલય થઈ ખંચે, ઘુણી, તેણું ગભીર,
આરંભે એ નિશાના, ધન થઈ, વનમાં વ્યાપતું આ તિમિર. ૬^૧
(પરિક્રમણ કરીને જાય છે.)

इति विष्कंभकः

(વર્ણવેલે વેશે માધવ પ્રવેશ કરે છે.)

માધ.—(આશા પૂર્વક)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પ્રેમે ભીની, પ્રીતિ ભરી, પરિચયે છારી પ્રીતિ પોસતી,
મુગ્ધાક્ષી તણી, પ્રકૃતિમધુરી, એ એટા થન્ને સૌ ફરી,
જે એટા તણી કલ્પના પણ કર્યે, વ્યાપાર અંગાંગના
થાયે સ્તબ્ધ, વિલીન સર્વ ચિતના અંશાંશા આનંદમાં. ૭^૨

આણુગમતું દર્શન અને, સ્પર્શ-ગંધ-વચ કુટ,

તેથી થાય બીભત્સ તે હૃદીપનથી પુષ્ટ.

૧૯

૧ તાપિચ્છગોટા=તમાલવૃક્ષના ગોટા. પર્યન્ત ભાગ=છેડા. વલય=કુંડાળાં.

૨ પ્રીતિ થતા પહેલાં મનમાં આદર હોવન થાય છે, મટે પ્રથમ તો પ્રેમે ભીની તથા પ્રીતિભરેલી, અને ધીમે ધીમે વધારે પરિચય થવાથી અંતઃકરણમાં ઘણીજ પ્રીતિ વધારી દેતી-એટા. અંશાંશ=અર્થ નાના મોટા વિભાગ. વિલીન=આગળી ગયેલા, કુબેલા. લગ્ન થતાં પહેલાંના વિષ્ણુલંબ શૃંગારમાં થતા અભિલાષ-પ્રિયાના સંગમની ઇચ્છા-નું વર્ણન આ શ્લોકમાં કર્યું છે.

અને,

વસંતતિલકા.

મેં હાથથી ગુંથી રૂપાળી ખડ્ગમાલી,
 તે પહેરી દૂર મુકી મોતન કેરી માલા;
 તેના નિરંતર અડચાથી સુવાસવાળા,
 પ્યારી ધરે કુચ મને (પીન, ને રૂપાળા,) ૮
 મુકે પ્રિયા પ્રીતિયકી મુજ કાનપાસે
 મોહું (રૂપાળું, મધુરું, રસિલું વિલાસે,)
 એવી રીતે હૃદયને લઈ પાથમાં હું,
 ક્યારે (પ્રિયા! તુજ દિલે) લપટાઈ ભેડું. ૯^૧

અથવા એવી આશા રહેવા દેધને, આટલુંજ માગું કે,

શારૂલવિક્રીડિત.

લેખાં સૌ સુખડાં શકે મળી અને, વિસ્તારતાં ચિત્તને—
 જેને ભાળી—પ્રીતિતણે રસ ધણે આનન્દિ નેત્રે ઝરે,
 જે નાના શશિની કલાથકી શકે, સૌ સાર વીણી ધડયું,
 એવું કામ અનંગમંગલતાણું, દેખું કદા મુખડું! ૧૦^૨

અથવા ખરેખર, એ મુખના દર્શનથીએ એક રજ માત્ર પણ ફેર
 પડનાર નથી; કેમકે, પ્રથમના અતિશય સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલો સં-
 સ્કાર, નિરંતર જનૂત રહ્યાથી, પ્રિયાની સ્મૃતિરૂપી,—પોતાને વિરુદ્ધ
 અન્ય જ્ઞાને જેનો પ્રવાહ અટકાવેલો નથી એવું,—ભાન, મારી અન્ત-

૧ આ શ્લોકમાં કૌંઝમાં મુકેલા ભાગ ભાષાન્તર કર્તાએ ઉમેર્યા છે.

૨ નાના શશિ ૧૦-દ્વિતીયાચંદ્ર, પાલચંદ્ર. પ્રિયાના હૃદયની પ્રાપ્તિ તો
 દુર્લભ છે, પણ એનું દર્શન મને ફરીથી થાયતો કેવું શાઈ? અનંગમંગલ ૧૦-
 કામનું માંગલિક ધર, અર્થાત્ જ્યાં કામ પુરીથી વસે છે, અથવા કામનું
 મંગલકાર્ય સાધવાનાં સાધનો-સૌકુમાર્ય કામલતા ૬૦-જ્યાં વસે છે તે. જે
 મુખને ભાળી મનમાં ધણું સુખ થાય છે; બધી જાતનાં સુખ જાણે ભિગાં
 થતાં હોય, ને ચિત્તમાં ભરાતાં હોય, ને તે, ન માવાથી ચિત્તને વધારે પોહાણું
 કરતાં હોય તેમ થાય છે. આમ કહેવાથી અન્તઃપ્રીતિ ખતાવી છે. નેત્રાન્દયી
 પાલ્ય પ્રીતિ કહી છે.

વૃત્તિ પ્યારીમયજ હોવાથી, મારા ચૈતન્યને પ્રિયામાંજ લીન કરી નાંખે છે.^૧ કેમકે,

શાદૂલવિક્રીડિત..

જાગે કે લીન એ થઈ મન વિષે; પારી પ્રતિબિંબમાં;
એનું છે ચિતર્યું મને રૂપ શકે; છે કૈતર્યું ચિત્તમાં;
રોપી છે મુજ અંતરે; જડી લીધી છે વજના લેપથી;
ખોદીને મનહું ઉંડી ઉંડી પ્રિયા દાટી દોધી છે મહી; ૧૧
જાગે એજ પ્રિયા બધાં મદનનાં પાંચે શરોથી કરી;
અંગોઅંગથકી જડાયલી દીસે આ ચિત્તમધ્યે પુરી;
ચિંતા જે નિત્ય વ્યાપતી શરીરમાં, તે રૂપી દોરાવડે,
પ્રાણાધાર શકે ઝુંથાઈ ગઈ છે આ ચિત્ત મારાવિષે. ૧૨

૧ કોઈપણ વસ્તુ પ્રથમ જોવાથી મનમાં તે વસ્તુની છાપ (સંસ્કાર) પડે છે. પછી તે વસ્તુની ઘેર હાજરીમાં પણ, આપણે આવા સંસ્કાર ઉપરથી તે વસ્તુના રૂપનું સ્મરણ કરીએ છીએ, એવું ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આ નિયમ આ ઠેકાણે લગાડેલો છે.

૨ પોતાનો કહેલો હેતુ હવે દૃઢ કરે છે. પ્રિયા મનમાં લીન થઈ ગઈ છે-જેમ જગમાં મીઠું લીન થાય છે તેમ મનમાં પ્રિયા લીન થઈ છે. આવી લીનતાને લીધે, સ્પષ્ટ જણાતી નથી મોટે ખીજી ઉપેક્ષા કહે છે કે એનું મારા ચિત્તમાં પ્રતિબિંબ પાડ્યું છે. પ્રતિબિંબ પણ ખીજી વસ્તુનો આશ્રય લેઈને થાય છે, મોટે ચિતરે છે એમ કહ્યું. ચિત્ર પણ જલ વિગેરેથી નાશ પામે મોટે કહે છે કે એ પ્રિયાની છાપી મારા મનમાં કોતરેલી છે. કોતરેલી પ્રતિમા પણ અંગના એકજ ભાગમાં રહી, મોટે કહે છે કે અંતરમાં એને રોપી છે. રોપેલી વસ્તુ પણ, ખેંચી કઢાય તેવી શિયલ રહે છે, મોટે વજના લેપથી લીપી લીધી એમ કહ્યું. લેપ તો માત્ર બાહ્યજ છે તેથી અંતઃકરણમાંજ એ રહેલી છે તે બતાવવા સાર દાટી છે એમ કહ્યું. દાટેલી પણ ખોદી કઢાય તેવી રહી તેથી, કામના બાણથી જડેલ છે એમ કહ્યું. જડેલું પણ ખીજી જડ મારીને ઉખાડી શકાય, મોટે એ પ્રિયા, ચિંતારૂપી દૃઢ દોરાનો જળથી ગુંથી લીધેલી છે એમ કહ્યું. એ પ્રિયા મારામાંજ મળી ગઈ છે તેથી હવે જુદી થવાનો સંભવ નથી.

(નેપથ્યમાં કળાહોળ થાય છે.)

વિકાળ રાક્ષસોનાં ટોળાંથી ભરેલો આ શ્મશાનનો રસ્તો કેવો ભયંકર દીસે છે ! અહીંયાં,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જ્યોતિ અગ્નિતાણી ચિતામહાં ખળે; કોરો પરે તે તણી
અંધારૂં વિકરાળ, ધાડું, ફરતું, તેથી દોસે ઉજળી;
ત્યાં આઝી ખુશીથી ત્વરાથકી રમે, ને કીકોયારી કરે,
તાળી લેઈ, અકેકને ભૂત ખધાં ખોલાવવામાં કરે. ૧૩

તેથી લાવ એમને ખોલાવું. (હંચે સ્વરે) અરે શ્મશાનવાસી ભૂત
અને રાક્ષસ !

અનુષ્ટુપ.

પુરૂષાંગ તણું માંસ, શસ્ત્રથી ન પવિત્ર જે,
લેઈ તેને તમે કોઈ, આણી આપો પ્રિયા મને. ૧૪

(ફરીથી નેપથ્યમાં કળાહોળ થાય છે.)

અહો ! ખોલાવતાવાંતજ, દોડી આવતા વિકાળ વેતાળના ભયંકર,
અસ્ફુટ, તથા સાંગ્રામિક કોલાહલથી છવાઈ ગયેલો, તથા પાહાર
નીકળી આવતાં ભૂતથી ભરાઈ ગયેલો, આ શ્મશાનનો રસ્તો જાણે
ચાલતો હોય એવો લાગે છે !! આશ્ચર્ય કે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

દીસેછે વિકરાળ, ફાટો જઈને ડાચાં અડચાં કનરું,
તેમાં તેજ જણાય છે તતડતું અગ્નિતાણી ઝાળનું,

૧ રણસંગ્રામમાં સન્નિપ્ત મુવેલા માણસો સ્વર્ગવાસે પામે છે, માટે
તેમનું માંસ શસ્ત્રવડે પવિત્ર કર્યું કેહેવાય, એટલે ભૂત એવા માંસનું ખલિદાન
લે નહિ; તેથી કહે છે કે “શસ્ત્રથી ન પવિત્ર જે.” અથવા આવું રણમાં પડેલું
માંસ તો તમને ઘણું મળવાથી તેનો અભાવ થયો હશે, પણ આ તો વળી
જુદુજ માંસ છે માટે લો.

ઝીણી, દન્ત તણી આણી, ઉપડતી, શોભી રહે છે જહાં,
 એવાં સર્વ કરાળ મુખ ઉડતાં ચોપાસ આકાશમાં; ૧૫
 જે મોઢાપર દાઢી, કેશ, નયને લાંબી વધી પાંપણો,
 દીપે જેમ લઈ લઈ વિજળીનો છે પુંજ મોટો કર્યા,
 એવાં મુખ સમેત ભૂત નજરે આવે ન આવે વળી,
 સુકાં દીર્ઘ શરીર ઠાઠ લઈને, દોડ્યાં ફરે છે મળી. ૧૬

વળી આ ભૂતાવળ,

આવે છે રથવાટથી, મુખ થકી, લોચાપડે માંસના,
 તે ખાતાં વર વ્યાળ મંદ ધુરકે અક્કેકને રોશમાં,
 આંધો છે ખભુરી તરેસમી, બુનું જે હાડનું પાંજરું
 ખાંધ્યાં નાઠીવડે મહાસ્થિતાણું છે, કાળી ત્વચાએ મઢ્યું. ૧૭
 (ચાતરૂં જોઈને રહસ્યો).

શી પિશાચની વિલક્ષણ યુક્તિઓ!! આ ફીક અને ઊંચા શરીર-

વાળાં ભૂત,

વસંતતિલકા.

પહોળીં કરે મુખગુફા અતિ વિકરાળ
 તેમાં વિશાળ રસના દ્વિપતી કરાળ;
 અર્ધો ખજ્યા, હંરણ, રોહિણીની ખખેલે,
 જગે પડ્યો વિકટ, આ અંગીયેર ડોલે. ૧૮

૧ વિસ્મય ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અદ્ભુત રસનું
 આ શ્લોકમાં વર્ણન છે. એ રસનો સ્થાયિભાવ વિસ્મય છે. વિસ્મયકારક
 વસ્તુના ગુણાદિકનું વર્ણન કરવું તે ઉદ્દેશ છે.

૨ મારા જેવા ધૈર્યવાળાને પણ આ ભૂતાવળ ખીહીવરાવવાનું કરે છે
 એમ વિચારી હસતો.

૩ રોહિણી-આડનું નામ છે. ભયજનક આકારવાળાં પિશાચના દર્શનથી
 થતો ભયાનક રસ આ શ્લોકમાં કહ્યો છે.

ગીતિ.

સ્વર ત્રિકાળ સુણીને, પ્રાણિ તેવું નિહાળી, વન જઈને,
 ગુરૂ નૃપને અપરાધે, રાન્ય ગૃહે વળી ભયાનક આપે;

(પરિક્રમા કરીને) અરેરે આગળ તો વળી અતિશય કંટાળો ઉત્પન્ન કરી કમકમાટી ચઢાવે એવોજ દેખાવ જણાય છે ! !

સમ્બારા.

ચીરી પાધી ત્વચાને, પ્રથમથકી હોંચા અંગતું માંસ ચાવી,
અંધામાંથી, ખભેથી, સુલભ પીઠ્યકી, માંસ ગંધાતુ ચાખી,
કાપંતાં નારી, આંખો, દશન નિકળતા પ્રેત કેરા જણાય,
ખોળામાં ખોપરી, તે, મુકી મહોં વગગ્યું ખોતરી માંસ ખાય. ૧૯^૧
વળી, તાપે અસ્થિ પદ્માયાં, શવશરીરતણી ઉકળે મેદ તાપે,
એવા ધૂણી ભરેલા, મળિ ભૂંત, શવને, પહાર ચિતાની લાવે;
રંધાઈ માંસ તુટે,—સરકિ વળિ પડે,—સંધિયો છુટું થાય,—
એવું અંધાસ્થિ ફોલી, નિકળતી મહિંથી ધાર પીતાંજણાય ૨૦^૨
(હસતો) પિશાચાંગનાએને પણ શો સાયંકાલ સમયે આનન્દ
થાય છે !! કેમકે, શાર્દૂલવિક્રીહિત.

આંતડાં તણું ચૂરમંગલ કયું, કાને ધયાં ઝુંમણાં
નારીના કરપદ્મનાં, વળી ગળે છે હાર હૃતપદ્મના,
કીધી આડ કપાળમાં રૂધિરની, ભેગી મળી કામિની,
પીતી ખોપરીમાં સુરા ચરખીની પ્રેમે પિયુને લઈ. ૨૧^૩

આ રસનો સ્થાયિભાવ ભય છે. ઉદ્દીપન, ભયજનક-આલંબન-વસ્તુની એટલા વગેરે છે.

૧ આ શ્લોક ખીભત્સરસનું અતિપ્રશસ્ત ઉદાહરણ છે. કંટાળો (જીગૃહ્સા) ઉત્પન્ન કરનાર વસ્તુ જોવાથી થતા ખીભત્સરસનું આ શ્લોકમાં વર્ણન છે. આ-લંબન-દુર્ગંધવાળુ માંસ વગેરે છે. સ્થાયિભાવ-નિંદા, કંટાળો, (જીગૃહ્સા) છે. ઉદ્દીપન-એવા આલંબનરૂપ માંસાદિકમાં પડેલા કીડા ઇત્યાદિક છે.

૨ અસ્થિ=હાડકું. શવ=શબ=મડદું. મેદ=ચરખી. આ શ્લોકમાં પણ, રસ ખીભત્સ છે.

૩ સુરા=દારૂ. આ શ્લોકમાં શૃંગારમિત્ર ખીભત્સ રસ છે. આ બન્ને રસ એકેકના અંગ અને અંગી ભાવથી રહેલા નથી, તોયે એકેકથી નિરાલંબ ર-હીને અન્યોન્યને પુષ્ટ કરે છે. આ બન્ને રસ ભિન્ના થઈને એક ત્રીજા-હાસ્ય-રસને ઉત્પન્ન કરે છે; ને તેથીજ આવા મિત્રાણમાં દોષ આવતો નથી.

(પરિક્રમણ કરીને, ફરીથી “પુરુષાંગતાણું માંસ” ઈ० ખોલીને) બધી ભયાનક એટા કરવી મુકી દઈને શું બધાં ભૂત અદર્શ થઈ ગયાં!! શી પિશાચની નિઃસત્વતા! (પરિક્રમણ કરીને ક્ષીણ નજરે જોતો) આ શ્મશાનના ખુંગેખુંગા હું શોધી વળ્યો! આ મારા મોં આગળ, શ્મશાનને પેલે પાર આવેલી,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેના તીરની કુંજમાં ધ્રુવડના ધૂધૂ સ્વરો થાય છે,
જેના તીર શિયાળની ચીસવડે વિક્રાળ વર્તાય છે,
કુટેલાં શિરનાજ કાકરવિષે રૂંધાઈ, વેગે વધી,
આરા, ભેખડ, તોડી, ધોરરવથી વેગે વહે તે નદી. ૨૨૨
(નેપથ્યે) હે તાત! નિર્દય! રાજાને ખુશી કરવાનું આ તમારું
સાધન આજ વિપત્તિમાં પડ્યું છે!

માધ.—(સાભિમાય, કાન દઈને) અહો! આ નાદ—

મંદાક્રાન્તા.

ચિત્તાકર્ષી, પરિચિત સમો, કાનને ઝોળખીતો,
પ્રેમી, ભયો, વિકલકુરરીસાદશો, સંભળાતો,
ભેદાઈને, હૃદય ભમતું, અંગઅંગો ગળે છે,
કંપે કાયા, ગતિ ન સુઝતી, શું કરું? શું હશે એ? ૨૩૩

અનુષ્ટુપ.

કરાલાલયથી આવે, કંઈણાયુત નાદ એ,
આવાં અશુભ કાર્યોનું, બાણીતું ખરું ઠામ તે. ૨૪૪

૧ અર્થાત્ આખું શ્મશાન હું રખડ્યો, પણ મારું બલિદાન લેઈને, કોઈ મારી પ્રિયા આણી આપવાની હા કહેતું નથી. વળી શ્મશાનની છેલ્લી હદ પણ હવે આવી રહી, એટલે વધારે જાળવાનું પણ કોણું હવે નથી. ૨ કાકર-કાકરા. ૩ વિકલકુરરીસાદશા—વિકલ (ભયભીત થયેલી) કુરરી (એક જાતના પક્ષિની સાદા) ના સાદ જોયો. ૪ કરાલાલય=કરાલા (એ નામની આયુડા) નું આલય (દહેર.)

તેથી લાવ જોઈ તો ખરો. (પરિક્રમણુ કરેછે.)

(દેવીની પૂજન કરતાં અધોરૂઢ અને કપાલકુંડલા,
તથા વવેરવાને તૈયાર કરેલી માલતી, પ્રવેશ કરેછે.)

માલ.—હું નિર્દય પિતા ! રાજને ખુશી કરવાનું તમારું સાધન હવે
નાશ પામેછે. હું માયાણુ માતા ! દુષ્ટદેવના યોગે કરીને તું પણ
દુઃખી થઈ; અરે માલતીમાંજ લીન થઈ જઈને, સર્વ કાર્ય મુકી,
મારા સુખની શોધમાં ફરનાર ભગવતિ કમન્દકિ ! તમે પણ ખાહુ
ખાહુ પ્રયાસનું કષ્ટ વેઠ્યું ! હું પ્રિયસખિ લવંગિકે ! હવે હું તો તને
માત્ર સ્વપ્ન સમયેજ મળીશ !

માધ.—અહો ! આ તો એજ મદિરાક્ષી હીસેછે; હવે સંદેહ શાનો ? તેથી
એ જીવેછે એટલામાં હું પણ એને જઈ મળું.

(ઉતાવળો ઉતાવળો પરિક્રમણુ કરેછે.)

અધોર.—કપાલ.—જય જય દેવિ આમુંડા !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

નાચ્યે પાય દખાવો ગર્વથકો આ ભૂગોલ, ભારે નખ્યો,
તેથી કૂર્મની પીઠ ખેંચી ગઈ, ને બ્રહ્માંડ સૌ ખળભળ્યો;
પાતાલાકૃતિમુખમાં સહજમાં સાતે ધર્યા અર્જુનો,
ભારે, નૃત્ય તમારું ભેરવમલાઆનંદકારી, નમો.

૨૫

વળી,

મનહરહંદ.

હાથી તણા ચર્મથકી હાથ જહાર જય તેના
નખથી વિંધાયલા વિધુથકી સુધા અરે,
તેથી મુંડમાલતણાં મુંડે જીવી, હાસ્ય કરે,
ભૂત બધાં ત્રાસ પામી પ્રાર્થના પ્રિતે કરે,
કંકણને ઠામે ખાંધ્યા સાપ, તે પ્રિહાઈ ખૂખ
પહાળી કરે ફેણુ ઝાળો જમ વિષની અરે,
ભૂધર સમૂહ બધો ઉખડીને હોકા પડે,
એમ આ હજાર હાથ નૃત્યમાં ભલા ફરે,

૨૬

અગ્નિવડે રાતી થઈ આંખમાંથી આળ અરે,
 તેથી છાયું માથું તે મશાલશું બધે ફરે,
 ધન્ય જે ખટ્વાંગની તે આકાશે જઈને અડે,
 તેથી તારાકેરાં ટોળાં ઠામઠામ વિખરે,
 ખુશીયકી ભૂત ને વેતાલ બધાં તાલ મારે
 પાર્વતીના કાન કુટે ચિત્તમાં ધણી ડરે,
 શંભુને શરીરે બાંહે શંભુ ખુશી થાય ખૂબ,
 એવું આ તમારું નૃત્ય હૃદિ પુષ્ટિ સૌ કરે.

૧૭૧

(અમ કહી નાચે.)

માધ.—હા ધિક્ ! શી વિપત્તિ !! આ ખોચારીને, આ પાખંડીઓએ,
 શાર્દૂલવિક્રીહિત.

રાતાં ફુલની માળ, રક્તવસનો, રાતી કરી આડ છે,
 આ આંડાલ-વરે-કરે, મરગલી પાપાર્થ આવી દ્વીપે;
 આ ભૂર્વસુની સુતા, વસુસુતા, મૃત્યુમુખે છે પડી
 હા! ધિક્કાર! અનિષ્ઠ, નિર્દય, ભુંડો, ધા દેવનો શો!! હારિ! ૨૮૨

૧ હૃદિ=આનંદ. પુષ્ટિ=અશુભનાશ; ઇષ્ટકાર્ય પુષ્ટિ (પૂર્ણ) થાય
 એવો યોગ. કાપાલિકો શિવ અને શક્તિનાં વિકાસ ૩૫ (ભૈરવ અને ચંડિકા)
 ના ઉપાસકો હોય છે. આ ઠેકાણે જે નૃત્ય કહ્યું છે તે તદ્દન શિવરૂપદેવીનું
 નૃત્ય હોય એમ ભાસે છે; કારણ કે હાથીના ચર્મનો ખુરખો શિવનેજ હોય છે,
 તેમજ માથાઉપર ચંદ્ર, અંગે સર્પ ઇત્યાદિક ચિન્હ પણ શિવતાંજ છે. ભગવતી
 ભાગવતાદિક ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી મહાકાલિનું આ નૃત્ય હોય એમ લાગે છે.

૨ વસન=વસ્ત્ર. પાપાર્થ=પાપ-પાપી-કાર્યાર્થ-વધેરાવા સાંઠ. વસુસુતા=
 વસુ નામે દેવ છે તેની પુત્રી. આવા વિશેષણથી કરીને માલતીની સુખી સ્થિતિ
 બતાવી છે. અધોરધંટને “આંડાલ” કેહેવાનું કારણ કે, “સર્વ જાતની સ્ત્રી અ-
 વધ્ય છે” એવા સ્મૃતિના નિયમને આ તોડવા ખેડા છે. મરગલી-મૃગી-એવા
 ઉપમાનથી માલતીની ભયભીત અવસ્થામાં થયેલી, નેત્રની ચંચલતાદિક ચેષ્ટા
 બતાવી છે. ઇષ્ટજનનો નાશ થતો-દેખીને ઉપજતા ક્રરણરસનું આ શ્લો-
 કમાં વર્ણન છે. આલેખન-માલતી છે. સ્થાયિભાવ-શોક છે. આવા શોકને વિષે
 જે હૃદયનો દાહ ઇત્યાદિક ઉપજે તે બધાં ઉદીપન છે. (મમ્મટ).

કપાલ.—હે ભદ્રે!

इन्द्रवज्रा.

સંભાર તારો પ્રિય હોય તેને;^૧

માથે ભમે નિર્દય કાળ તારે.

માલ.—હે પ્રાણાધાર માધવ ! આં લોક મુકીને ગયેલી પાણુ આ તમારી દાસીને વિસારશો નહિં ! જેને પોતાનાં વાહાલાં સંભારે છે તે મુંબું ગણાય નહિં.

કપાલ.—અરેરે આ ખીચારીને માધવની પ્રીતિનું તાન લાગ્યું જણાય છે !!^૨

અઘોર.—(રાત્ર ઉંચું કરીને) જે ખની તે ખરી, હું તો એને માંડું.

મેં સાધના પહેલી પ્રીતિથી માની

પૂજા સ્વિકારો ખધી તે, ભવાની !

૨૯

(એમ કહી મારવા જાય છે.)

માધ.—(એકદમ આગળ ધસીને, માલતીને પોતાની સોડમાં લઈ) અરે દુષ્ટ ! દૂર ઉભો રે' દૂર. નિર્દય કાપાલિક ! તારો એક ક્ષણમાં નાશ કરે છું.

માલ.—(ખીહીતી ખીહીતી જોઈને) મહાભાગ ! માંડે રક્ષણ કરો.

(એમ કહી માધવને વળગી પડે છે.)

માધ.—મહાભાગે ! ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી;

हरिणी.

મરણ સમયે, જેને સાંડે, લવી પ્રીતિ દાખવે,

શરમ તણે; તારો તે આ સખા અહીંયાંજ છે;

૧ “સ્ત્રીનો પતિ, તેજ તેનો ગુરુ, તથા મૂલ્ય છે” એવા સ્મૃતિના આ-રુથને અનુસરીને કપાલકુંડલા કેહે છે કે, તારા પતિને સંભાર એટલે તારી સુકિત થાય. અથવા તો, આ જન્મમાં તો આવો તારો પરિણામ થયો એટલે, તારાથી તારા પતિનું મુખ્ય ભોગવાણું નહીં; પણ આવતા જન્મમાં તેમ થાય તે માંડે, તારા પતિને સંભાર.

૨ કપાલકુંડલા દીલગીર થાય છે કેમકે કામન્દકીના ગિલના પુત્ર માધવને એ (માલતી) અનુરક્ત હતી.

સુતનુ તજ તું ધૂનરો સૌ, કર્યા નિજ કર્મનું,
તરત ફલ આ પાપી લે છે, મતિ અવળી તણું. ૩૦^૧

અઘો.—અહા ! આપણને વિદ્ય કરનાર આ પાપી કોણ છે ?

કપાલ.—આનો પ્રિય, અને કમન્દકીના મિત્રનો પુત્ર, મનુષ્યમાંસનું
બલિદાન આપનાર માધવ તે એજ.

માધ.—(રડતો) મહાભાગે ! આ શું ?

માલ.—(થોડી વારે ભાન આણીને) મહાભાગ ! હું કંઈ જાણતી
નથી. જાણું છું માત્ર એટલુંજ કે મેડીએ સુતી હતી ત્યાંથી અહીં
આવીનેજ હું જાગી. તમે ક્યાંથી આવી ચઢ્યા ?

માધ.—(લજવાતો) હે ભીરૂ !

વસંતતિલકા.

હું પાણિ-પંકજ ગૂંઠું મુજ હાથ તારું,
તો ધન્ય આ જિવ્યું ગણી અતિશે પિડાડું.
તેથી રમશાન ફરતો નરમાંસ દેવા,
ધાયો સુણી રૂદન તારું દયામણું આ. ૩૧^૨

માલ.—(મનમાં) અહા મારે માટે પોતાના જીવની પણ દરકાર કર્યા
વગર આ પ્રમાણે ફરે છે !!

માધ.—હે સુન્દરિ ! આ પ્રસંગ ખરેખર કકતાલીય જોવોજ થયો. હવે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

રાહુના મુખથી છુટે શશિકલા, તેવી પુરા ભાગ્યથી
પાપીની તરવારથી મરી જતી પ્યારી ઉગારી લઈ;

૧ “ફલ લેછે” એવો વર્તમાન કાળ વાપરીને માધવે પોતાની બાહાદુરી,
તથા શક્તિ બતાવી છે. આ શ્લોકમાં શૃંગારમિશ્રિત વીર રસ છે. પહેલી બે
લીટીમાં માલતીને આધ્યાત્મના કરવા રૂપ અર્થમાં શૃંગારરસનો આભાસ થઈને
છેલ્લી લીટીમાં વીરરસ વ્યાપે છે. વીરરસનો સ્થાયિભાવ હસાહ છે.

૨ પાણિ પંકજ=પાણિ (હાથ) રૂપી પંકજ=(કમલ). તારે મોટે હું આવાં
સાહસ કાર્ય કરું છું; પણ તારે મન કેમ છે તેની મને લેશ માત્ર પણ અખર નથી.

ભીતિપૂર્ણ, ગળ્યું કરેણ રસમાં, ડો'ળાયલું વિસ્મયે,
ક્રોધે ધાકિ ગયું, પ્રસન્ન ખુશીથી, આ ચિત્ત શું શું કરે!! ૩૨

અઘોર.—રે પ્રાહ્મણપાત્ર !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

હિંમામાં નિત્ય મગ્ન હું, વળી નિત્યે પ્રાણિ ધણાં હોમતો,
તું મોઢ મૃગલી પુઠે મરગલો, આ વાધ-હાથે પડ્યો;
તેથી હું તુજને વધેઈ પ્રથમે, કાપું ગળું ખડેથી,
ઠહેતી ક્ષાર રૂધિરની થકી વળી દેવી રોઝારો ભલી. ૩૩

માધ.—અરે દુષ્ટ પાખંડી ચાંડાલ !

શિશ્વરિણી.

રૂઠો સંસારેથી હરણ કરવા સાર સધળો,—
ત્રિલોકેથી ચોરી કરી, મણિ જવા લેઈ દિપતો,—
પ્રકાશે સૃષ્ટિનો હરણ કરી અંધાર કરવા,—
ભલાં ખંધુ ભાંડુ મરણશરણે સઘ ધરવા,— ૩૪
નમાવી દેવાને મદનમનનો ગર્વ સધળો,—
સહુ કેરાં, આજે અફસ કરવો ભવ્ય નયનો,—

૧ નવા નવા રસની અંદર કુખી જવાથી આ ચિત્ત શું શું કરે છે તે હું જાણી શકતો નથી. રાહુની ઉપમા, પાપી, અધોરધંટને આપી છે તેથી કરીને ભયની ઉત્પત્તિનું કારણ સુચવ્યું છે; ને તે માટેજ ચિત્ત ભીતિપૂર્ણ છે. ચન્દ્રની કલા જેવી રમણીય, તથા ખંધા જગતના આનંદનો હેતુ માલતી કથમાં પડી છે, એવો અર્થસંકેત ચન્દ્રની કલાની ઉપમા આપીને કર્યો છે; ને તેથીજ ચિત્ત કશ્ણામાં કુબળું છે. દેવયોગે કરીને પોતે માલતીની સહાયમાં આવી પડ્યો, માટે ચિત્ત વિસ્મયવાળું છે. પાપીની તરવારથી મરતી પ્રિયા જોઈ ક્રોધા-યમાન થયું છે; અને પાછી પ્રિયાને હુગારી લીધી માટે ચિત્ત પ્રમજ થયું છે. પેહલી બે લીટીમાં ઉપમા અલંકાર છે.

૨ વીરરઝાત્મક વાક્ય આ શ્લોકમાં દ્રશ્ય છે.

કરી દેવા રૂંડું જગ, ઉજ્જડ વેરાન સરખું,—

થયો શાને આજે તતપર હવે, પાપી! અહીં તું! ૩૫^૧

વળી રે પાપી!

વસન્તતિલકા.

ભેગી મળે પ્રણયિ, પ્રેમી, સખી રસીલી,

માંડે વિનોદ પરિહાસ મીઠા પ્રીતિથી,

તાનં શિરીય કુલડાં રમતાંજ મારે,

તે એ મૂઢું શરીરને પીડતાં વધારે;

૩૬

ખેંચું તુ શસ્ત્ર હણવા મૂઢું એ શરીર,

આ હાથ મુજ પડિયો ગણુ તુજ શિર,

તે જાણુ જેમ જમદંડ પડ્યો અકાલ,

આવી ભમે તુજ શિરે નકી આજ કાલ.

૩૭^૨

૧ માલતીને મારવામાંજ મહાદોષ છે. માલતી સંસારના સારરૂપી છે, એટલે એનો નાશ કરવો ઘટે નહિ; કેમકે ડાહ્યા પુરૂષો થોડા ફળવાળું અને ધણી હાનીવાળું, કાર્ય કદી કરતા નથી. વળી એ ત્રિભુવનના રત્ન જેવી છે તેથી પણ એને મારવી ઘટે નહિંજ. માલતી, આખા જગતનું અજવાળું છે, પોતાના બંધુઓનો જીવ છે, કામદેવનો ગર્વ છે, સર્વ લોકની આખનો આનન્દ છે, બધા જગતની વસ્તી છે. અહીંયાં, પ્રિયાની પ્રશંસા કરવાથી સુંગાર, બંધુતા મરણથી કડણા, પાખંડીને કપકો દેવાથી વીર, “કેમ તત્પર થયો” એવું આશ્ચર્ય ખતાવવાથી અદ્ભુત, એમ નાનાપ્રકારના રસ ભિગા મળ્યા છે. અલંકાર અતિશયોક્તિ છે. ઉપમેય, ન કહેતાં તેને ઉપમાનમાંજ સમાવી દધને જે અધ્યવસાન કરવું તેનું નામ અધ્યવસાનાતિશયોક્તિ (મમ્મટ) અથવા કુવલયાનંદ-કારિકામાં કહ્યું છે તેમ રૂપકાતિશયોક્તિ. અહીંયાં જગતનો સાર, ત્રિભુવનનું રત્ન વગેરે માલતી છે, તથાપિ માલતીનું—ઉપમેયનું—નામ ન દેતાં—ઉપમાન માનથીજ વ્યવહાર કર્યો છે, ને એ ઉપમાનમાં માલતી એ—ઉપમેય—સંતાઈ પેઠું છે.

૨ “અકાલ” શબ્દવડે કરીને યમદંડ જેવા મારા હાથ સામે કશો ઉપાય લેવાય એમ તથા એવું સુચવ્યું. “આ હાથ તુજ શિર પડ્યો” એમાં માલ હાથનુંજ નામ દીધું છે તેથીકરીને માધવે પોતાનું અતિશય શૂર ખતાવ્યું, અર્થાત્ શસ્ત્રથી નહિ પણ હાથથીજ તને મારીશ, એટલો હું બલવાન છું. આ શ્લોકમાં પણ સુંગાર તથા વીરરસનું મિશ્રણ છે. આવી રીતે હાથ પડવાનો હેતુ,

અઘોર.—દુરાત્મા ! પ્રહાર કર, તારું કંઈ ચાલનાર નથી.

માલ.—નાથ સાહસિક ! કૃપા કરો. એ દુષ્ટ અતિઉચ્ચ તથા ખળવાન છે.

આવા મરણના મુખમાંથી પાછા વળી મારું રક્ષણ કરો.

કપાલ.—ભગવન્ ! સંભાળીને એ દુષ્ટને મારી નાંખો.

માધ.—અઘોર.—(માલતી તથા કપાલકુંડલા પ્રત્યે) રે ખીહીકણ ! જેના

વસંતતિલકા.

કુંભસ્થલો કરિતણાં કરવજ ચીરે,

તે સિંહ કેમ ડગશે સૂગથી લગીરે:

માટે હવે હૃદયમાં દૃઢ ધૈર્ય ધાર,

પાપી હણ્યો પળવિષે, મનમાં વિચાર.

૩૮

(નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે; સર્વે સાંભળે છે.)

(નેપથ્યે) રે માલતીની શોધમાં ફરતા સૈન્યજનો ! અમાત્ય ભૂરિવસુને ધિરજ આપતાં, સર્વગામી પુરુષવાળાં ભગવતી કમન્દકી, તમને હુકમ કરે છે કે કરાલાના મંદિરને ઘેરી લો.

અનુષ્ટુપ.

અઘોરઘંટના વિના, અન્યનું નથી કાર્ય આ,

પાલિદાન કરાલાના વિના કારણ અન્ય, ના.

૩૯

કપાલ.—ભગવન્ ! આપણે અંતરાધ ગયાં હો.

અઘોર.—ફીકર નહીં. શૂરાતને ખતાવવાનો હવે વિશેષે કરીને, સારો અવસર આવ્યો.

માલ.—હે તાત ! હે ભગવતિ !

માધ.—માલતીને એના ખંધુજનોને કુશલક્ષેમ સોંપીને, તેમની સમક્ષજ આને મારું. (માલતીને એક તરફ ખસેડી મુકી, અઘોરઘંટને એક તરફ ખસેડતો, માધવ પરિક્રમણ કરે છે.)

“અર્ચુ તું શસ્ત્ર હણવા મૃદુ એ શરીર” એ વાક્યમાં રહ્યો છે, મોટે કાવ્યલિંગાલંકાર થયો. જ્યાં કોઈપણ કાર્યનો હેતુ, વાક્યમાં, અથવા પદમાં (અમામ કે પછી કોઈપણ વિભક્તવંત શબ્દમાં) દર્શાવેલો હોય ત્યાં, કાવ્યલિંગાલંકાર. (મમમટ).

માધ.—અઘોર.—(અન્યોન્યને) અરે દુષ્ટ !

શિખરિણી.

ખડે અસ્થિ મધ્યે, ખડખડ ખડેડાટ કરતી,=
સુકી નાદી છેદે, કાણુ લગીજ રહેજે અટકતી,—
પડે પંકે જોવી, ત્યમ શરીરમાંસે વિચરશે,
અસિ ગાને ગાત્રો, કણુ કણુ સમાં છેદી કરશે. ૪૦^૧
(અમ કહી સર્વે જાય છે.)

इति श्मशानवर्णनं नाम पंचमोऽङ्कः समाप्तः

માલતીમાધવ.

ષષ્ઠોઢ્કઃ

(કપાલકુંડલા પ્રવેશ કરે છે.)

કપાલ.—માલતીને સાર મારા ગુરને મારી નાંખનાર દુષ્ટ માધવ!
તે વેળાએ સ્ત્રી જાણીને તેં મને જવા દીધી; (ક્રોધથી) પણ કપાલ-
કુંડલાનો કોપ હવે શું કરે છે તે જોઈ લેજે; જે નાગણીને,

इंद्रवज्रा.

ક્રોધાગ્નિ ચિત્તે નહિ હોલવાય,
જે દંશવા જાગતી રે' સદાય,

૧ પંક=કાદવ. અસિ=તરવાર.

છે દાંત તોના, ભરી ઝરની છે,
તેનો હણી નાથ ન કોઈ જંપે.

૧૧

(નેપથ્યમાં)

મંદાક્રાન્તા.

વૃદ્ધાશાએ, નરપતિ બધા ! આચરો આજ ટાણે,
ભૂદેવો સૌ મધુર સ્વરથી વેદના રાગ તાણે,
મીઠી એકા, મધુર ગીત, સૌ મર્જીતાર્યે ચલાવો,
થાઓ બહેલા, સમિપ વધતો જનનો સાથ આપો.

૨૨

ભગવતીની આજ્ઞાને અનુસરીને, અમાત્યની પત્ની એમ આજ્ઞા કરે છે કે, આપણા વેવાઈનો જન આવી નથી એટલામાં, મંગલ કાર્યમાં આવતાં વિઘ્નની શાન્તિને અર્થે, માલતીએ નગરદેવીની પૂજા કરવા જવું. અને એની સાથે જનાર સાંજન, ઘરેણાં લુગડાં પેહેરી તૈયાર થાય, ત્યાંસુધી તેમની વાટ જોવી.

કપાલ.—ઠીક છે ત્યારે. માલતીના વિવાહની ઉતાવળમાં કરતા હજારો પ્રતીહારથી ભરેલા આ કામમાંથી નીકળી જઈને, માધવને નડવાના ઉપાય શોધું. (એમ કહી જાય છે.)

इति विष्कंभकः

૧ આ શ્લોકમાં અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા અલંકાર છે. માલતા કાર્યના સંબંધમાંજ, ઉપરથી સંબંધ ન ધરાવતા અન્યકાર્યની પ્રશંસા કરવી તે અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા અલંકાર. (મમ્મટ). આ પ્રશંસા પાંચ જાતની છે. કાર્યને કેટલાંક કારણો વર્ણન કરાય અથવા કારણને કામે કાર્યનું વર્ણન થાય તે, સામાન્યને કામે વિશિષ્ટ વાત કહી બતાવવી અથવા એથી ઉલટું તે, અને માલતા પ્રસ્તુત કાર્યને તુલ્ય અન્ય વસ્તુ કહેવો એ પાંચ પ્રકાર છે. અહીંયાં કપાલકુંડલા વેર લેનાર છે, એવા પ્રસ્તુતકાર્યને તુલ્ય નાગણીનો અપ્રસ્તુત દાખલો આપ્યો છે. મોટે પાંચમા પ્રકારની અપ્રસ્તુતપ્રશંસા યથા.

૨ ભૂદેવ=માલ્લાયુ.

૩ કામન્દકીનું નામ આંબળીને, ડરે છે. ને તેથીજ નામવાનું કરે છે.

(કલહંસક પ્રવેશ કરે છે.)

કલ.—નગરની દેવીના મંદિરમાં, મકરન્દની સાથે સંતાઈ રહેલા,
નાથ માધવે મને આજ્ઞા કરી છે કે, માલતી પૂજા કરવાને નીકળી
કે નાહું તે નક્કી કરી આવ. તેથી એમને ખુશ ખખરની વધા-
મણી ખાઉં. (પછી માધવ અને મકરન્દ પ્રવેશ કરે છે.)

માધ.—ભગવતિ કમન્દકિ !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ભાળી માલતી તેજ દીવસ થકી, વૃદ્ધિ ધણી પામતી,
પામી પુષ્ટિ પુરી, મૃગાક્ષિતણી, જે પ્રેમાળ એકા થકી,
એવી મન્મથવેદનાતણી પીડાને અંત આજે થશે,
યુક્તિઓ કૂળશે તમારો સઘળી, કે વ્યર્થ ખાધી જશે. ૩

મક.—મિત્ર ! ભગવતીની આવી બુદ્ધિશાળી યુક્તિઓ તે નિષ્કૂળ
જતી હશે !!

કલ.—(આગળ આવીને) સદ્ભાગ્યે માલતીનું સાજન ઘેરથી
નીકળ્યું છે.

માધ.—ખરે ?

મક.—મિત્ર ! તું કેમ માનતો નથી ? નીકળી છે એટલુંજ નાહું,
પણ પાસે આવી ચુકી છે; કેમકે,

વસંતતિલકા.

ગંભીર, મંગલમૃદંગ થકી થયેલો,
વાયુવડે સ્થલપથે પસરી રહેલો,
જે મેઘગર્જિતસમો સ્વર વ્યાપિ રે'તો,
તે અન્ય શબ્દ કરણે પડવા ન દેતો. ૪

તેથી આવ, જાળીયામાંથી જોઈએ.

કલ.—નાથ ! ઉડતા રાજહંસના જેવા શોભાયમાન આમરના પવન
નથી લેહેરાતી ધન ૩પી તરંગથી ચંચલ નીરવાલા, ગગનના
આંગણા૩પી સરોવરમાં, ઊંચા નાલવાળાં, ખીચીખીચ ઉગેલાં ધવલ

કમલના જેવાં દીપતાં છત્રનો સમૂહ દેખાય છે; ને, અદ્વાતી ચા-
વેલા પાનના ખીડાથી ભરેલા ગાલમાંથી આખા ભાગા તથા મધુર
સ્વરે મંગલ ગીતનું ગાન કરતી, વિવિધ પ્રકારનાં આભૂષણ તથા
રતના કિરણની છાયાવડે, ઈન્દ્રધનુષના કકડાએ છવાયલા આકાશ
જેવી શોભતી, ગણિકાઓને લેઈને, ખણખણતી કનકની ધુધરી-
ઓના અમકાર કરતી હાથણીઓ પણ આવે છે.

ધ્રુવ. — અહો! અમાત્ય ભૂરિવસુની દોલત ખરે ઈચ્છવા યોગ્યજ છે.

કેમકે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ટોળાં મોરતણાં ઉડે અહીં તહીં, તેનાં પિછાંના ખધા
જાણે ચન્દ્રક એકઠા કરી અને, સૌ ઠામમાં પાથર્યા;
કે પાંખો પછી ચાસની કચરોને, લુકો ઊરાડ્યો ખધે,
એવા રત-કરો હોંચે કુટી અને ધૂણ રહેલા દીપે; ૫
તેથી, અન્તલગી છવાયલી દિશા શોભે વિરોધે કરી,
રૂડા ઈન્દ્રતણા ધનુષથી શકે દીધી ખધી છે ભરી;
કે, છાઈ પછી શોભતા, વિધિવિધિના ચિત્રથી ચિતર્યા
ચીનાંશુકવડે શકે સ્થલ ખધે, એ સત્ય છે કહપના. ૬

કલ. — અનેક સેવક જનોએ નીચી નમાવેલી, સોના રૂપાના ઢોળ ચ-
ઢાવેલી, છડીઓના પ્રકાશથી થયેલા ગોળ કુંડાળામાં એનું સાજન
તો દૂર ઉભું રહ્યું!! પણ, અત્યંત સિન્દૂરરૂપી, સાયંકાળના અરણ્ય
વર્ણથી રક્તમુખવાળી, તથા લટકતી નક્ષત્રમાલા ધારણ કરેલી,
હાથણીરૂપર રજનીને શોભાવતી, પોતાની રમણીયતાવડે કૂતૂહલ

૧ ચન્દ્રક=મોરનાં પિછાં ઉપરના ચાંદલા. ચીનાંશુક=ચીન (ચીનદેશ)
નું અંશુક (લુગડ); તે ધણું શોભિતું હોય છે. પહેલા શ્લોકમાં કિરણની ઉપર
એ ઉપેક્ષા કરેલી છે; ને ખીજા શ્લોકમાં તેવા કિરણે છવાયલી દિશાઓ ઉપર
ખીજા એ ઉપેક્ષા કરી છે.

૨ સિન્દૂર રૂપી વગ-હાથણીને માઢે ચાપડેલું સિન્દૂર તે રૂપી અરણ્યવર્ણ
(સાયંકાળનો); નક્ષત્રમાલા=હાથીને પહેરાવવાનું ધરણું; નક્ષત્ર (અંહાપગ્રહ)
ની માલા. આ પ્રમાણે આ ખન્ને અર્થ હાથણીને તેમજ રજનીને થઈ છે.

ઉત્પત્ત કરી સર્વ લોકનાં નયન પોતાના તરફ ખેંચતી, તરતજ ઉગેલા ચન્દ્રની કલાજેવી, ફૂંકા અને સુકાતા અંગવાળી માલતી આગળ આવે છે.

મક.—મિત્ર! જો જો, એના

હરિણી.

અવયવ ફૂંકા, સુકા, તેથી સ્વભૂષણ શોભતાં,
કુસુમિત લતા જેવી, ખાલા, સુકાતી સ્વચ્ચિત્તમાં;
રમણીય, વરારોહા ધારે, ખુશી સ્વવિવાહની;
દિસતી અતિશે ખુદ્દી, ગાઢી વ્યથા મનસિંજની. ૭૧

શું હાથણી પણ ખેસારી !!

માધ.—(આનન્દ પામતો) વાહવા, હાથણીપરથી ઉતરીને, ભગવતી અને લવંગિકાની સાથે એ આ તરફજ આવે છે.

(પછી કામન્દકી, માલતી, અને લવંગિકા પ્રવેશ કરે છે.)

કામ.—(એકાન્તે, હર્ષથી)

શિલ્પરિણી.

વિવાહાર્થે વિમ્બો, સરવ હણજો હે વિધિ ! તમે,
કરો દેવો ! અન્ત પ્રકટ ખાહું સારો સહુ તમે,
કૃતાર્થી હું થાઉં પ્રિયસુહૃદનાં ખાલ પરણ્યે,
ફળી આ સૌ યત્નો, હિતકર હજો તે સરવને. ૮૨

૧ ખીજી લીટીમાં, લતા—ઉપમાન; માલતી—ઉપમેય; સ્વચ્ચિત્તમાં સુકાતી, અને કુસુમિત,—સાધારણ ધર્મ; જેવી—વાચક; આટલાં વડે કરીને પૂર્ણોપમા ખતાવી છે. મનસિંજ=મનસિ (મનમાં) જ (ઉત્પન્ન થયેલો)=કામદેવ, સ્મર. વરારોહા=વર (સારા, શ્રેષ્ઠ) છે આરોહ (નિર્તાપ) જેના, એવી.

૨ અન્ત=પરણ્યા પછીનો; આ લગ્નનો પરિણામ સારો થજો. યત્નો ફળજો, અર્થાત્ વિવાહ થજો, અને હિતકર થજો. અર્થાત્ વિવાહ સારો થજો.

માલ.—(મનમાં) મરણ રૂપી મોક્ષ પામવાનો અવસર હવે મને શા ઉપાયથી મળે? દુઃખીજનોને બહાણું છું, એમ જાણીને મરણ પણ તેમને અતિ દુર્લભ થઈ પડે છે.

લવ.—(મનમાં) આવા અનુકૂલ^૧ કપટથી પ્રિયસખી ધણી મુઝાઈ ગઈ છે. (હાથમાં પેટી લેઈને પ્રતીહારી પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રતી.—અમાત્યે કહાબું છે કે રાજાએ મોકલેલાં આ મંગલવસ્ત્રાભૂષણ માલતીને, દેવીની સમક્ષજ પેહેરાવજે.

કામ.—ઠીક. દેવીનું મંદિર યોગ્ય માંગલિક ઠામ છે; માટે લાવ, જોઈ એ વસ્ત્રાભૂષણ.

પ્રતી.—આ ધોળા વસ્ત્રની ચોળી, આ રાતી સાડી, ને આ સર્વ અંગે ધારણ કરવાનાં આભૂષણ. આ મોતીનો હાર, આ ચંદન, અને આ કુલની દામણી પણ લો.

કામ.—(એકાન્તે મનમાં) વત્સ મકરન્દને જોઈને મદ્યન્તિકા^૨ પણ ઠીક રાજ થશે. (પ્રકાશ) જા અમાત્યને કેહુ કે, ઠીક છે.

પ્રતી.—વારૂં. (અમ કહીને જાય છે.)

કામ.—લવંગિકા! તું પુત્રી માલતીની સાથે મંદિરમાં જા.

લવ.—ત્યારે ભગવતિ! તમે ક્યાં જાઓ છો?

કામ.—હું બેહાર ખેંઠી ખેંઠી આભૂષણનાં રતની શાસ્ત્રાનુસાર તુલના કરું છું. (અમ કહી જાય છે.)

માલ.—(મનમાં) માત્ર લવંગિકાજ મારી સાથે રહી જાણાય છે.

લવ.—આપણે હવે મંદિરના પારણામાં પેઠાં. (અમ કહી પ્રવેશ કરે છે.)

મક.—વયસ્ય! આમ આવ, આ થાંભલા પાછળ સંતાઈ પેશીએ. (તેમ કરે છે.)

૧ માલતી અમ જાણતી હતી કે, હું નન્દનનેજ હવે પરણીશ અને તે માટે મને અહીં પૂજા કરવા મોકલી છે. પણ આ પૂજા કરવાનું કાર્ય કપટ હતું કેમકે અંતે લગ્ન તો, આ કપટગ્રાથીજ, માધવ સાથે થનાર હતું. આટલા સારૂ કપટને “અનુકૂલ” કહ્યું છે. માલતી આ કપટ ન જાણવાથી મુઝાય છે.

૨ કેમકે મકરન્દ માલતીનો વેશ પેહેરીને નન્દનને પરણવા જનાર છે.

લવ.—સખિ ! આ ચંદન તથા આ કુલના હાર લે.

માલ.—લઈને શું કરું ?

લવ.—તારા પાણિગ્રહણના કલ્યાણાર્થે, દેવીની પૂજા કરવા સાઈ તારી માતાએ તને આહીં મોકલી છે.

માલ.—કૂર દેવની દુષ્ટ એકાના દુઃખથી બળતા, મારા અભાગણીના મનમાં, નિરાશાની દુઃસહ વેદનારૂપી ધી તું શા માટે હોમે છે ?

લવ.—એનો શો અર્થ, માલતિ ?

માલ.—દુર્લભપ્રીતિના મનોરથને પ્રતિકૂલભાગ્યવાળી હું જે કેહેવા જાઉં છું તેજ.

મક.—સખા ! સાંભળ.

માધ.—સાંભળું છું, પણ મારા હૃદયમાં અસંતોષ થતો જાય છે.

માલ.—(લવંગિકાની કોટે પાઝીને) મારી ધર્મની બેહેન ! પ્રિયસખિ લવંગિકા ! મોતની આણીપર આવેલી આ તારી અનાથ, પ્રિય-સખી, એના જન્મકાલથી આજપર્યંત તે કરેલા નિરંતર ઉપ-કારથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્વાસને યોગ્ય આલિંગન દેઈને, તારી પાસે માગી લે છે કે, જે તું માઈ કહું કરવા ઇચ્છતી હોય તો, તારા હૃદયમાં મને ધારણ કરી, ^૧ સર્વ સૌભાગ્યની લક્ષ્મીનું એકજ માંગલિક કામ,—શ્રીમાધવનું મુખારવિંદ—આનન્દભેર નિહાળજે.

માધ.—વયસ્ય મકરન્દ ! મેં પણ

વસન્તતિલકા.

સુકાયલા છંવડી કુલને ખીલાવે,
તૃપ્તિ કરે, રંગ રંગે ખુશી ઉપજાવે,
આનન્દકારી, મનમાટ રસાયણો એ,
સદ્ભાગ્યથી, વચનઅમૃત સાંભળ્યાં છે.

૯૨

૧ લવંગિકા પોતાના હૃદયમાં માલતીને ધારણ કરીને, માધવને જીએ તો માલતીને પણ માધવનું ધર્મન થાય.

૨ અમૃતના તથા વચનના સાધારણ ધર્મ ઉપરની ત્રણ લીટીમાં છે. મનમાટ વ૦-જેમ અમૃતથી કરીને જરાઆદિકનો નાશ થાય છે તેમ આ

માલ.—મારા મરણની વાત સાંભળીને થતા દુઃખથી એ મને જીવાડનારના શરીરને કંઈ પણ ઈજા ન થાય તેમ, તથા મને પરલોકમાં ગયેલી જાણીને સંસારના સુખનો કાલાન્તરે પણ દેખાડીને માત્ર મારીજ કથાવાર્તામાં તે પોતાનો જન્મમારો ગાળો નહિં તેવી, તું યોજના કરજે. આ પ્રમાણે, પ્યારી બેહેના તારી કૃપાથી હું કૃતાર્થ થઈશ.

મક.—આરેરે, બીઆરી ધણી શોકાતુર થઈ ગઈ છે !

માધ.— વસંતતિલકા.

આશા તજ ગરીબડી હરિણાક્ષી કેડે

આશું મનોહર, વળી કરણાભરેલું,

વાત્સલ્યમોહથી થતું રહ્યું સુણોને,

ચિંતાથી ખિન્ન મન ઉત્સવથી ખુશી છે.

૧૦૧

લવ.—ખમા તને બેન ખમા. હવે હું એવું વધારે સાંભળનારી નથી.

માલ.—સખિ! તને માલતીનો જીવ બહાલો છે, પણ માલતી નથી.

લવ.—એમ શા માટે બોલે છે ?

માલ.—(પોતાના તરફ હાથ કરીને) આશાભરેલાં વચનની યુક્તિ-એ કરી કરીને મને જીવતી રાખી આવા વિકટ પરિણામે પોઆડી માટેજ. હવે મારો મનોરથ, પરકીયતાને લીધે અપરાધી થયેલા

હૃદય પણ નવીનજન્મ-આનન્દથી ખને છે. અલંકાર રૂપક છે. જ્યાં ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે અભેદ સિદ્ધ કર્યો હોય ત્યાં રૂપક. (મમ્મટ). અહીંયાં વચન તેજ અમૃત છે એમ “વચનઅમૃત” એ સમાસ ઉપરથી ખુદ દેખાય છે.

૧ વાત્સલ્ય મોહથી ૧૦-વાત્સલ્ય (માધવને સાર, પ્રેમ) થી થતા મોહ-ને (મૂર્છાને) લીધે થતું રૂઢન સાંભળીને, મન, ચિંતાથી ખિન્ન, અને આનન્દાત્સવથી ખુશી, છે. અહીંયાં હેતુફળભાવ છે; કેમકે નિરાશાથી વાત્સલ્ય, તેથી મોહ, ને તેથી રૂઢન, ને તેથી મનની ક્ષીણતા. તેમજ હરિણાક્ષીએ, હું ન મળવાથી, કરેલું શોભિતું રૂઢન મને ઉત્સવતુલ્ય આનન્દ કર્તા છે.

૨ તું એમ ઈચ્છુ છું કે માલતી જીવે તો સાર, પણ એમ નથી ચહાતી કે માલતી આખરૂંમર અને સુખચેતનાં જીવે તો સાર.

૩ હું મારાં માંબાંપના તાંબાંમાં છું. (પરકીય=પારકી છું). હું મારી જોતની ધણી નથી, તેથી હું નન્દનને રાણવાથી માધવની અપરાધી છું.

આ મારા આત્માને તજવાનો છે. તેથી પ્રિયસખિ! તું આ મારા મનોરથની વચમાં પડીશ નહિં. (એમ કહી પગે પડે છે.)
માધ.—હવે સેહની ખરેખર સીમા વળી ગઈ.

(લવંગિકા માધવને અણસારો કરે છે.)

મક.—મિત્ર ! આગળ જઈને લવંગિકાને બદલે ઉભો રહે.

માધ.—મારા અંતઃકરણના ગભરાટને લીધે માંડ શરીર મારે વશ નથી.

મક.—પાસે આવતા અલ્યુદ્યની એજ પ્રકૃતિ છે.

(માધવ એકદમ લવંગિકાની જગાએ ઉભો રહે છે.)

માલ.—સખિ ! હા કેહેવાની કૃપા કર.

માધ.— **ગીતિ.**

તજ મરવાની ત્વરા તું, સાહસ કરું ભિંઈ ! નહિં ધાર,
 વિરસ, વિરહદુઃખ, માંડ ચિત ખમશે નહિં લગાર પાણુ વાર. ૧૧૧

માલ.—ના ના સખિ ! માલતીના પ્રણામને તો પાછા ફેલવા નજ ધટે.

માધ.—(હરખાતો) **અનુલુપ.**

મરીને દુઃખ દેનારી ! કહું શું વધતું તને ?

કર કામ વરાશેહા ! ભેટી લે પ્રથમે મને. ૧૨૨

માલ.—(હરખાતી) વાહ મારા ઉપર કૃપા કરી ખરી ! (ઉભી થઈને) આ આલિંગન દેઉં છું; પાણુ આસુના ઉભરા આગળ પ્રિયસખીનું દર્શન થતું નથી. (આલિંગન કરીને આનન્દ પામતી) સખિ ! કંઠોર કમલના જેવી ઉભી રૂંવાટીવાળું તારું શરીર આજે મને કંઈક જીવુજ લાગે છે, અને તેને આલિંગન દીધાથી મને તૃપ્તિ.

૧ આસુભરી આંખે માલતી આળખતી નથી કે આ બોલનાર તે એની સખી છે, કે માધવ છે; આ શ્લોકનો અર્થ તો બન્નેએ બોલી શકે તેવાજ છે.

૨ લવંગિકાપક્ષે,—કામ—તારું મરણરૂપી કામ, કર. માધવ પક્ષે,—કામ—કામઆપાર, રતિરમતવોગ્ય એટલું, કર.

થાય છે. (સોતી) વળી એ હાથ જોડીને નમન કરતી તું, મારે માટે એમને ક્રેડેજે કે, વિકાસેલા શ્વેત કમલના જેવા શોભિતા, મુખચંદ્રમંડલનું નીરાંતે પૂર્ણ દર્શન કરીને મેં અભાગણીએ મારી આંખોને ટાઢી કરાઈ નથી. નિરંતર વૃદ્ધિ પામતા અનિવાર્ય દુઃખની વેદનાથી ધૈર્યધ્વંસે અપલ થયેલા હૃદયની વ્યર્થ મનોરથોથી આધાસના કરી! વારંવાર, દુઃસહ વેદનાથી સખીજનને પીડા-કારી શરીરસંતાપનું જેમ તેમ નિર્ગમન કર્યું! ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના તથા મલયામલનાં પવન ઈત્યાદિ સંતાપકારક પદાર્થો પણ જ્યાં ત્યાં કરીને વેઠ્યા!! પણ અંતે નિરાશ થઈ ગઈ છું!! પ્રિયસખિ! તુંપણ મને સર્વદા સંભારજે. વળી, શ્રી માધવે પોતાને હાથે ગુંથેલી આ ખોરસળીની મનોહર માલાને માલતી જેવીજ માનીને સદાય તારી છાતી ઉપર રાખજે. (પોતાના ગળામાંથી ઉતારીને માધવના ગળામાં માલા પ્રેરુશવતાં, ગભરાધને પાછી હડી ભયભીત થાય છે.)

માધ.—(એકાન્તે) અહો!

વસંતતિલકા.

કર્પૂર, ચંદન, વળી શશિકાન્તધારા,
શેવાલ, પંકજ-સુદંડ, હિમાદિ સારાં;
— ભેગાં-કરી, ધુંટી, શકે ભરિયાં ત્વચ્ચામાં,
નિર્ભિન્ન, પીન, કુચની કલિઓર્થી, એણે.

૧૩૧

માલ.—(મનમાં) વાહવા રે! લવંગિકાએ તો માલતીને છેતરી!!

માધ.—રે પોતાના ચિત્તની વેદનાનાં રોદણાં રડવામાં પારકાના દુઃખને ન લેખનારી! તને એવો ઠપકો દેહું છું કે,

વસંતતિલકા.

વેઠયો, ખળે શરોર તે રૂપી તાવ ભારે,—
કલિપેતસંગમ વિનોદ કરે લંગારે,—

૧ નિર્ભિન્ન=એક એકનાથી જરાપણ ભિન્ન નહિ; સુદંડ. પીન=જડા. માલતીએ આલિંગન કર્યું તેનું સુખ આ બધાં શીતલ દ્રવ્ય ત્વચ્ચામાં ભર્યા હોય તેવું છે. આથી કરીને મારા કામનો તાપ શાન્ત થયો એમ માધવ સુચવે છે.

તારી પ્રીતિ ગણી ગણી હવ ધીર ધારે,—

એવા દિનો અનુભવ્યા નથી શું ઘણા મેં? ૧૪૧

લવ.—સંખિ! આવો ઠપકો તને યોગ્યજ છે.

કલ.—વાહ! શી સરસ અને રમણીય યુક્તિ!!

મક.—મહાભાગે!

વસંતતિલકા.

તું પ્રેમલીન થયલી ગણી, કષ્ટ વેઠી,

એ આટલા દિવસ હવ શક્યો નિભાવી,

પ્રેમપ્રસાદો—કર કાંકણયુક્ત આલી,

ધર્યા કુળો પ્રિયની, પુરૂષીની રો' દિવાળી. ૧૫૨

લવ.—મહારાજ! જેના હૃદયમાં પણ પોતાને મનગમતા વરસાથે
પરણવાના સાહસની ખીક નથી, તે શું કાંકણદોરાની વાટ જ્ઞેશે?

માલ.—અરેરે, માઈ આવી ખન્યું. કુલિન કન્યાના ધર્મને વિરુદ્ધ
વાત આણે તો કરી.

કામ.—(પ્રવેશ કરીને)—રે ખીહીકણ-પુત્રિ! આ શું?

(માલતી કાંપતી કાંપતી કામન્દકીને ભેટી પડે છે.)

કામ.—(માલતીની હડપચી ઊંચી કરતી,)

શિશ્વરિણી.

થઈ અણુપ્રીતિ, પરવશ થયું ચિત્ત વંજતી,

પછી એના, તારા, શરીર મહોં ગ્લાનિ પ્રસરતી,

૧ કલ્પિતસંગમ—મનમાં, કલ્પનામાં, નિર્માણ કરેલો તારો સમાગમ. પોતાની પ્રીતિ પ્રકાશ કરવા સારૂ માધવ આ પ્રમાણે બોલે છે. મહાજ્વરથી થતા દેહદાહવડે ઉદ્વેગ, જે સંકલ્પમાં સંગમ થવાથી ઉન્માદ, સુઅવ્યા છે. સંકલ્પ-માં પણ તારોજ સમાગમ થતો એમ કહીને અન્ય સ્ત્રીની પ્રીતિનો દ્વેષ બતાવ્યો છે.

૨ પ્રેમ પ્રસાદી વગ—પ્રેમની પ્રસાદીરૂપી આ હાથ. કાંકણયુક્ત-પરણવાને સારૂ કાંકણદોરા બાંધેલો, (હાથ).

રહો તે પ્રેમી આ, તજ સુવદને! સર્વ જડતા,

ફૂળે ચાતુરી છો વિધિની, વધી હેતુ મદનના.

૧૬૧

લવ.—ભગવતિ! એ તો કૃષ્ણચતુર્દશીની રાત્રિયે શ્મશાનમાં વિકટ-
કાર્યની સાધના સાર કરતાં કરતાં, ફૂર પાખંડિઓના દુષ્ટ હાથના
સાહસનું ઉચ્છેદન કરનાર સાહસિક છે. તેથી એમને જોઈને
પ્રિયસખી કંપી.

મક.—(મનમાં) ધન્ય છે લવંગિકા! કે વિદગ્ધ વાણીથી પ્રીતિ અને
ઉપકાર બંનેનું યોગ્ય સ્મરણ કરાવ્યું.

માલ.—હે તાત! હે માતા!

કામ.—વત્સ!

માધ.—શી આજ્ઞા છે?

કામ.—સર્વ સામંતોના મુકુટમાંથી લટકતા કુલના તોરાના પરાગથી
રંગાયલી ચરણાંગુલીવાળા અમાત્ય ભૂરિવસનું એકજ અપત્યરત્ન
આ માલતી, અન્યોન્ય યોગ્ય ગુણવાળાનો મેળાપ કરાવવામાં રસિક
ભગવાન વિધાતા, સન્મથ, અને હું ત્રણે તને પરણાવીએ છીએ.

(એમ કહી અશ્રુપાત કરે છે.)

મક.—ત્યારે હવે ભગવતીના ચરણ સેવ્યાની પ્રસાદી મળી.

૧ એના અને તારા બંનેના શરીરમાં (પ્રથમ ચક્ષુપ્રીતિને લીધે મનની
પરવશતા થયા પછી) ગ્લાનિ (એને તારે માટે, અને તને એને માટે) પસરવા
લાગી. જડતા=સ્તબ્ધતા, એવી કે જેમાં કંઈ કાર્ય કરવાનું બાન રહેતું નથી.
આ જડતા તું તજ, અને પરણવાનું બાન આણુ; ને તેમ થવાથી વિધાતાની
ચતુરાઈ (આવા યોગ્ય અને અન્યોન્યને અનુકૂલ ગુણવાળાને ઘડવાની) અને
મદનના હેતુ (તમજેવાં નાજ સંયોગ કરવાના) બંને સફલ થાઓ.

૨ મતલબ કે લવંગિકાના ઉપરના વાક્યથી; માધવની માલતીપર પ્રીતિ
કેટલી હતી તે જણાય છે. આ પ્રીતિને લીધેજ એ શ્મશાનમાં બલિદાન આ-
પવા કરતો હતો એમ સુચ્યું. બીજું એમ જણાય છે કે અધોરધંટ પાસેથી
તને ઉગારવાનો ઉપકાર પણ એણેજ કર્યો છે તેથી તું ઉપકૃત છે. આ બંને
હેતુથી તું માધવને પરણ એવો તાત્પર્ય છે.

માધ.—ભગવતિ ! ગળગળાં કેમ થઈ ગયાં ?

કામ.—(વસ્ત્રના અંચલથી આંખો લોહીને) ભાગ્યશાસિ ! મારે તને વિજ્ઞાપના કરવાની કે—

માધ.—વિજ્ઞાપના શું, આજ્ઞા કરો.

કામ.— **માલિની.**

પ્રીતિ તુજ સરખાની વાધતાં મીઠો થાય,
તુજ મનમહીં મારું માન આઝું ગણાય;
સુવદનો પર તેથી, મુજ પાસેથી જૈને
નવ, પરિચયપ્રીતિ, તું ઘટાડે જરીએ.

૧૭

(અમ કહી નમન કરવા જાય છે.)

માધ.—(વારતો) અહો ! આઝ પ્રેમને લીધે આ પ્રસંગ તો વળી સર્વ સત્યતાના નિયમનું પણ ઉલ્લંઘન કરી જાય છે!!

મક.—ભગવતિ ! **વસન્તતિલકા.**

છે એ કુલિન, નયનોત્સવકારો એ છે,
પ્રીતિ અગાધ ભરી છે, ઉજળી ગુણે છે,
એકેક કામણુ કરે વશ, આવું મોહું,
છે એ તમારી, વધતું વળતી વડું શું?

૧૮

કામ.—વત્સ !

માધ.—શી આજ્ઞા છે ?

કામ.—પુત્રિ !

માલ.—આજ્ઞા કરો ભગવતિ !

કામ.— **શાલિની.**

ધ્યારી વસ્ત્રે, મિત્ર, ખંધુ, ખધાંએ,
સર્વે ધસ્ત્રા, ગર્થ, ને જીવ સર્વે
સ્ત્રીને ભર્તા, સ્ત્રી ધણીને ગણી છે,
એવું નિત્યે જાણુને ખાલ ખત્રે.

૧

મક.—હવે શું કરવાનું રહ્યું ?

લવ.—જે ભગવતી ખતાવે તે.

કામ.—વત્સ મકરન્દ ! માલતીને વિવાહના મંગલકાર્યમાં પેહેરવાનાં આ વસ્ત્રાભૂષણ પેહેરીને તું પરણવા સાઈ જા. (અંમ કહી પેટી આપેછે.)

મક.—જેવી આજ્ઞા, ભગવતીની. આ પડદાની પાછળ જઈને વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરી આવું. (પડદામાં જાય છે.)

માધ.—ભગવતિ! હજારેજનના અકસ્માત્ વિપત્તિના ક્ષંદામાં ફસાઈ પડાય એવું આ અતિદુષ્કર કાર્ય પ્રિયમિત્રે માથે લીધું છે.

કામ.—તહારે એની ફીકર કરવાની શી જરૂર છે ?

માધ.—સત્ય છે. એની ફીકર તમનેજ છે.

મક.—(પ્રવેશ કરીને)—(હસતો) મિત્ર ! જોહું માલતી ખન્યો છું.

માધ.—(મકરન્દને ભેટીને, હસતો) ભગવતિ ! નંદને મહાપુણ્ય કરેલાં કે આવી પ્રિયાને ભોગવશે.

કામ.—વત્સ માધવ અને પુત્રિ માલતિ ! તમારા વિવાહના મંગલ-કાર્યને સાઈ, અહીંયાંથી નીકળી આ વૃક્ષની કુંજમાં થઈને અમારી વિહારિકાની^૧ પાછળના બાગને રસ્તે તમે જાઓ. ત્યાં વિવાહની સામગ્રી અવલોકિતાએ તૈયાર કરી છે. વળી

શાર્દૂલવિક્રીહિતં.

કામી-કેરલનારી-ગંડ સરખાં પોળાં થયાં પાંદડાં,
તાંખૂલી તણી એવી વેલથકી સૌ સોપારો નીચાં નમ્યાં;
કંકોલીફલ ખાઈ, મુગ્ધ વિકિરો વાણી રૂડી ભયરે;
એવી રચકવૃક્ષપૂર્ણ ભૂમિમાં કામકીડા વાધરો. ૨૦૨

૧ વિહારિકા અથવા વિહાર એ બૌદ્ધમતના પરિવ્રાજકોના મહંતું નામ છે.

૨ કેરલનારી-ગંડ-કેરલ દેશની સ્ત્રીઓ ધણી ગોરી હોય છે; આવી સ્ત્રી ને તે વળી કામપીડિત એટલે એના ગાલ વધારે પીળાશ મારતા થયેલા. સોપારી = સોપારીનાં ફલવાળાં, સોપારીનાં વૃક્ષ. કંકોલી અને રચક એ વૃક્ષનાં નામ છે. વિકિર વક્ત્રીનું નામ છે. આ શ્લોકમાં એમ મુચ્ચવું છે કે આવા વનવિહારિકા કામકીડાનાં હિતીન હોવાથી તમે કામઆપાર અને ગંભત ગ્રામી પોતે અનુભવશે.

ત્યાં જઈને મકરન્દ અને મદ્યન્તિકાની વાટ જોજો.

માધ.—(હરખાતો) એક સુખની પાછળ ખીતું સુખ ચાલ્યુંજ આવે એવી સંપત્તિજ સર્વાત્કૃષ્ટ છે.

કલ.—સદ્ભાગ્યે એમ થાય તો સાહે.

મક.—એ વાતમાં હવે શો સંશય છે?

લવ.—પ્રિયસખિ! સાંભળ્યું?

કામ.—વત્સ મકરન્દ! પુત્રિ લવંગિકા! ચાલો હવે જઈએ.

માલ.—સખિ! તું પણ જાયછેજ કે?

લવ.—(હસતી) અમે જતાં તો કાંઈએ નથી, પણ ઉલટાં પાછળ રહી જઈએ છીએ?

(એમ કહી કામન્દકી લવંગિકા તથા મકરન્દ જાય છે).

માધ.—હવે હું વસંતાતિલકા.

છાયો ખંધે પુલકથી મૃદુ ખાહુંદડ,
છે અંગુલીદલ લીનાં, દિપતો અખંડ,
એવો ગૃહું કર, કરે, સ્મરથીભરદંધ
હાથી ગૃહે સરસીનું જ્યમ રક્તપદ્મ.
(એમ કહી જાય છે.)

૨૧૨

इति मालत्युपहारो नाम षष्ठोऽङ्कः समाप्तः

૧ અર્થાત્ તું તારા વલ્લભની સાથે હવે તો અમને-તારી બહાલી મૂખી વગેરેને-પણ મુકીને ચાલી એટલે ખરેખર જોતાં તો અમેજ પાછળ પડ્યાં.

૨ ખાહુંદડ=ખાહુ તેજ દંડ-દાંડો. અંગુલી દલ-આંગળીશી દલ-પત્ર. સરસી=નાનું સરોવર. અહીંયાં હાથને કમલની ઉપમા આપી છે. ખાહુ તેજ જોનો દંડ છે, આંગળીશો પાંદડાં છે, ને હાથપરનાં રોમાંચ તે કાંટાને કેકાણે છે-એવા કમલ જેવા હાથને હું આહું. હાથી=જ્યમ ઉનાળાના તાપથી ખળેલો થાય ત્યારે સરોવરમાં પડીને કમલ વગેરે તાણે છે તેમ હું-સ્મરણી શ્રીભના તાપથી ખળેલો-એના કરણી કમળને કરે-હાથે-આલીશ; જેમ હાથી કરે-સુંદરડે-કમલાદિક આલે છે તેમ.

માલતીમાધવ.

સત્તમોઢ્કઃ

(પુદ્ધરક્ષિતા પ્રવેશ કરેછે.)

વુદ્ધ. — વાહવા !! માલતીના વેષથી છેતરાઈ ગયેલા નન્દને પાણિ-
ગૃહણુ કર્યા પછીથી ભગવતીનાં વચનની યુક્તિયોવડે, અમાત્ય
ભૂરિવસુના મંદિરમાં મકરન્દ કુશલક્ષેમ સંતાર્ધ રહ્યા છે. હું પણ
નન્દનના ધરમાં આવી છું; ને ભગવતી નન્દનની આજ્ઞા લઈને ઘેર
ગયાં છે. નવી વહુને ઘેર લાવવાના પ્રસંગે કરેલા આ અકાલ-
કૌમુદીમહોત્સવના^૧ કાર્યમાં ખધા સેવકજનો ગુંથાયલા છે, તેથી
આ પ્રદોષ સમયજ આપણા કાર્યને ઠીક અનુકૂલ આવશે. વળી,
વૃદ્ધિ પામતા કામથી પોડાઈને ખડુ ખડુ રીતે પગે પડીને પણ
કામિનીની કામન્દ્રીકાર્ય પ્રાર્થના કર્યા પછીથી, ખલાત્કાર કરવા જતા
નન્દનને મકરન્દે ગેખી માર માર્યા; ને તેથીજ, ઘણા ચીડાઈને
ધુસ્સે થઈ જઈ, ગર્વથી આંખની ભમર ચઢાવીને “તારા જેવી
વેશ્યાનું મારે કંઈ પ્રયોજન નથી” એવી, વધી જતા ગભરાટથી
ભાગે-તુટે અક્ષરે સોગનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લઈને, તે, શયનગૃહની
ખાહારે જતો રહ્યો છે. એટલે આ ખહાને મદ્યન્તિકાને લાવીને
મકરન્દ સાથે મેલાપ કરાણું. (અંમ કહી જાયછે.)

॥ ઇતિ પ્રવેશકઃ ॥

૧ કાર્તિકી પુનેમે ચન્દ્રમંડલની પૂજા કરવી તે કૌમુદીવ્રત કહેવાય છે.
આ પ્રસંગે શ્રીમન્નગુમાં માલતીને આશુવાની હતી, એટલે દીવાખતીની જે
કૌમુદી મચાવી હતી તેને આ દામે અકાલ-કૌમુદી-મહોત્સવ કહ્યો છે.

(માલતીનો વેશ ધારણ કરીને રોચ્યામાં સુતેલા મકરન્દ,
તથા લવંગિકા પ્રવેશ કરેછે.)

મક. — લવંગિકે ! ભગવતીએ બુદ્ધરક્ષિતાને સોંપેલું કાર્ય સિદ્ધ થશે ?

લવ. — એમાં શો સંદેહ છે ? વળી, આ નૂપુરનો અવાજ સંભળાય છે તે ઉપરથી ધારૂં છું કે, આ બહાને બુદ્ધરક્ષિતા મધ્યન્તિકાને લેઈને આવે છે, તેથી આ છેડાવતે મોં ઢાંકીને ઊંધતા હો એમ સુધં રહો. (મકરન્દ તેમ કરેછે) (મધ્યન્તિકા તથા બુદ્ધરક્ષિતા પ્રવેશ કરેછે)

મદ. — સખિ ! માલતીએ મારા ભાઈને ખેરખાત એમ છેડ્યો ?

બુદ્ધ. — હા.

મદ. — એ બહુ ખોટું કેહેવાય. આવ ત્યારે હઠીલી માલતીને ઠપકો દેઈએ. (ચરિક્રમાણ કરેછે.)

બુદ્ધ. — આ રાચનગૃહમાં ચાલ. (પ્રવેશ કરેછે.)

મદ. — સખિ લવંગિકા ! તારી પ્રિયસખિ ઊઘેછે કે શું ?

લવ. — ખરો, એને જગાડીશ નહિં. એ ખીચારી અત્યારસુધી પરિતાપ કરતી કરતી, હવણાંજ જરા ક્રોધ શમાવીને સુધં ગઈ છે. તેથી આવ, હજવે રહીને આ પાંગથ ઉપર ખેસ.

મદ. — (ખેસીને) સખિ ! શું એ હઠીલી પરિતાપ કરે છે ?

લવ. — નવોઢાનું મન હરી લેવાના ઉપાય જાણનારા, રૂપાળા, ચતુર, તથા મીઠીજીભવાળા, પ્રેમી, અને શાન્તસ્વભાવના, તારા ભાઈને પરણીને કેમ એ પરિતાપ ન કરે ?

મદ. — બુદ્ધરક્ષિતા ! જોયું કે ? આતો વળી આપણને ઉલટીજ ખાએ છે.

બુદ્ધ. — ઉલટી ને સુલટી ખેય. ?

મદ. — કેમ વારૂં ?

૧ બુદ્ધરક્ષિતા કેહે છે કે, લવંગિકા ઉલટું ને સુલટું ખેય ખોલે છે. આ વાત નિચેના પોતાના સંભાષણમાં સિદ્ધ કરી છે. માલતીને ઉપર ઉપરથી ઠપકો દીધો છે ખરો, પણ એનો દોષ લજ્જામાત્રનોજ ખતાવીને એને નિર્દોષ ખતાવી છે.

બુદ્ધ.—પણે પડ્યા પછીથી પણ તારા ભાઈનો સત્કાર ન કરી શકાયો એની એની લજ્જાને સારું એને દ્રાવ દેવો ધટે છે. અને, નવોદા સીઓને વિરુદ્ધ પલાત્કાર નિષ્ફલ થવાથી ગભરાઈ જઈને, પોતાની સુશીલતા કહે મુકી, તારા ભાઈએ જે અયોગ્ય વચન કહ્યાં તેને માટે તને ઠપકો ધટે છે. વળી, “જીઓ કુલ જેવી કોમલ સ્વભાવની છે, માટે તેમને ધીમેધીમે મનાવવી ધટે છે; કેમકે જેના ઉપર પોતાનો વિશ્વાસ બેઠેલો નથી એવા પુરુષો જ્યારે તેમના ઉપર પલાત્કાર કરે છે ત્યારે, તે સતિરમતથી કંટાળી જાય છે” એવું કામક્રીડાના નિયમખાંધનારનું પણ કહેવું છે.

લવ.—(રટતી) ઘેરેઘેર પુરુષો અને કુલિન કન્યાઓ પરણે છે, પણ લજ્જાથી પરાધીન, નિરપરાધી, ગરીબ સ્વભાવની, તથા કુલિન મુગ્ધાઓને, ‘હું એનો ધણી છું’ એમ માનીને, કોઈએ વચનરૂપી અગ્નિથી ખાળતું તો નથી. આવાજ જે કાંટા હૃદયમાં રોપાય છે તે મરણપર્યંત સાલે છે; આવાજ અપમાનને લીધે કન્યાઓને પતિને ઘેર રહેવાની અંરૂચી ઉત્પન્ન થાય છે; આટલા સારું છોકરીના જન્મને ખંધુજનો ધિક્કારે છે.

મદ.—બુદ્ધરક્ષિતા! પ્રિયસખી લવંગિકાને ખાહુ ખોટું લાગ્યું દીસે છે. મારા ભાઈએ કંઈ ભારે અપમાન કર્યું હશેજ.

બુદ્ધ.—હશેજ તો. અમે તો એમ સાંભળ્યું છે કે “મારે તારા જેવી વેશ્યાનું કંઈ પ્રયોજન નથી” એવું એમણે કહ્યું.

મદ.—(કાને હાથ દેતી) અપમાનજ! ખરેખરો પ્રમાદ! સખિ લવંગિકા! મારે તને મોં પણ ખતાવવું ન જોઈએ, તોયે આ ખાખ-તમાં મારે ખોલવાનો હક છે એવું જાણીને કંઈક કહેવા હવે છું છું.

લવ.—અમે તારાં તાબેદારજ છીએ.

મદ.—મારા ભાઈની આડાઈ તથા અમલ્યતા તો એક ખાખુએ રહી, પણ જેવો હાય તેવો એ એનો ધણી છે એમ જાણીને તમારે એનું મન રાખવું હતું. વળી, આવા અમલ્યવચનરૂપી મેહોણાનું મૂળ તો તમે જાણતાંજ નથી.

લવ.—એખા રાખદોવડે કહેલી વાત તે શા સાઈ ન જાણીએ?

મદ.—મહાભાગ્યશાલી માધવની સાથે માલતીને પ્રીતિ છે એવી વાત ખરે પસરી ગયેલી છે; ને તેજ વાતને લીધે આજનો વૃત્તાંત ખનેલો છે. તેથી પ્રિયસખિ! એના પતિના માંમાવાણાની પ્રીતિ એના અંતઃકરણમાંથી સાફ ધોવાઈ જાય તેમ કરજે, નહિં તો ખણુ ખોટું થશે. આવા કઠણ હૈયાની કૂર કન્યાઓ આવા દુરાચરણને લીધે પુરુષનાં હૃદયને સંતાપે છે. વળી, મદ્યન્તિકાએ આ ખધું કહ્યું છે એવું એને કહીશ મા.

લવ.—અરે! લોકોની પાયાવિનાની ગપોઉપર વિશ્વાસ રાખનારી અસાવધ સખિ! તારી સાથે હું વધારે વાતચીત કરવા આહતી નથી.

મદ.—સખિ! ક્ષમા કર. અથવા તને શું કરવાને ગોળગોળ કહું? સાંભળ. માલતીને મન ખરો સંસાર માધવમયજ છે, એમ આપણે બધાં જાણીએ છીએ. જુના કેતકવૃક્ષના ગર્ભ જેવા સુંદર અવયવની દુર્બલતાને લીધે અધિક રમણીય, તથા માધવે હાથે ગુંથેલી ખોરસળીની માલનેજ ગળે ખાંધીમુકવાથી જીવતું રહેલું, માલતીનું શરીર; તેમજ પ્રભાતે અંખા થયેલા ચન્દ્રખિંબ જેવાં ફીકાં તથા સુકાઈ જતાં જતાં પણ રમણીય દીસતાં, માધવનાં અંગો કોણે દીઠાં નથી? વળી કુસુમાકરોધાનની પાસેના માર્ગમાં જ્યારે એમનો મેળાપ થયો ત્યારે, એકએક ઉઘડીને પહોળાં થયેલાં નયનકમલના વિલાસને લીધે મન્દમન્દ હાલતી કીકીવડે શોભાયમાન, તથા અનંગનાટ્યાચાર્યે શિખવેલા સર્વ જતનના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત કરેલા વિલાસવડે પ્રેમી અને મધુર, એ બન્નેનાં કટાક્ષ તે પણ ક્યાં નથી જોયાં? વળી, મારા ભાઈની સાથે એનો વિવાહ થયાની વાત સાંભળતાંવારજ ભરાઈ આવેલાં શોકથી અંખી પડી ગયેલી એમના શરીરની કાન્તિ, તથા મૂળમાંથી ઉખરી ગયું હોય એવું એમનું હૃદય પણ તે ક્યાં નથી દીઠું પ્રિયસખિ? વળી મને યાદ આવ્યું કે—

૧ અર્થાત્ જે વાત નન્દનના અચોગ્ય વચનમાત્રથીજ ઉત્પન્ન થઈ તે અમે કેમ ન જાણીએ? આ પ્રમાણે લવંગિકા મદ્યન્તિકાને હડાયવાનું કરે છે.

લવ.—શું યાદ આવ્યું ?

મદ.—કે, મને જીવિતદાન આપનાર પેલા મહાજનને મૂંઝા વળ્યાની વાતનું નિવેદન કરતી માલતીને, ભગવતીનાં ચતુર વચન સમજી જઈને, માધવે પોતાનું હૃદય તથા જીવ પત્રે, સાહસ રીતે લગ્ન કરવા દેવાની ખક્ષીસમાં આપી દીધાં હતાં; અને તે વેળે, બેઠેન લવંગિકા ! તેજ એમ કહ્યું હતું કે “અમારી પ્રિયસખીને આવી ખક્ષીસ તો બહાલી હીમ લાગશે.”

લવ.—મને સાંભરતું નથી કે એ મહાભાગ કોણ હતો, મધ્યન્તિકા !

મદ.—સખિ ! વિચાર, વિચાર. જે દિવસે હું પેલા દુષ્ટ વાધના રૂપમાં આવેલા ચમના મોઢામાં પડી હતી, તે દિવસે મારી પાસે હોવાથી મને જીવિતદાન આપનાર એ મહાજનને, મારીસાથે પરા-પકારાર્થ સગપણ બતાવીને, ત્રિભુવનનો સર્વ સાર લેઈને ઘડેલો પોતાનો સુંદર દેહ આ સાહસ કાર્યમાં હોમી દીધો હતો. અને પોતાના સ્થૂલ ભુજસ્તંભથી માઈ રક્ષણ કર્યું હતું. વળી, વાધના તીના દાંતથી ચીરાઈ ગયેલી એમની વિશાલ છાતી, બુનાં બસુમ-કુલના હારથી શણગારેલી હોય એવી દીપતી હતી તોયે, કંઈભય હૃદયથી મારે માટે દુષ્ટ શાર્દૂલના નખના તીના પ્રહાર પણ સંહન કરીને, એમણેજ એ દૂર પ્રાણિરૂપી મહારાક્ષસને મારી નાંખ્યો હતો.

લવ.—હાં, મકરન્દ ! મકરન્દ !

મદ.—પ્રિયસખિ ! કોણ ? કોણ ?

લવ.—મકરન્દ. (મધ્યન્તિકાના શરીરને નિહાળતા.)

વંશસ્થ.

તમે કહો તેમ અમે ભલે રહ્યાં,
તુંએ, અકસ્માત, કુલિન કન્યકા,
કંઠબગોળા સર્ચી કેમ છે ખની ?
કથા સુણી શુદ્ધ સ્વભાવને તજી.

૧૧

૧ કદમ્બ વૃક્ષ-કંઠબવૃક્ષને કળીયો ઘણી આવે છે. તેના જેવું તારું શરીર કેમ થયું ? અર્થાત્ તને આટલાં બધાં રોમાંચકેમ થયાં ? અમને

મદ.—સખિ ! મારી મશ્કરી શીદ કંઈ છું ? પોતાના જીવની દરકાર ન રાખી પ્રયત્ન કરનાર, તથા જન્મના કોળીયામાંથી મને પાછી આણીને મોટો ઉપકાર કરનાર, એ મહાજનનું આ કથાના પ્રસંગે નામ સાંભળતાંજ તે વૃષ્ટતનો સઘળો દેખાવ યાદ આવવાથી, મને ધણો સંતોષ થાય છે. વળી સખિ ! તીવ્ર પ્રહારની વેદનાથી ખેંચુદ્ધ થઈ ગયેલા શરીરમાંથી વહેતા પરસેવાના ઝેરઝેપથી નવાઈ ગયેલા, ખેંચાન થયાથી મીઝાઈ જતાં નયનકમલવાળા, જન્મીનું ઉપર ટેકવેલી તરવારને આધારે ધીરજથી બધા શરીરનો ભાર ઝીલીને ઉભેલા, એ મહાજનને, માત્ર મદ્યન્તિકાનેજ સાર પોતાના અમૂલ્ય આત્માની પણ દરકાર ન કરતાં તે પણ દીકાજ છે તો.

(મદ્યન્તિકા પરિસ્વેદાદિક સાત્વિક ભાવનું નિરૂપણ કરેછે.)^૧

બુદ્ધ.—તારા શરીરે તો નિર્ણય કર્યો જણાય છે.^૨

મદ.—(લજવાતી) આલઆલ પ્રિયસખિ ! આવી તારી વિશ્વાસુ અને નિઃશંક વાર્તાથીજ મને આવા વિકાર થાય છે.^૩

લવ.—સખિ મદ્યન્તિકા ! એટલી તો અમારામાં અફસ છે. તેથી હવે આળા જવા દે. અને આવ આપણી વિશ્વાસુવાતોને યોગ્ય વાત કર.

(માલતી વગેરેને) તો તું કપકો દે છે કે, નન્દને પરણ્યા પછી માધવની પ્રીતિ ખોટી, અને તને આ શું થયું ? મકરન્દનું નામ સાંભળી તારામાં આવા વિકાર થયા છે એ વાત નક્કીજ છે.

૧ મદ્યન્તિકા કિલકિંચિત ભાવ કરે છે:—

કુંહો.

અંગતણી ચેષ્ટા વડે, લાજ પામતી નાર,

અંતઃકામ જણાવતી, કિલકિંચિત તે ધાર. ૨૧

૨ તારે મોઢે ના કહેવી હોય તો કહે કે આવા વિકાર કામથી નથી થયું; પણ તારું શરીર તો સાફ એમજ સાંખીત કરી આપે છે.

૩ મને આ બધું કામથી નથી થયું. પણ તારી આવી પ્રેમી વાર્તા વાંચી હર્ષથી થયું છે.

જુદ્દ.—લવંગિકા ઠીક કેહ છે, મદ્યન્તિકા!

મદ.—પ્રિયસખીઓ! હવે હું તમારેજ આધીન છું.

લવ.—એમ હોય તો કેહ કે તું કળ શી રીતે ગાણું છું?

મદ.—પ્રિયસખિ! સાંભળ. બુદ્ધરક્ષિતાના પક્ષપાતને લીધે વિશ્વાસ આવવાથી, મારા મનમાં એ મહાજનને માટે પ્રથમથીજ પ્રેમ થઈ આવ્યો, અને માંહે હૃદય અત્યંત કુતૂહલ, ઉત્કંઠા, તથા મનોરથથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. પછી વિધિના યોગવડે એમનું દર્શન થયાથી, કૂર મદનની અનિવાર્ય પીડાના સંતાપે ખળતા ચિત્તને લીધે મારો આત્મા અકળાવા લાગ્યો. અંગે અંગે પ્રકટેલા, અપૂર્વ, તથા વધતા, મદનાગ્નિથી થતી દુઃસહ પીડાએ ખળતી હું સેવકજનોને પજવવા લાગી. સુખની આશા માત્ર મુકી દેવાથીજ સુલભ મૃત્યુરૂપમોક્ષને પ્રતિકૂલ, બુદ્ધરક્ષિતાની શિષ્યામણુ માનવાથી વૃદ્ધિ પામતા દુઃખે દુષ્પાઈ જતી હું આ ખીન્નેજ અવતાર કાઢું છું.

વિવિધ પ્રકારના મનોરથથી ઉન્મત્ત ખની ગયેલી હું મારી કહપનામાં તથા સ્વપ્નમાં પણ એમનેજ દેખું છું. અને પ્રિયસખિ! ક્ષણમાત્રમાં વધી ગયેલા વિસ્મયથી તરલ, ચપલ, તથા વિકાસ પામતાં, એમનાં લલિત નયનકમલ પણ સુરાપાનથી ઉન્મત્ત થયાં હોય તેમ વિવિધ પ્રકારનું નૃત્ય કરતાં મારા સામે એકીટશે ઘણી વાર સુધી જોઈ રહું છે.

વળી, કમલના રેષા ખાવાથી સુગંધિ કંકાળા રાજહંસના જેવા, જડા, લાગ્યા તુટ્યા, ઊંચા, ધીરા, તથા ગંભીર સાદ્યી, “પ્રિયે મદ્યન્તિકે” એમ ખોલાવી ખોલાવીને મારા કાનને, એ ગળ્ગવી મુકે છે. પછી, ધૂજતા સ્તનને લીધે ઉછળતા મારી સાડીના છેડાને ઝાલવાની એમની વૃદ્ધતાને લીધે, કંપતા તથા ધમધમી જતા મારા હૃદયને એ ત્રાસ પમાડે છે.

એકદમ સાડી કાઢી નાંખીને ખશી જઈ, બુના કમલના કઠોર હંડ જેવા મારા હાથથી સ્તનને હું ઢાંકી દેજી છું. તોયે ઉતરી

પડતી મેખલાથી સ્થૂલ અંધો અંધાર જવાને લીધે મારાથી ખરી શકાતું નથી. તે વેળે, મોઢેથી ના ના કેહેતાં કેહેતાં, એક મુહૂર્ત માત્ર પણ બેબેબેબે કોપાયમાન દેખાવાના પ્રયત્નથી મારું હૃદય અમુઝાય છે; મારાં પ્રેમી નયનમાં થઈને હૃદયનો પ્રેમ પુનરપિ^૧ છલકાઈ જાય છે; અને આવી મારી એટા નિહાળીને એ મારી હાસી કરે છે.

પ્રિયસખિ ! પોતાની પાથમાં મને સજડ ધાલીને, વાધના કઠોર નખના ધા રૂઝી જવાથી પડેલી ગુદરૂપી હારથી શોભિતી પોતાની વિશાલ છાતીસરસી મને આંખી દે છે. પછી, ઉતાવળથી દૂર ખેંચી લીધેલા મારા માથા ઉપરનો અંખોડો હાથે પકડીને નિશ્ચલ કરેલા મારાં મોઢાને, (જાણે મારા હોઠ, ગાલ વગેરે ભેગાં થઈ જતાં હોય એમ) એકદમ ઊંચું કરીને, મરણ મુજબ વર્તે છે;^૨ અને તે વેળે એમનું મુખકમલ અત્યંત રમણીય લાગે છે. મારા ડાબા ગાલ ઉપર મુકેલા, થથરતા, તથા ચુંબન કરવાને તૃપ્ત થયેલા, એમના અંધરના મનગમતા સ્પર્શથી મારા શરીરની શોભા ઉડવા માંડે છે;^૩ વધતા ભય અને આનંદથી થતા ગભરાટવડે મોહ પામીને મારી આંખો મન્દ તથા તરલ થવા માંડે છે; અને તે વેળે એ, કંઈક અવિનયી તથા સાહસ કાર્ય કરવા ઈચ્છતા હોય એમ, મારી પાસે કંઈ ન માગવાનું માગે છે.

વળી, પ્રિયસખિ ! આ પછું પ્રત્યક્ષ જ હોય એમ અનુભવ્યા પછીથી તરતજ જાગીને હું અભાગણી બેઠી છું તો આ સંસાર મને શૂન્ય અરણ્ય જેવો દૂરીથી ભાસે છે.

લવ.—સખિ મદ્યન્તિકા ! ખરેખર કેહે કે, તે વખતે સ્નેહથી ઉત્પન્ન

૧ પુનરપિ—ફેમકે, મદ્યન્તિકા કોય બેબેબેબે કરતી હતી એવું મકરન્દ જાણતો હતો, એટલે એને ખાતરી હતી કે મદ્યન્તિકાને મન છે ખરું. આટલામાં આવી પોતાના મનની ખાતરી કરી આપતાં પ્રેમી નયનની દૃષ્ટિ પુનરપિ જ્યેષ્ઠ હતી. ૨ ચુંબનાદિક કરે છે. ૩ શરીરે એકાએક રેમાંચ થવાથી, શરીરની શોભા ઉડતી હોય એમ લાગ્યું.

બુદ્ધ.—હા. ને તેં પણ કહ્યુંજ છે ને,^૧ (કુટ વાઘના કાળીયામાંથી કાઢી લેવા આઈ—વગેરે જાણે છે) (મધ્યમ્નિકા રવે છે.)

બુદ્ધ.—મહાભાગ ! પ્રિયસખીએ અર્પણ કરેલા પોતાના આત્માનો સ્વીકાર કરો.

મક.—

વસંતતિલકા.

આજે મહોત્સવ યુવાવય આ ફૂલ્યાનો,
આજે મળ્યો જય મને, રહું ખાકી શું? ફૂલો,
જ્યાં કામદેવ સહુ મંગલ આપનારો,
પૂરી કૃપા કરી થયો મુજ પંધુ સારો.

૪

તેથી આ પાછળને પારણે થઈને ચાલવા માંડીએ.

(છાનેમાને પરિક્રમણુ કરે છે.)

મક.—અહો મધ્યરાત્રિએ અવરજવર પંથ થવાથી રાજમાર્ગ કેવો શોભે છે ! આ વખતે,

મંદાક્રાન્તા.

પ્રાસાદોની ઊંચી ઊંચી બધી ખારીઓમાં ફરીને
પાછો આવે, જીરણ-મદિરાવાસ અંગે ભરીને,
વેરાતી આ કરપુરની, ને ફુલની, વાસવાળો,
વાયું “સર્વ તરણુજન છે કામિનીસંગ” કે’તો.

૫

(અમ કહી એવે જાય છે.)

इति नन्दनविप्रलम्भो नाम सप्तमोऽङ्कः समाप्तः

માલતીમાધવ.

અષ્ટમોઢ્કઃ

(અવલોકિતા પ્રવેશ કરે છે.)

અવ.—નન્દનને ઘેરથી પાછાં આવેલાં ભગવતીના ચરણનું વન્દન
હું કરી આવી છું, એટલે હવે માલતી અને માધવ પાસે જાઉં.
(પરિક્રમાણુ કરીને) આ શ્રીષ્ઠ દિવસના સાચકાલે સ્નાન કરીને,
સરોવરના તટઉપર પડેલી શિલાપર માલતી અને માધવ પણ
આ બેઠાં. લાવ એમની પાસે જાઉં. (જાય છે.)

इति प्रवेशकः

(પછી શિલાતલ ઉપર બેઠેલાં માલતી અને માધવ, તથા
અવલોકિતા પ્રવેશ કરે છે.)

માધ.—(આનન્દપામતો) મદનનો બહાલી સખી મધ્યરાત્રિનું નેપ્પન
કેવું ખીલી રહ્યું છે!

અને

માલિની.

જ્યમ મધુથકો ભીનો, ભારવાળો લગાર,
ધવલ, લગિર પીળો, કેતકીનો પરાગ;
ઉપડો પવનવેગે ને જાંચો જાડો જાય,
ઘોમી ઘોમી ગતિથી જે આભમધ્યે છવાય;
ઉગતું શશિતાલું આ દીપતું તેજ તેજ,
થઈ જીરણ, સુકાતાં, તાડપત્રોશું ફીકું;
શશિકર વળી એવા ઉગતાવાંત ભેદે,
તિમિર ગંભીર વ્યાપી જે રહ્યું સર્વ, તેને.

૧

૨

(મનમાં) ત્યારે હવે હઠીલી માલતીને શી રીતે મનાવું?—હાં એમજ કહું. (મકાશ) સાચકાલે અપઘડી કરેલા જ્ઞાનથી શીતલ થયેલી પ્રિયે માલતી! તને મારા તાપની શાન્તિ કરવાની પ્રાર્થના કહું છું. આજ છેક વિચિત્ર ચાલ કેમ ચલાવવા માંડી છે?

મંદાકાન્તા.

અંખોડેથી સુતનુ! દીપતાં વારિષિંદુ ગળે છે,
તારી નાની કુચકલિતણી મધ્ય ભીની દિગેછે,
જ્યાંસુધી છે શરીર સધળે સૂક્ષ્મ રેમાંચ ગાઠ,
તેવે, ખાથે લઈ, રીઝ તજી, એક વારે તું દાખ.

૩

રે હઠીલી!

વસન્તતિલકા.

ફેટે પ્રિયા! મુક તું હાથ જીંવાડનારો,
જ્યાંથી ચુએ ભયથી સ્વેદકણો હળ્લરો,
જે છે, શશિકિરણથી ગળતી રૂપાળી,
માલા શશિમણિની શીતલ કાંતિધારી.

૪૧

અથવા એ વાત તો કેરે રહી, પણ શું તારાં વચનશ્રવણ કરવાને
પણ તારો સેવક લાયક નથી?

વસન્તતિલકા.

દાઝ્યું ધણું મલયમારત-ચન્દ્રકિર્ણ,
આલ્યું, ન ભેટી કયું શીતલ અંગ આજે;
ઉન્મત્ત-કોકિલતણા સ્વર દુઃખ દાખે
છો કાન વાણી મિઠી કિત્તરકંઠિ! આખે.

૫૨

૧ જે (હાથ) આવી નીગળતી શશિમણિની માલાની કાન્તિ ધારણ કરે
છે—અર્થાત્ તે માલા જેવો દીપે છે એવી ઉપમાનું ભાન થાય છે—મોટે નિદ-
ર્શનાલંકાર. લક્ષણાદિક આગળ કહ્યાં છે.

૨ મલયમારત—મલયાચલનો પવન. ચન્દ્રનાદિકનાં વૃક્ષથી ભરેલા
મલયાચલનો વાયુ અતિશીતળ હોવાથી કામીને પીડાકારક થાય છે. તે મારા

અવ.—(પાસે જઈને) અરે જુઠા ખોલી ! એક મુહૂર્તમાન પણ માધવને ન દેખતી ત્યારે તું મુઝાઈ જઈને મને એમ કેહેતી કે, “આર્યપુત્રને બહુ વાર લાગી; એ ક્યારે આવે કે હું એમને, તમામ ભય તજીને આ નિમિષરૂપી વિઘ્નને પણ જીતી જઈ નિહાળતી, એમ કહું કે મને ખત્રે હાથે ખાથ ભીડીને ભેટો;” તેજ તું આજે આ શું કરે છે?

(માલતી જરા કરડી નજરે એના માથું જુએ છે.)

માધ.—(મનમાં) અહો ભગવતીની મુખ્યશિષ્યની ચતુરાઈ સર્વગામી જણાય છે. (મકાશ) અવલોકિતા ખરું કેહે છે કે?

(માલતી માથું હલાવે છે.)

માધ.—જે તું ખોલું નહિ તો તને મારા, લવંગિકાના, તથા અવલોકિતાના, ત્રણેના સમ છે.

માલ.—હું કંઈ પણ જાણતી નથી. (એમ અડધું ખોલીને લજવાય છે.)

માધ.—અહો આ અપૂર્ણ તથા અર્થરહિત વાક્ય પણ કેવું મીઠું છે!! (સેહેજ જ નેતો) અવલોકિતા ! આ શું?

વસન્તતિલકા.

આંસુથી આ વિમલ ગાલ મૃગાક્ષી કેરા

ધોવાય, તેપર શશિકર આ પડેલા,

દીપે, શકે કિરણપંકજદંડ માંડે

કાંતિનું અમૃત શશી ભરો મુખ પીવા.

૬૧

અવ.—સખિ ! એધાર આંસુ ઢાળતી શા માટે રહે છે?

માલ.—ખેન ! પ્રિયસખો લવંગિકા તે મને ક્યાં સુધી નહિ મળે? એની કંઈ ખખર પણ મળતી નથી.

અંગને ભેટીને શીતલ ન કર્કુ તો ભલે; પણ તું નથી ખોલતી ત્યારે કોયલના સ્વર પણ કાનને પીડે છે, માટે હું કિન્નરકંઠિ ! (કિન્નર-ગંધર્વની એક જાત છે; —કંઠિ-તેના જેવા કંઠ-મીઠાસ્વર-વાળી) તારાં વચન કાનને આપવા દે.

૧ અચંકાર ઉલ્લેક્ષા છે. કિરણ-પંકજ-દંડ=કિરણરૂપી પંકજના દંડ. તે ખોલા હોય છે માટે એમાં થઈને કાંતિરૂપી અમૃત ચુશી શકાય.

માધ.—અવલોકિતા ! શું છે ?

ધવ.—તમારા રોગન સાંભળીને એને લવંગિકા સાંભરી આવી;
અને તેની ખખર ન સાંભળવાથી એ મુઝાય છે.

માધ.—મેં હવાણાંજ કસાહુંસકને છાનેમાને નંદનને ઘેર જઈને ખખર
કાઢવાસાડું મોકલ્યો છે. (આશાપૂર્વક) અવલોકિતા ! મધ્યન્તિકા
પ્રત્યે બુદ્ધરક્ષિતાનો પ્રયત્ન સફલ થશે વાં ?

ધવ.—એમાં શો સંદેહ છે ? મહાભાગ ! વાધના નખના પ્રહારથી મક-
રન્દને થયેલી મૂર્છા વળ્યાના આનન્દકારક સમાચાર નિવેદન કરતી
માલતીને તમે ભગવતીના દેહેવાથી તમારો જીવ તથા હૃદય તો
પેહુલેથીજ આપી દીધેલાં છે; તો હવે કોઈ, મધ્યન્તિકા આ-
વ્યાની તમને વધામણી ખાય તો તેને શું આપો ?

માધ.—યોગ્ય પ્રશ્ન પુછ્યો. (હૃદય સામું જોતો) માલતીના પ્રથમ
દર્શનથી ઉત્પન્ન થતી પ્રીતિના સાક્ષી, મદનોધાનના અલંકારરૂપ,
શોભાયમાન, ખોરસળીના વૃક્ષના ફુલની આ માલા રહી, જે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આણેલી સર્પીએ, ઝુંથી કરંથી મેં એવું ગણી ચિત્તથી,

વિશાલ સ્તનકુંભની કલિપરે, એણે ધરી પ્રેમથી,

આવ્યો કળ સમીપ જ્યાં લગનનો, આશા અમારી તજ,

આપી જાણી લવંગિકા મુજ કરે, પોતાંનો પુંજ બધી. ૭

ધવ.—સખિ માલતિ ! આ ખોરસળીની માલા તને ખાહુ બહાલી છે
માટે સંભાળજે, નહિં તો સહુજમાં એ પારકે હાથ જતી રહેશે.^૧

માલ.—સખિ ! તું ખરી વાત કહે છે.^૨

૧ અર્થાત્ મધ્યન્તિકા આવ્યાની વાત જે કહેશે તેને એ માલા મળશે,
માટે તુંજ એ વધામણી ખાધને માલા લેઈ લે.

૨ અત્યારસુધી આ અંકમાં જે, માલતીનું લઘુ માંન ઉતારવાની યુક્તિઓ
આલી, તે અરેખર શૃંગારરમને પૂર્ણ ઉદ્દીપ્ત કરી વાંચનારના મનનું હરણ કરી
લે છે. માલતી અને માધવ આવાં સુખ અનુભવતાં એ ખતાવીને વાંચના-
રના મનમાં માલતીના થવાના હરણથી વધારે કરુણા ઉત્પન્ન કરવાનો હેતુ પણ
આ ટીકાણે છે.

અવ.—કોઈનાં પગલાં સંભળાય છે ખરાં.

માધ.—(નેપથ્ય સામું જોતો) અહો કલહંસક આવ્યો !

માલ.—સદ્ભાગ્યે મધ્યન્તિકા તમને મળી.

માધ.—(હર્ષથી આલિંગન દેતો) અતિ પ્રિય થયું. ^૧ (પોતાને ગળેથી ઉતારીને ખોરસળીની માલા આપી દે છે.)

અવ.—ભગવતીએ સોપેલું કાર્ય પુરુષરક્ષિતાએ પણ પૂર્ણ કર્યું.

માલ.—(હર્ષ સહિત) અહો! પ્રિયમ્મખી લવંગિકા પણ આવી !
(ઉભી થાય છે.)

(ભયભીત થયેલાં કલહંસક, મધ્યન્તિકા, પુરુષરક્ષિતા તથા
લવંગિકા પ્રવેશ કરે છે.)

લવ.—મહાભાગ! ધાઓ રે ધાઓ! રસ્તાની અધવચજ મકરંદને નગરની સેનાસાથે યુદ્ધ આદ્યું છે, તેથી તે વેળે મળી આવેલા આ કલહંસક સાથે અમને અહીં મોકલી દીધાં.

કલ.—અહીંયાં આવતાં આવતાં પણ અમે જે મોટો કોલાહલ સાંભળ્યો તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે સામાવાળાની ખીજ સેનાં પણ આવી પહોચી હશે.

માલ.—અવ.—ધિક્કાર! ધિક્કાર કે આ હર્ષ અને પરિતાપ ખત્રે જોડેજ ઉપજ્યાં.

માધ.—સખિ મધ્યન્તિકા! ભલે આવ્યાં. તમ આવ્યે અમારૂં ધર શોભ્યું. એ તો એનો એજ છે એટલે તમે ફિક્કર શીદ કરો છો? એની એકલાની સામે ખહુ જન ચઢી આવ્યા છે તેની કંઈ ફિક્કર નહિં.

શારૂલવિક્રીડિત.

કુટ્યા ગંડ થકી ઝરંતી મદની ધારે ભીનું મુખડું
એ હસ્તિશિરાનું મહાવીર ખની જે હાડ ચીરે વડું,

એવો, દીર્ઘ નખે પ્રચણ્ડ કર જે, તે, વિક્રમે હોસિલા
શૂરા સિંહ તણો સહાય બનશે સંઘામમાં સર્વદા.

તેથી હું પણ પરાક્રમથી કાળો ભરતા પ્રિયસખાની પાસે જઈ.
(એમ કહેતો પરિક્રમણ કરીને કલહસક સાથે જાય છે.)

બવ.—લવ.—બુદ્ધ.—આ બન્ને સુશીલ જનો કોમકુશલ પાછા આવજો.
માલ.—સખીઓ અવલોકિતા અને બુદ્ધરક્ષિતા ! તમે વેહલાં જઈને
આ વાત ભગવતીને નિવેદન કરો. તું પણ લવંગિકા ! આર્ય-
પુત્રને^૧ વિનતી કરો આવ કે અમારા સામું જોઈ સંભાળીને વર્તજો.
(લવંગિકા, બુદ્ધરક્ષિતા, તથા અવલોકિતા, સર્વે જાય છે.)

માલ.—અરેરે, હવે કાળ શી રીતે ગાળવો તે સુઝતું નથી. ચાલ,
પ્રિયસખી લવંગિકાને આવવાને રસ્તે એની વાટ જોતી ઉભી રહું.
(પરિક્રમણ કરીને ભય પામતી) મારી જમણી આંખ ફરકવા
લાગી. (એસે છે.)

(કપાલકુંડલા પ્રવેશ કરે છે.)

કપાલ.—અરે પાપિણી! ઉભી રહે.

માલ.—(ત્રાસ પામતી) હું આર્યપુત્ર !

(એટલું બોલતાંજ જીભ બંધ થઈ જાય છે.)

કપાલ.—(ક્રોધથી, હસતી) પાડ, ચીસો પાડ,

વસંતતિલકા.

ક્યાં છે ગયો તપસીને હણનાર પ્યારો ?

બોલાવ જરપતિ સહાય થવા તું તારો;

આવી કરે બહુ દિને, શીઠ વ્યર્થ મુઝે,

છે વર્તિકા મુઝતી પાજની જેમ ચોટે.

૧ ગંડ=કુંભસ્થલ. અસંકાર અપ્રસ્તુતપ્રશંસા છે.

૨ આર્ય (માન પૂર્વક બોલાવતાં, મુસરા)નો પુત્ર=ધણી.

૩ તપસી=તપ કરનાર, અધોરધંટ. વર્તિકા=એક જાતનું વાગોળ જેવું
વનાવર. અસંકાર ઉપમા છે.

હવે શ્રીપર્વતઉપર ઉતરીને એના કંકેકડકા કરી નાંખી, એને રીખાવી રીખાવીને મારી નાંખું. (એમ કહી માલતીને ઉપાડીને ચાલી જાયછે.)

મદ.—હું પણ માલતીની પાછળજ જઈશ. (પરિક્રમણ કરીને) સખિ માલતિ!

લવ.—(પ્રવેશ કરીને)—સખિ મધ્યન્તિકા! એ તો હું લવંગિકા.

મદ.—તને એ મહાભાગ મળ્યા કે?

લવ.—ના; એતો ખાગના પેસ્તાની ખહાર નીકળતાવાંતજ કીકીયારી સાંભળીને ક્રોધાયમાન થઈ, પોતાની દીધી ઝાંધેવડે લાંબી લાંબી તથા વિકાળ ફૂલંગોથી દોરીને શત્રુના સૈન્યમાં પેઠા. ત્યાંથી હું અભાગણી પાછી વળી. એમના ગુણઉપર ક્રિદા થઈ ગયેલા નગરના જનો, ઘેરેઘેર, રે ગુણી માધવ! હા મકરન્દ! અરે સાંહ-સિક! એવી શોચના કરતા સંભળાય છે. વળી એમ સંભળાય છે કે, મહારાજે પણ પ્રધાનની પુત્રીની ચોરી થયેલી સાંભળીને મત્સરથી ક્રોધાયમાન થઈ, તેજ ક્ષણે મોટો સેના મોકલી દીધી છે અને પોતે ચંદ્રના અંજવાળામાં મેહલની ટોચે ચઢીને જોવા સાંં પેઠા છે.

મદ.—ખરેખાત હું અભાગણી મોઈજ.

લવ.—પણ સખિ! માલતી ક્યાં ગઈ?

મદ.—પેહલવેહેલી તો એ તારે આવવાને રસ્તે વાટ જોતી ઉભી હતી; પણ પછીથી મેં એને દીઠી નથી. કદાપિ ખાગની વૃક્ષ-કુંજમાં તો નાંહ લમતી હોય?

લવ.—સખિ! ચાલ, ઝટ શોધ કરીએ. મારી સખી ઘણા કાચા મનની છે, તેથી અનિષ્ટ પરિણામ થવાનો પણ જે કાળે સંભવ છે તેવે પ્રસંગે એનો જીવ અલ્પો રેહશે નાંહ. (ઉતાવળથી પરિક્ર-મણ કરે છે.) સખિ માલતિ! રે માલતિ! (આમ તેમ જાય છે.)

(હરખાંતો કલહસક પ્રવેશ કરે છે.)

કલ.—આવા વિકટ સંગ્રામમાંથી આપણે સદ્ભાગ્યે કુશલક્ષેમ પાછા આવ્યા. અહો! આ સેનાનો સમૂહ અઘાપિ પણ મારી નજર

એવો, દીધે નણે પ્રચાર કર જે, તે, વિક્રમે હોસિલા
શૂરા સિંહ તણે સહાય બનશે સંગ્રામમાં સર્વદા.

૮૨

તેથી હું પણ પરાક્રમથી કાળો ભરતા પ્રિયસખાની પાસે જઈ.

(એમ કહેતો પરિક્રમણ કરીને કલહંસક માથે જાય છે.)

અવ.—લવ.—બુદ્ધ.—આ બંને સુશીલ જનો કોમકુશલ આવી જઈને બેઠા

પાલ.—સખીઓ અવલોકિતા અને બુદ્ધરક્ષિતા આવી ગંગનના આંગણને
થઈ ભગવતીને નિવેદન. આખા ગંગનના આંગણને
એ ગજવી મુકે છે.

પોતાના ભુજવજના અપારાથી ઉપર ચઢી આવતા સામેતોન
હાથ જુઠા કરી નાંખીને તેમાંથી ઝુંટાવી લીધેલા શસ્ત્રના પ્રહારથી
યોદ્ધાને નસાડી મુકતા,—તથા સુભટો નારી જવાથી ખાલી
થયેલા માર્ગમાં ઢેઢ દોડીને સંગ્રામનું સાહસકાર્ય પૂર્ણ કરતા,—
નાથ માધવ પણ મને વિસરતા નથી.

વાહ ! રાજની પણ શી એમના ગુણઉપર પ્રીતિ ! પોતે
મેહલના શિખરઉપર બેઠેલા હોવાને લીધે પ્રતીહારને નીચે
મોકલીને, તેનાં વિનયિ વચનોથી વિરોધનું સંકટ એમણે શમાવી
દીધું. પછી, ખોલાવી આણેલા માધવ તથા મકરન્દના મુખચન્દ્રને
વારંવાર પ્રેમાળ દષ્ટિથી નિહાળતે નિહાળતે, કલહંસકની પાસેથી
એમનાં કુલ વગેરે જાણી લેઈને, એમને ખહુ માન આપતાં પોતે,
“આવા ત્રિભુવનના અલંકારરૂપ, સુશીલ, તથા ખીલતી જુવાની
અને ગુણવર્ડે રમણીય, જમાઈથી તમે શા માટે અસંતોષ પામો-
છો” એવાં મધુર વચનોથી, ઉછળતા મત્સરના ગભરાટની મેશથી
કાળા મોવાળા ભૂરિવસુ તથા નંદનને સમજાવીને, મેહલમાં ગયા.

૧ બલરામે મધુપાનના આવેશમાં યસુનાની પાસે સંભાગતી યાચના
કરી ત્યારે તેણે ના કહી. તેથી તે પોતાના હલવડે એને ખેંચી લાવવા ગયા
હતા એવી કથા વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. હલથી ખેંચાયેલી યસુના જેમ
ઉલટી વહેવા લાગી તેમ આ સેના પણ ઉલટી વહી—નાડી.

હવે શ્રીપર્વતઉપર ઉતરીને એના કલ્કેકડકા કરી નાંખી, એને રીખાવી
રીખાવીને મારી નાંખું. (એમ કહી માલતીને હપાડીને ચાલી જાયછે.)

મદ.—હું પણ માલતીની પાછળજ જઈશ, (પરિક્રમણ કરીને)
સખિ માલતિ!

(પ્રવેશ કરીને)—સખિ મદ્યન્તિકા! એ તો હું લવંગિકા.

ખાહુના દૃઢ ભાગ મળ્યા કે?

એવાં વીરતણાં કપાલસ્તાની ખહાર નીકળતાવાંતજ

ફૂટી વીરતણી પડી ઉપર, ને રાસો ઝૂંટાવી લીધાં

દોડી દેહલગી પરાક્રમ પછી જાહેર જોણે કીધાં, ૧૦

તેનો યુદ્ધતણા સમુદ્રપરનો વિકાળ રસ્તો દોસે,

એ પાસે થઈ સ્તબ્ધ સુભટતણી ઉભેલી પંક્તિવડે;

જે યુદ્ધાર્ણવમાં પડ્યા રડવડે, ઊંધા ચતા આથડે

માથાંના કડકા ધણા અહીં તહીં આ પાસ તે પાસ રે. ૧૧

માધ.—ખરે એ પણ પશ્ચાત્તાપ કરવા યોગ્યજ છે કે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જોણે ચંદ્રતાણા કરે ચળકતું, આ મધ્યરાત્રિ સમે,

પ્રેમે ભેટતી નારીના મુખયકી પીધું મધુ ઉત્સવે;

તેનાં, આ તવ ખાહુવજ પડતે, ભાગી ગયાં હાડ તે,

છે એ સારી અસારી ભંગુર ખધા એવું હવે સૂચવે. ૧૨

વળી રાજની ભલમનસાઈ પણ આપણે વિસારવી ન ઘટે;

કેમકે અપરાધી હતા તોપણ નિરપરાધી હોઈએ એવો એમણે

આપણો આદર કર્યો. ત્યારે ચાલ હવે મદ્યન્તિકાને હરી આ-

ણ્યાનો વૃત્તાન્ત માલતીની સમક્ષજ વિસ્તારથી કેહુ એમ મારી

ધર્યા છે. કેમકે,

દ્રુતવિલંબિત.

કહીશ તું, તવ માલતી મારશે.

હસતી નીજકટાક્ષ વિલોલ તે;

સ્વસર્જી લાજથી આપડી દાળશે,
વદન પંક્જ નીચું નમાવશે.

૧૩

(એમ કહી પરિક્રમણ કરે છે.) આ રસ્તો પાગમાંજ ન્તય છે.
(પ્રવેશ કરે છે.)

માધ.—આ સરોવરના પ્રદેશ શૂન્ય કેમ લાગે છે?

મક.—મિત્ર ! આપણે અહીંયાં નહતા એટલે એમને ગમ્યું નહિ
હોય; તેથી આ પાગની વૃક્ષકુંજમાં આમતેમ ફરતી ફરતી વિનોદ
કરતી હશે. તેથી આવ જોઈએ. (ખેત્ર પરિક્રમણ કરે છે.)

લવ.—મદ.—સખિ માલતિ !^૧ (જોઈને) મહાભાગ્યે આ મહાજનો
કુશલક્ષેમ પાછા આવ્યા.

માધ.—મક.—માલતી ક્યાં છે?

વન્ને.—માલતી તે ક્યાંથી હોય? એતો અમે અભાગણીઓ પગલાંના
ભણકારાથી છેતરાઈ.

માધ.—અમારૂં હૃદય હજાર પ્રકરના તર્ક વિતર્ક કરે છે માટે સ્પષ્ટ
કહી નાંખો.

માલિની.

કમલનયનીનું, આ ચિત્ત ધારે અનિષ્ટ,—

હૃદય પિંગળી જાયે,—ચાલી આ જાય જીવ,—

નયન ફરકતું આ વામ,—શું આજ થાશે !

વચન વળી તમારાં,—સર્વથા જીવ જશે.

૧૪૨

મદ.—મહાભાગ અહીંયાંથી ગયા ત્યાર પછીથી અવલોકિતા તથા
બુદ્ધરક્ષિતાને ભગવતીની પાસે મોકલીને, આર્યપુત્રને સાવધાન
રહેવાની વિજ્ઞાપના કરી આવ એમ કહીને એણે લવંગિકાને પણ
મોકલી દીધી. પછી એને ન ગમવાથી લવંગિકાને આવવાને માર્ગ

૧ માધવ તથા મકરન્દનાં પગલાં તે માલતીનાં પગલાં જાણીને લવ-
ંગિકા તથા મદ્યન્તિકા જોલાવે છે.

૨ જીવ જવાનું એકજ કારણ પુરતું છતાં ખીજાં વધારે કારણો ગણા-
વ્યાં છે, તેથી સમુચ્ચયાલંકાર થયો.

વાટ જોતી એ ઉભી રહી. ત્યાર પછીથી અમે એને દીઠી નથી.

આ વૃક્ષની કુંજમાં અમે ખોળતાં હતાં એટલામાં તમને દીઠા.

માધ.—રે પ્રિયે માલતિ !

માલિની,

અતિ અશુભ વિચારો ચિત્તમાં ઉભરાય,

મુક દૂર સહુ હાસી, ચંડિ! હૈયું મુઝાય;

મુજ પરખ કરે શું? પારખ્યો, ખોલ ખ્યારી !

મન અધિર ભમેછે, ક્યાં દયા સર્વ તારી !! ૧૫^૧

બન્ને.—હૈ પ્રિયસખિ ! ક્યાં છે તું?

મક.—જાણ્યાવિના શા માટે ધીરજ છાંડે છે?

માધ.—સખા ! માધવના સ્નેહથી દુઃખ પામતી એ પોચા મનવાળી
શું શું કરેછે તે તું ક્યાં નથી જાણતો.

મક.—એ ખરું, પણ ભગવતી પાસે પણ કદાપિ ગઈ હોય. તેથી
ચાલ, ત્યાં તપાસ કરીએ.

બન્ને.—એમ પણ હોય ખરું.

માધ.—હોય તો ખાહું સારું.

મક.—(વિચાર કરતો; મનમાં)

વસંતતિલકા.

છે એ ગઈ ભગવતી સમીપે, નહિં વા,

એ આવશે જીવંતી, કે નહિં, ધારું શંકા;

મિત્રો, સગાં, સુખ સમાગમનાં લહે જ,

સૌદામિનીઝલકશાં ચલ જાતનાં તે. ૧૬^૨

(સર્વે જાય છે.)

इति मालत्यपहारो नामाष्टमोऽङ्कः समाप्तः

૧ ચંડિ=હે ચંડ પ્રકૃતીવાળી, હે ક્રોધાયમાન યદ્દરીઆયલી.

૨ સૌદામિની ઝલક=સૌદામિની (વીજળી)ની ઝલક-અપકારો-તેવાં ચંપલ છે (સુખ). સૌદામિની શબ્દવડે, નવમા અંકમાં આવતી સૌદામિનીનો પ્રવેશ સૂચવે છે.

માલતીમાધવ.

નવમોઢ્કુઃ

(સૌદામિની પ્રવેશ કરે છે.)

સૌદા.—આ હું સૌદામિની શ્રીપર્વત ઉપરથી ઉતરીને પદ્માવતીમાં આવી પહોચી છું. માલતીના વિરહ રોજનાં પરિચિત કામ ન જોઈ ખમાવાથી ઘર છોડીને, વિશાલ ખોમાં તથા વનમાં અને પાસેના પર્વતઉપર પોતાના મિત્રવર્ગ સમેત ભમતા માધવની પાસે હવે હું જાઉં. હું એટલે જાણે ઉડી છું કે આ સધળા ગિરિ, નગર, ગામ, તથા સરિતાઓ મારી નજરતળે આવી જાયછે. (પાછી વળીને જોતી)

વસંતતિલકા.

પારા અને વિમલ સિન્ધુ વહે મિશાલ
પદ્માવતી—નગર—ચોતરફે વિઠાય,
મંદીર, મહેલ, પુરદ્વાર, ઇન્નં, જોંચાંએ,
ભેદું પડ્યું નભ, શકે ધર્યું આ પુરીએ. ૧

વળી, તીરે વૃષા સમય હેલપધામ હોગે
જે ગાય ગર્ભિણી ચરે, વન જેથી શોભે,
તીરે થયાં વનવિષે જન મોજ લેતા,
એવી તરંગલલિતા લવણા રહી આ. ૨

(ખીજ તરફ જોઈને) આ મહાનદી સિન્ધુનો ઘોઘ રસાતલને પાણુ ભેદી નાંખે છે.

૧. પારા—સિન્ધુ—નદીચોનાં નામ છે. અલંકાર ઉપ્પેક્ષા છે.

૨. લવણા નદી છે. હેલપ—ધાસનું નામ છે. તરંગલલિતા=તરંગ (મોજાં) થી લલિત (શાભિતી.)

વસન્તતિલકા.

જેનો ઘણો વિકટનાદ, જલે ભરેલા-
ગંભીરમેઘ-ધન-ગર્જિત-ચંડ છે આ,
પાસેની જે ભૂંધરકુંજ વિષે વધીને
હરંખ-કુંઠ-ધન-ગર્જિત-ગુહ્ય શોભે.

૩૧

આ અરણ્યમાં ચન્દન, અંધકર્ણ, કેસર તથા ગુલાબનાં વૃક્ષની
કુંજથી ભરપૂર, તથા પાકેલાં ખીસાંનો સુગન્ધવાળા, પર્વતોના
પ્રદેશ ભેદને, તરણ કદમ્બ તથા જંબુનાં વનની ઘટાથી અંધકાર-
વાળી મહાકુંજને લીધે ગંભીર થયેલી ગુફામાંથી વેહેતા ગોદાવરીના
પ્રવાહથી ગાળ રહેલા શ્યામ તથા વિશાલ ઢાળવાળા દક્ષિણા-
રણ્યના પર્વતો મને યાદ આવે છે. વળી, મધુમતી તથા સિન્ધુના
સંગમને પાવન કરતા, દેવતાએ પ્રતિષ્ઠા કરેલા, આ ભગવાન્
ભવાનીપતિ સુવર્ણખિન્દુ નામે ઓળખાય છે. (નમન કરતી)

ગીતિ.

જય જય હે જગર્જતા ! જય સાહુ વિદ્યા વેદતાણી ધરતા !
જય રમણીય શશિધારી ! જય આદિ ગુરુ ! મદનદહન કરતા ! ૪
(જતી હોય એમ નિરપણુ કરે છે.)

માલિની.

નવજલધર-છાઈ ટોચ દેખાય ભૂરી,—
જહિં મદ્યકો ગાતી આણું ભાગું મયૂરી,—
શકુનિથી, નીડવૃક્ષો, શ્યામ, તેનાથી કાળો,—
ક્ષિતિધર પૃહદશ્મા રીઝવી આંખ દેતો.

૫૨

વળી આહીયાં,

૧ જે ધોધનો નાદ-જળે ભરેલા-ગંભીર (મન્દ)-મેઘની ધન ગર્જના
જેવો પ્રચંડ છે. ભૂધર=પર્વત. હરંખ=ગણપતિ. અંધકાર ઉપમા છે.
૨ શકુનિ=પક્ષિ. નીડવૃક્ષ-નીડ (માળો) વાળાં વૃક્ષ. પૃહદશ્મા=પૃહ-
તા (માટી) છે અશ્મ (પથરા) જેના એવો પૃહદશ્મા નામનો ક્ષિતિધર-પર્વત.

તરણુ રીંછ ગુફામાં, શ્લેષ્મવાળાં બરાડે,
પ્રતિરવ થકી રાજ્ઞ સ્મૂલ થે બહાર આવે;
કરી તર ચીરી નાંખે ગાંઠમાંથી અરંતો,—
શિત, કટુ, ધન, તુરો સહીકીવાસ વ્યાખ્યો.

૬૨

(આકાશ તરફ જોતી) અહો મધ્યાન્હ થયા જણાય છે. કેમકે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ગંભારી તણું રાજવૃક્ષદલમાં કોયણિકો પેસતાં,
તીરેથી તણું પૂર્ણિકો વિરણુને, પાણી વિષે બેસતાં,
દાત્યૂહો વળી વૃક્ષ તિનિષતણી પેસે બખોલે બધા,
ભાંચે વેલીવિષે કપોત રડતાં, નીચે રડે કૂકડા.

૭૨

તેથી માધવ તથા મકરન્દને શોધી કાઢીને આદરેલું કાર્ય પૂર્ણ કરે.

(એમ કહી જાય છે.)

इति विष्कंभकः

(માધવ અને મકરન્દ પ્રવેશ કરે છે.)

મકં.—(નિસાસો નાંખતો.)

शिखरिणी.

ન આશા બંધાતી, નથી પડતી ભાગી જડયકી,
મુઝાતું મોહુ આ ચિત, તિમિરમાં પેસતું નંકી,

૧ શ્લેષ્મ=શળેષ્મ. પ્રતિરવ=પ્રતિશબ્દ(echo.)સહીકી-વૃક્ષની જાતિ છે.
૨ ગંભારી, રાજવૃક્ષ, તિનિષ-વૃક્ષનાં નામ છે. દલ=પાંદડાં. કોયણિક,
પૂર્ણિક, દાત્યૂહ-પક્ષિઓનાં નામ છે. વિરણુ-હિંદુસ્તાનીમાં જેને “ખસ”
કહે છે તે. કોયણિક ગંભારીને મુકીને રાજવૃક્ષમાં પેસતાં તેનું કારણ કે ગંભારીને આંધાં પાંદડાં હોય છે ને રાજવૃક્ષો ધગદાર હોય છે.

થતું છે ના કાંઈ, પશુસમ ઉભા હા ! અહીં અમે,
વિધાતા વાંકો છે, ખડું ખડું વિપત્તિ દિલ દમે. ૮

માધ.—હ પ્રિયે માલતિ ! તું ક્યાં છે ? આમ અણચિંતવી અસ્લુત-
રીતે તું એકદમ ક્યાં જતી રહી ? હ નિર્દય ! જરા દયા લાવીને
મને આલિંગન દે.

વસંતતિલકા.

ઢીલા સુ-કાંકણવડે રમણીય દીસે,—
જે મૂર્તિમાન સુમહોત્સવ પેર દીપે,—
એવા કરે પ્રથમ ખુશી થયો ધણો જ,
તે પ્રિય માધવ છું હું, પ્રીતિ શું ઉતારે ! ૯

વયસ્ય મકરન્દ ! એનાજેવો પ્રેમ તો જગત્માં મળતો કઠણજ છે.

હરિણી.

પલક પલકે વાંધી પીડે સદા સ્મર-તાવ તે,
કુસુમ સરખે, વેઠ્યો અંગે, સુકોમલ, શોભતે;
તૃણસમગણી છાંડી દેવાં, કર્યું મન, જીવને;
અધિક કહું શું ? પૂરું સાર્યું કરાર્પણ-સાહસે. ૧૦૨
વળી,
લગન-વિધિના પેલાં આશા અમારી તજ સહુ;
વિકલ,—દીન તે મર્મચ્છેદ શકે,—કરુણા ભર્યું,—
રદન,—કરતાં એવી એણે છાંડી પ્રીતિ દાખવી,
સ્મર, સ્મર, રહ્યા જેથી પીડાતરંગ ચિતે ચઢી. ૧૧૩

૧ અમે જેણે મોટું રાખનું સૈન્ય સેહજમાં હરાવ્યું તે આજ વિધા-
તાની આડાધી પચાવત્ છીએ. માલતી જીવતી હશે કે નહિં, અથવા એ
ક્યાં છે, એવી કરી તપાસ અમાથી થતી નથી.

૨ કરાર્પણ સાહસે=કરના અર્પણરૂપી વિવાહનું સાહસ કાર્ય પણ.

૩ વિકલ-જેમાં મૂર્ચ્છા ગાત્રો ચિથિલ થઈ જઈને ભાગી જાય એવું.
મર્મચ્છેદ-મર્મસ્થાન-જેવાં કે હૃદય વગેરે કોમલ ભાગ-ને છેદવાથી. આ ત્રણે
વિશેષણ “રદન” નાં છે.

(પીડા પામતો) અહો,

હૃદય ન પડે ફાટી દુઃખે, દળાઈ પીડાય છે,
શરીર સધળું બહેરૂં મોહે, ન શુદ્ધિ તથા તજે,
અચન મનની બાળે અંગે, ન ભસ્મ કરી મુકે,
મરમ હણતો દૈવે માઈ ન જીવિત કાંપી લે. ૧૨૧

મક.—આ દુષ્ટ દૈવની પેઠે સૂર્ય પણ આપણને અનિવાર્ય તાપથી
શેકે છે; વળી તારા શરીરની અવસ્થા પણ આવી છે, તેથી આ
કમલના સરોવર ઉપર ચાલ એક પળમાત્ર ખેંચીએ. અહીંયાં

વક્ષંતતિલકા.

હાંડાપરે કમલ છે જલનાથી ઊંચે
તેના પરાગથી સુગંધિ થયો અતિશે,—
ફૂટે તરંગ બહુ તેતણી ઝીણથીજ
ટાઢો, ધીમો,—રીઝવશે તુજને સમીર. ૧૨૨

(પરિક્ષણ કરી બને ખેંચે.)

(સ્વગત) હાં એમજ એના વિચાર ફેરવી નાંખું (પ્રકાશ) મિત્ર માધવ!

૧ તથા=તથાપિ, તોયે. મરમ=મર્મ—મર્મસ્થાન (vital parts). દૈવ
=દૈવપણુ. હૃદય દળાય છે, પણ ફાટી પડતું નથી કે જ્યેથી કરી સર્વે પીડાની શાન્તિ
થાય. મોહથી બહેરૂં થયેલું શરીર ખેંચુદ્ધ થાય તો માઈ કે દુઃખ વિચારે પડે.
મનના બળવાથી શરીર બળે છે પણ ભસ્મ થઈ જતું હોય તો સર્વે દુઃખનો
નાશ થાય. આ ઠેકાણે નાયકની “વ્યાધિ” દશાનું વર્ણન છે. તેનો અભિનય:—

કુહો.

મનમાં મૂઠી વ્યાપતી, અગ્નિ બાળે અંગ,
શિરમાં થાય વેદના, એ વ્યાધિનાં અંગ. ૨૨

આ શ્લોકમાં અલંકાર વિશેષોક્તિ છે. જ્યાં કારણ આપ્યા છતાં પણ
કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી ત્યાં વિશેષોક્તિ. (મરમટ). અહીંયાં હૃદયના દળાવા-
રથી કારણ છતાં પણ તે ફાટી પડવાનું કાર્ય થતું નથી, વગેરે સમજી લેવાં.

૨ કમલ જલનાથી ઊંચાં રહ્યાં છે એમ કહીને સરોવરનું જલ શ્રીમ-
ના તાપથી સુઝવા માંડ્યું છે એવું સુચવ્યું.

માલિની.

જાહું મદકલ-મલ્લિકાક્ષની પાંખ ઊડે,
 ધવલ-કમલ-ઝાંઝા દીધી, તેથી નમે છે,
 અતિ રમણીય ભાગો ભૂમિના એ રસાળ,
 ખરિ જઈ દૂરે આંસુ આવતામાં હું ભાળ.

૧૪^૧

(માધવ એકાએક ઉભો થાય છે.)

શું ખેલાનની પેઠે અહીંથી ચાલી ગયો !! (નિસાસો નાંખીને
 ઉઠતો) મિત્ર! કૃપા કરીને જો, જો,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

સુગન્ધિ જલ કુંજની નદોત્પલું વાનીરનાં ફુલથી,
 તીરે જૂથ ખીલ્યાં રૂડાં જુધતણાં ડોલે રહ્યાં વાયુથી,
 ખીલ્યાં ફુલજથી હસતી ગિરિની ટોચે જઈને અડ્યા
 એવા મેઘ, મયૂરનૃત્ય સમયે, ત્યાં આંધતા માંડવા.

૧૫^૨

વળી, ખીલે ફાટો કલિ કદંબતરની શોભા વધે તેયકી,
 એવી પર્વતભૂમિ; શ્યામ ખનતી સર્વ દિશા મેઘથી;
 દીપે કેતક નૂતનાંકુરવડે તીરે નદીને રડો;
 ખીલ્યાં સર્વ શિલીન્દ્ર લોધ કુસુમે દીપે હસતાં વનો.

૧૬^૩

૧ મદકલ=મદથી કરીને અતિશય વાચાલ; મદમત્ત. મલ્લિકાક્ષ=એ ના-
 મના હંન થાય છે; તેમની આંચ અને પગ ભુરાં હોય છે. આ મરોવરમાં
 ખાંડ જોતાં ઘોળાં કમલ હતાં; પણ મલ્લિકાક્ષ પક્ષિ તેમના ઉપર થોડલાં તેથી તે
 ભુરાં લાગતાં. અને વિશેષ કરીને માધવને તો તેમ લાગેજ કેમકે એની
 આંજો આંસુથી આંખી પડેલી હતી. એથી લીટી તથા “મલ્લિકાક્ષ” એ શબ્દ
 આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથીજ યોગ્યતાવાળાં થાય છે નહિતો નિરર્થક છે.

૨ વાનીર—વૃક્ષનું નામ છે. ફુલજ—ફુલનું નામ છે. ત્યાં-પર્વત
 ઉપર. મયૂર નૃત્ય કરે છે, મેઘ ચંદ્રવા આંધે છે, ને ફુલજુલથી ભરેલી
 પર્વતની ટોચો નૃત્ય જોઈ હસે છે. હાસ્યની ક્રાંતિ ધવલ હોવાથી ઘોળાં
 ફુલજ ફલરૂપી હાસ્ય રૂપેલું છે, (પર્વતની ટોચનું).

૩ નૂતનાંકુર—નૂતન (નવા) અંકુર (કલિયો)—નવી કલિયો.

માધ.—સખા ! હું જોઈ છું તો ખરો પણ આ અરણ્યના પ્રદેશની તથા ગિરિભૂમિની રમણીયતા મને પીડા ઉપજાવે છે. અરે આ શું ? (આંસુ પાડતો) અથવા શું ખીજું,

શાર્દૂલવિક્રીડિત..

ખીટ્યાં અર્જુન-સર્જ વાસ લઈને વાયુ વહે પૂર્વથી,
વીખેરે ખંધી ઇન્દ્રનીલ સમી તે કાળી ધટા મેઘની;—
લીની ભૂમિથકી સુગંધ નીકળે;—એવા દિનો આવીયા,
છેલા ગ્રીષ્મતણા, વૃષા-પ્રથમના, આનન્દો દીસે ભલા. ૧૭^૧
હુ પ્રિયે માલતિ !

મોટા નીલ તમાલવૃક્ષ સરખા જ્યાં મેઘ ભેળા મળે,—
ઠંડા વાયુવહે કણો જળતણા ઊડી બધે ઊછળે,—
જે ઝાઝા મદમત સૌ મયૂરના ગાજી રહી ગાનથી,—
એવી કેમ કરી દિશા નિરખું હું ? જે ઇન્દ્ર-આપે ભરી. ૧૮^૨
(શોક તથા દુઃખ નિરપણ કરે છે.)

મક.—હવે મિત્રની કાણુ જાણુ કેવીએ વિપરીત દશા થવા માંડી !
(અત્રુસમેત) ને વજ્ર જેવો કઠણ થઈને હું તો વિનોદ કરવા મંડ્યો છું. (નિસાસો નાંખતો) આ પ્રમાણે માધવ સંપર્ધી સર્વ આશા તો હવે કેરેજ મુકી દેવી જોઈએ. (ભય પામતો, જોઈને) શું એને મૂંઠા આવી ગઈ ! (આકાશ તરફ) અરે રે માલતિ ! માલતિ ! ઘણી નિર્દય દેખાય છે; વધારે શું કરું ?

૧ પ્રથમ જે પંક્તિ તથા ત્રીજી પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ એ “દિન” નાં વિશેષણ રૂપે છે. અર્જુન, સર્જ-વૃક્ષનાં નામ છે. ઇન્દ્રનીલ-નામનો મણિ થાય છે; તે શ્યામરૂપ હોય છે. વૃષા-પ્રથમના=વર્ષાઋતુની શરૂઆતના.

૨ ઇન્દ્રઆપ-ઇન્દ્રનું આપ-ધનુષ. (rainbow.) ૧૭ માં શ્લોકમાં ઝાઝાદીપક વર્ષાઋતુ બેઠી એવો અર્થ કહ્યો છે, ને આ શ્લોકમાં કેહ્યું છે કે હવે હુ પ્રિયે તારાવિના એ ઋતુ કેમ વીતશે ?

વૈતાલીય.

ગાણીયાં નાહું ખંધુ ભાંડુ તે,
પ્રિય-અર્થે વળી કીધું સાહસે,
ન દોસે કંઈ વાંક તેતણે,
સખિ! આ શો ક્રમ ફૂરતા ભર્યા!!

૧૯^૧

શું હજીપણ હાલતો નથી! અરેરે દુષ્ટ દેવે મને લુંટી લીધો.

મંદાક્રાન્તા.

મુઝાયે છે હૃદય અતિશે, માડિ! ગાત્રો ગળે છે,
સંસારે સૌ ઉજડ દોસતો, ચિત્ત માંડે ખળે છે,
ધૂજંતો આ ગાહન તિમિરે ડુબતો જીવ જાય,
દુભાગી હું કહું શું? સઘળે મોહ અંગે ભરાય.

૨૦૨

અરે રે

રથોદ્ધતા.

ખંધુને મન પુનેમ કાર્તિકી,
માલતી-નયનનો અભિનિધિ,
તેજ આજ મકરન્દ-હર્ષદ,
લોકરત્ન અહિં પામતો લય.

૨૧^૩

હા! વયસ્ય માધવ!

૧ ક્રમ-આચરણ-(course).

૨ “રે માડિ” એમ કહીને હૃદયની વેદના, હૃદય મુઝાવાથી પીડા, ગાત્ર ગળવાથી અસુખ, સંસાર ઉજડ જાણવાથી નિર્વેદ, ચિત્ત ખળવાથી ચિંતાગિ-નો દાહ, આત્મા અંધકારમાં ડુબીજવાથી ગ્લાનિ, અથે મોહ—મૂર્છા—વ્યાપ-વાથી મોહ, શું કહું એમ કર્તવ્યકાર્ય ન મુઝવાથી દીનતા, એમ વિવિધ અવસ્થા બતાવેલી છે.

૩ કાર્તિકી પુનેમને દીવસે કૌમુદી-મહોત્સવ નામનો મોટો ઉત્સવ થાય-છે. અલંકાર રૂપક છે. ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે અભેદ હોય તે રૂપક (મરમટ.) અહીંયાં માધવ—ઉપમેય—તથા કાર્તિકી પુનેમ, અભિનિધિ—ઉપમાન—વચ્ચે ભેદ નથી. એજ પ્રમાણે ખીજાં પણ સમજવાં.

વસંતતિલકા.

ગાત્રે સુચન્દન હતો, શરદેન્દુ આંખે,
આનન્દ-હેતુ મનનો મમ તું હતો જે,
તે કાન્તિવાન જન કારણવિણ લેતાં,
કાળે હૃયું ઊંવિત, હું મરતો અહીંયાં.

૨૨૧

(અડકીને જોતો.)

અપરવક્ત્ર.

અકરણ કર તું સ્મિતોજ્વલા
દશ, અતિદારણ! ખોલ એકલા,
સહચર અનુરક્ત જે ધણો,
પ્રિય મકરન્દ ન કેમ તેં ગણ્યો?

૨૩૨

(માધવને ભાન આવે છે.)

યક.—(સાસ ભર્યો) તરતજ ઘોડેસાં રાજપટ્ટમણિ જેવો શ્યામ તથા
શોભાયમાન આ નૂતન મેઘ વર્ષોદના આપઠાથી પ્રિયમિત્રને જી-
વાડશે. સદ્ભાગ્યે એને ભાન આવ્યું હશે છે.

માધ.—તેથી આ વનમાંથી મારી પ્રિયાને કોની સાથે સંદેશો મોકલું?
(જોઈને) ઠીક છે.

માલિની.

ફલપરિણતિ-કાળી જાંબુની કુંજ પાસે,
લઘુ-વીંચીસહ જોતી, ઉતરે તે નદીને,

૧ અલંકારને માટે જુઓ ટીકા શ્લોક ૨૧ મા ઉપરની. છેલ્લી બે લીટીમાં
વળી વિશેષાલંકાર છે. જ્યાં એક કાર્ય કરતાં કરતાં તેની તેજ રીતે ખીજું
અશક્ય કાર્ય પણ સિદ્ધ થાય તે ત્રીજા પ્રકારનો વિશેષ. (મગમટ.) અહીંયાં માધ-
વને ઉપાડી લેતાં મકરન્દનો જીવ હરી લેવાનું અશક્ય કાર્ય પણ અધાયું, માટે વિશેષ.

૨ દશ=દશિ. આ તથા આગળના આર શ્લોકમાં કદરણ રસ છે. ને
તે કદનાશથી હલન થયેલો છે. આલંબન માધવ છે. હૃદયનાદિક આગ-
ળની પેઠે અમળવાં.

ખાહુ ખાહુ રૂપ લેતો, શ્યામ તાપિચ્છ જોવો,
 નૂતન ધન ચઢ્યો આ અદ્રિ-ટોચે રૂપાળો. ૨૪૧
 (એકદમ હોમા થઈને મેઘની સામે હાથ જોડી.)

મન્દાક્રાન્તા.

ભેટે છે શું પ્રિયસહચરી વીજળી? કાંતિવાળા!
 સેવે છે શું પ્રીતિ જાણવતા આતકો સૌ રૂપાળા?
 મીઠી સેવા થકી સુખ તને પૂર્વ વાયુ કરે છે?
 શોભિતું શું સુરપતિધનુ અંગકાંતિ ભરે છે? ૨૫૨

(સાંભળીને) પ્રતિશબ્દથી ગુફાઓ ગાજી રહેલી તેથી આનન્દ પામી
 ઠોક ઊંચી કરતા મયૂરના ટુહ્ફારથી મિશ્ર, ગંભીર ગર્જનાવડે એ મારો
 આદર કરે છે, તેથી યાચના કરું. ભગવન્ જલધર!

મન્દાક્રાન્તા.

મારે ભાગ્યે, જગત ફરતાં, દેખું જો પ્યારો મારી,
 ટાઢી પાડી પછીથી સઘળી વાત કે'જે વિચારી,

૧ ક્ષલ-પરિણતિ-કાળી=ક્ષલની પરિણતિ—ચાકવું—તેથી કાળી—પાકેલાં
 જાંબુને લીધે શ્યામ ધીમ્ભી. વીચી=મોઝાં; છોળો. અદ્રિ—પર્વત.

૨ સહચરી—સહચર—મિત્ર—નું સ્ત્રીલિંગ;—પત્ની. સુરપતિધનુ—
 સુરપતિ (ઈંદ્ર)નું ધનુ—ધનુષ—આપ. =ઈંદ્ર ધનુષ (rainbow.) પોતે
 વિરહી છે અને પ્રિયાને મળવાને આતુર છે માટે પ્રથમ મેઘને તેની પ્રિયાની
 ખબર પુછે છે. ધ્વનિ:—પ્રિયાના સમાગમના સુખનો, તથા વિયોગના વિકટ
 દુઃખનો તને અનુભવ છે કે નહિ, જે હું મારું દુઃખ તારા આગળ તે પ્રમાણે
 રહું. આતકો તને સેવે છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ધ્વનિ:—તારી પાસે માગણા
 આવે છે કે નહિ? જો ન આવતા હોય તો ધનની રીત ન જાણનારા પાસે
 મારી યાચના અફલ જાય. ત્રીજી લીટીમાં એનો સહાયી કાણ છે તે પુછ્યું છે
 ને ચોથી લીટીમાં એનાં આભૂષણાદિક પુછ્યાં છે. આ પ્રમાણે પ્રશ્નો પુછીને
 મેઘ સંદેશ લેઈ જવાને લાયક છે કે નહિ તેનો માધવે નિર્ણય કરી લીધો.

આશા-તંત્રે, કથન કરતાં, તોડતો ના જરાયે,
દીર્ઘાક્ષી, એ, જીવતી રહી છે આશા ધારી સદાયે. ૨૬^૧

(હરખાતો) આતો આહ્યો; તેથી લાવ હવે ખીજે કામે જાઉં.

મક.—(સાભિપ્રાય) અહો હવે તો વળી ઉન્માદ-રાહુ માધવ-ચન્દ્રને
ગળવા મંડ્યો. હે તાત! અરે માતા! હે ભગવતિ! અમારૂં રક્ષણ
કરો, માધવની આ અવસ્થા જુઓ.

માધ.—ધિક્કાર છે આવા પ્રમાદને કે,

ઉપજાતિ.

નવી કળી લોધનીએજ કાન્તિ,
કુરંગીએ દષ્ટિ, ગજે ધીમી ગતિ,
લિધી લતાએ મૃદુતા, પ્રિયાને
ઠહેચી લિધી છે વનમાં હણીને. ૨૭^૨

રે પ્રિયે માલતિ!

મક.—

માલિની.

સુહૃદ ગુણનિધિ જે, પ્રાણનો નાથ, પ્યારો,
ધૂળમહિં રમતા'તા ત્યારથી મિત્ર મારો;
પ્રિય-વિરહથી આધિવ્યાધિવેગે ઝુરે તે,
ધિક હૃદય તને રે ફાટી તું ના પડે છે. ૨૮

માધ.—આ જગતમાં વિધાતાની રચેલી વસ્તુઓ એકેકને ધણીએ
વાર મળતી આવે છે.^૩—હવે તો એમજ કરવું. (મોટે માદે) અરે
આ અરણ્યનાં વાસી સર્વે પ્રાણિઓ! હું તમને નમન કરીને વિ-
જ્ઞાપના કરુંછું તે ઉપર એક પળમાત્ર ધ્યાન આપવાનો ઉપકાર કરો.

૧ આરે ભાગ્યે—કેમકે માલતી જીવે છે કે નહિ તે પોતે જાણતો નથી.
જગત કરતાં—તારે બધા વિશ્વમાં કરવાનું છે, તો માંયધીમાંય મારે આટલું
કામ કરજે. “દીર્ઘાક્ષી” એમ કહીને ગુણકીર્તન કર્યું છે. માધવ આ ઉકાણે
ઉન્માદવસ્થામાં છે. ૨ કુરંગી—હરણી.

૩ પોતે કરેલી “ઠહેચી લીધી છે વનમાં વળ” શંકાને દૂર કરે છે.

સિલ્લરિણી.

તમે, સર્વે અંગે સહજ-રમણી એ કુલવધૂ,
આહી બેઠાં દીઠી? વિદિત અથવા કે ક્યમ થયું?
સુણો રામાકેરી વય વળી અવસ્થા સહુ તમે,
મને વૃદ્ધિ પામ્યો મદન, શરૌરે મુગ્ધજ રમે.

૨૯^૧

અરેરે,

સગ્ધરા.

નાચે માંડી કળાને મયૂર, વચન તો હુણતાં ટૂંકારે,
નાચે ડોળા મદે, ને પ્રમુદ્ધી વિચરે પ્યારી પાસે ચકોરે,
બેઠો આ વાંદરો તે કુસુમરજથ્થકી બહાલોના ગાલ ધાય,
કોને યાચું? કહોએ અવસર નહિ આ યાચવાનો જણાય. ૩૦^૨

વળી, આ વાંદરો,

વસંતતિલકા.

જ્યાં હોઠની અણુતાથકો દાંત રાતા,—
કાંપિલ કુલથકો ગાલ જણાય રાતા,—
પાકી કુટેલ શુભ દાડિમ જેવું રાતું,—
મોહું ઊંચું કરી ચુમે નિજ પ્યારી કેરું.

૩૧^૩

૧ સહજ રમણી—સહજ—પ્રકૃતિથીજ—કાન્તિવાળી. મદનના વ્યાપાર
એના મનમાં તો આઝા ગહન, ગંભીર અને ઊંડા છે, પણ એને અંગે કામનો
આવિર્ભાવ અતિમુગ્ધ છે; અર્થાત્ એની વય તો ઘણી નાંની છે—મુગ્ધા છે
—પરંતુ કામકલામાં એ આઝી નિપુણ-પ્રૌઢા-છે. “સર્વે અંગે સહજ-રમણી”
એ શબ્દોથી તથા ચોથી પંક્તિથી એને આજીવવાની નીશાની બતાવી છે.
તેમજ “કુલવધૂ” એ શબ્દથી એનામાં ઉદ્વેગ કે દુરાચરણનો અંશ નથી
એમ બતાવ્યું છે. “આહી બેઠાં” એ શબ્દોથી એમ બતાવ્યું કે તમે આ જગાની
સર્વ ગલીચુંચીથી માહિત છો એટલે તમેજ એની ખબર આપી શકશો.

૨ ચકોરે—ચકોર પણ. સર્વે પશુપક્ષિ પોતાની કામક્રીડામાં ગુંથાયાં છે
એટલે મારી પ્રાર્થના સાંભળતાં નથી તેથી કોને યાચું?

૩ દાડિમની છાલ જરા. શ્યામવર્ણ-મિત્ર લાલ હોય છે ને તે જ્યારે
પાકીને કુટ્યું હોય ત્યારે તેમાં રાતાં ખીજ ચળકે છે. આ પ્રકારનું આ વાનર-
અંગનાનું મુખ હતું. બાહ્યવર્ણ કાંપિલ કુલથી થયો હતો અને ખીજને
દામે રૂકત દાંત હતા.

આ હાથી પોતાની પ્રિયાને ગળે ચૂંદ નાખીને ઉભો છે, અહીં
અહીંયાં પાશુ યાચવાનો અવસર જગાતો નથી!!

દારૂલવિક્રીડિત.

આંખો એજ થયાથી પ્યારી મીચતી તેને ધસે દાંતથી,
વારંવાર હલાવી કાન કરતો એને છુટી વાયુથી,
ખાતાં ખાકી નવીન સદૃશીતણાં પત્રો પ્રિયાને ધરે,
આહું મત-મતંગ ધન્ય વનનો, વિશ્વાસ લેવા કરે!!

૩૨?

(ખીજે કામે ભેળવે) વળી આ તો,

દારૂલવિક્રીડિત.

ગાજે વાદળ તોય, મન્દ, કરતો હુંકાર છે ના જરી;
પાસેના સરમાંથી ખાય નહિ એ રોવાળ ભેગી કરી;
સુકાયો મદ, ચૂપ પટપટ થયા, છે દીન તેથી થયો;
સાચે પ્યારી-વિયોગ-વિબહલ થયો હાથી સુકાયે રહ્યો.

૩૩૨

તેથી એને પીડવા જવું નહિ. પોતાની પ્રિયાને પોતાના
કંઠની ગર્જનાને। ગંભીર તથા મધુર ધ્વનિ સંભળાવતો આ ખીજે,
ગજચૂથનો મદોન્મત ગજરાજ, નવા ખીલેલા કદંબના સંસ્પર્શથી
શીતલ તથા સુગન્ધિ થયેલા પોતાના વિશાલ કુંભસ્થળમાંથી વેહેતા
મદરૂપી સુવાસિત કાદવવાળા સરોવરમાં, ખીલેલા કમલવનમાંથી કમલ,
પાંદડાં, રેષા, દંડ, ગર્ભ, કન્દ, તથા કોમલ અંકુર સર્વે ચુંટીને ઉછાળતે
ઉછાળતે,—વારંવાર હાલતા સુંદર કાનના નૃત્યથી વિખેરઈ જતા જલત-
રંગને ધૂમસના આકરમાં વિસ્તારતે વિસ્તારતે,—તથા સઘળાં કુરર
અને સારસપક્ષિને ભડકાવીને ઉરાડી દેતે દેતે,—નહાતો નહાતો વિ-

૧ મતંગ-હાથી. વિશ્વાસ લેવા-પોતાની પ્યારીનું મન હરી લઇ તેને
વિશ્વાસ પોતાના ઉપર ખેસાડવા માંડે. આમ વિશ્વાસ આવવાથી નવી વહુ
નિઃશંક કામવ્યાપાર કરે.

૨ મન્દ-હુંકારનું વિશેષણ છે. સર-સરોવર. પટપટ-ભમરા. મદ સુકા-
વાથી ચિંતા ખતાની છે. મદ સુકાવાથી ભમરા નાશી ગયેલા.

હાર કરે છે. તોયે લાવ એને કહું તો ખરો. ભાગ્યશાલિ ગજરાજ!
તારા જોખનને ધન્ય છે! તારી પ્રિયાનું મન હરણ કરવામાં પણ તું
કુશલ જણાય છે. પરંતુ, (કપકા દેતો હાથ એમ)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ખોલું કંદ લીલાથી પંજનું તે ખાઈ રહીને કર્યા,
મોટાં અંબુજથી સુગન્ધિ જલના આઝા ભલે, કોગળા;
છાંદ્યું નીગળતી સૂંઢે જલ ભલે, તોયે વિરામે જતાં,
સીધા-નાલ-સમેત પદ્મ-દલનું પ્રેમે ધર્યું છત્ર ના. ૩૪^૧

શું અપમાનથી નાખુશ કરીનેજ ચાલવા લાગ્યો! અરેરે હુંજ
મૂર્ખ કે આવા વનચરને મિત્ર મકરન્દને કેહેવા યોગ્ય વચન કહું છું.
હે પ્રિય મિત્ર!

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

ધિક્કારું છવવા રૂપી દુખ ખધું જ એકલો હું છું,
ધિક્કારું અનુભાવથી નિરંજું જે કાન્તિ પુરીથી ન તું,
જે દિને નહિ સંગ હોય પ્રિય તું જાણું ખળ્યો દિન તે,
દેખું જે મૃગતૃણિકા મુદતણી માનું નકામીજ તે. ૩૫^૨

૧ નાલ—દંડ. પદ્મદલ—કમલનું પાંદડું. વિરામે=અંતે. સીધા દાંડા-
વાળા કમલના પાંદડાનું છત્ર તે છેલીવારે ધર્યું નહિ એટલી તારી કામક્રીડા
કરવામાં હજી કચાશ છે.

૨ છવવારૂપી દુઃખ—છવવું તેજ દુઃખ. અનુભાવ—મનમાં વિભાવને
લીધે—કોઈ સુંદર વસ્તુ જોવાને લીધે—ઉત્પન્ન થતા ભાવનું, આંખની એટા,
હાથની ગતિ વગેરેથી જણાઈ આવવું તે. આવા અનુભાવ સમેત, પુરી
થઈને, જે કાન્તિ—સુંદર વસ્તુ—(beautiful object) તું જોતો નથી—
અર્થાત્ જે જોવામાં તું મારી સાથે નથી—તેને હું ધિક્કારું છું. મૃગતૃણિકા—
ખારવાળી જમીનઉપર સૂર્યના, મધ્યાહ્ન મમયે ફિરણો પડવાથી દૂર પાણી
ભરેલું હોય એવું લાગે છે. આ પાણી પીવાને સાં તાપે ખળેલાં હરણો દોડે છે.
જેમ હરણ પાસે જાય તેમ પાણી દૂર જાય છે, તે અંતે એટલે સુધી કે હરણ
થાકીને મરી જાય છે. આ જલને મૃગ (હરણ) ની તૃણા (તરશ)—મૃગ-

મક.—ઉન્માદથી થતા મોહને લીધે મન્દ પડી ગયેલો પાણુ, એના મનમાંનો મારા તરફ રાહજ પ્રેમનો સંસ્કાર કોઈક વ્યંજનાને લીધે જનૂત થયો દીસે છે; ને તેથી હું દૂર છું એમ એ ધારે છે? (આ ગળ ઉભો રહીને) તારી પાસેજ રહેનાર દુઝાગી મકરન્દ આ રહ્યો.

માધ.—પ્રિય વયસ્થ! મને આલિંગન દે. પ્યારી માલતી પ્રત્યે નિરાશ થઈ જઈને હું હવે પરિશ્રાન્ત થઈ ગયો છું. (ઝિમ કઢી મૂકી પામે છે.)

મક.—(હૃદયથી) મારા પ્રાણનાથને આ ભેટું છું. (નેધને ખેદ પામતો) અરેરે! મને ભેટવાની ઉત્કંઠા દર્શાવતામાંજ અગ્નિ થઈને પડ્યો!! તેથી હવે આશાસ્પી દુઃખ વેઠવું નકામુંજ છે. મારો મિત્ર મને કદિ મળનાર નથી એમજ ધારવું યોગ્ય રહ્યું. અહો પ્રિયમિત્ર!

વસન્તતિલકા.

મેં પ્રેમના જ્વરથી તપ્ત મને સદાયે,—
તારી અકારણવિપત્તિ ગણી વધારે,—
ત્યારે થતા ભયથી કાંપી જતું શરીર,—
તે સર્વ એકદમ શાન્ત થયુંજ, વીર!

૩૬

મિત્ર! એવા એવા પણુ એ ગયા દિવસોજ મારા હતા કે જેવામાં હું તને દુઃખી અવસ્થામાં પણુ નેધ શકતો. હવે તો,

શાલિની.

કાયા ખોળે, જીવ છે વજમેખ,
ખાલી દિશા, ઇન્દ્રિયો વ્યર્થ છેક,

તૃણા—કેહે છે. મુદ્—આનંદ—આવો આનંદ—જોકે તે મારે મન તો મૃગ-
તૃણા જેવો છે, કેમકે મને આનંદ થવો અશક્ય છે—તોયે એ મૃગતૃણા૩૫
આનંદને હું તારાવિના નકામો માનું છું.

૧ સંસ્કારને માટે જીવો પાને ૬૯ મે નોટ ૧. વ્યંજના—કોઈપણ ગર્હ
વાતની સ્મૃતિ કરાવનાર ચિન્હ. સંસ્કારને સ્મૃતિના રૂપમાં આ કેસણે વ્યંજ-
નોએ જનૂત કર્યો. મકરન્દની પ્રીતિનો સંસ્કાર આમ જનૂત થવાથી મકરન્દ
માધવને સાંભર્યો; એટલે એ મકરન્દવિષે વિચાર કરવા લાગ્યો.

ચાલ્યો તું ને કાળ મુને દમે છે,
અંધારામાં સૃષ્ટિ પાધી ભમે છે.

૩૭^૧

(વિચાર કરતો) ત્યારે શું માધવના અસ્તનો સાક્ષી થવા માટે હું
હવું છું? લાવ આ પર્વતની ટોચ ઉપરથી પાટલાવતીમાં લુશકો
મારીને માધવના પેહેલોજ મરું.^૨

(જરા પરિક્રમણ કરીને, પાછો ફરી કરુણાથી નિહાળતો)

અરે રે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેના ઉપર, વિસ્મયે વિકસતી,—ખીંતિ નવી જે થતી
તેના વિભ્રમનાથી વ્યાકુલ થતી,—દટ્ટે જીવે માલતી,
તે, આજે, જરિ નીલ-પંકજમ્ભું એનું વપુ આ રહ્યું,
જે મારા દઢ ભેટવાથી પણ ના થૈ તૃપ્ત ટાહું થતું.

૩૮

આશ્ચર્ય કે, આ શરીરમાં પાળપણથીજ આટલા બધા ગુણ ભેગા
મળ્યા!! મિત્ર માધવ!

૧ હવે, તું મરી ગયો તેથી માફ શરીર મને ભાર થઇ પડ્યું છે; તેથી તે
ધારી રહેવું અશક્ય છે. મારો જીવ જતો નથી પણ ઉલટો દુઃખે દમે છે
તેથી વળતી મેખ જેવો લાગે છે. આવું કહીને ચિન્તા દર્શાવી છે. દિશાઓ
ખાલી છે એ વાક્યથી જડતા બતાવી છે. “ઇન્દ્રિયો વ્યર્થ છેક”—ખાલુ પદાર્થને
ઓળખીને તેનું ગૃહણ કરવાને અસમર્થ—એ વાક્યથી દીનતા બતાવી છે.
જેમ જેમ કાળ જાય છે તેમ તેમ મારી પીડા વધે છે તેથી કાળ પણ મને દુઃખ
દે છે. બધો સંસાર પણ અંધકારમય છે એટલે તારાવિના મારાથી જીવાનાર
નથી. ન્યાયશાસ્ત્રપ્રમાણે માનેલા નવ દ્રવ્યમય જગતના મુખ્ય દ્રવ્યના દોષ
આ શ્લોકમા મુગ્ધા છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, દિશા, કાળ,
આત્મા, ને મન એ નવ દ્રવ્યમાંથી કાયાવડે કરીને પૃથ્વીનો, જીવવડે આત્માનો,
દિશાવડે દિશાનો, ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોનો, કાળવડે કાળનો, ને સૃષ્ટિ સમસ્તથી
કરીને ન્યૂનાધિક-દ્રવ્યાત્મક વસ્તુ-સમૂહનો દોષ દર્શાવી દીધો છે.

૨ મકરન્દનાં આ વચનો વ્યાધિદશામાં બોલેલાં છે. પાટલાવતી—એ
નામની નદી.

મક.—ઉન્માદથી થતા મોહને લીધે મન્દ પડી ગયેલો પણ, એના મનમાંનો મારા તરફ સહજ પ્રેમનો સંસ્કાર કોઈક વ્યંજનાને લીધે જાગૃત થયો હોય છે; ને તેથી હું દૂર છું એમ એ ધારે છે? (આગળ ઉભો રહીને) તારી પાસેજ રહેનાર દુર્ભાગી મકરન્દ આ રહ્યો.

માધ.—પ્રિય વયસ્ય! મને આલિંગન દે. ખારી માલતી પ્રત્યે નિરાશ થઈ જઈને હું હવે પરિશ્રાન્ત થઈ ગયો છું. (અમ કહી મૂઠી પામે છે.)

મક.—(હર્ષથી) મારા પ્રાણનાથને આ ભેટું છું. (ભેદને ખેદ પામતો) અરેરે! મને ભેટવાની ઉત્કંઠા દર્શાવતામાંજ અચેત થઈને પડ્યો!! તેથી હવે આશાફી દુઃખ વેઠવું નકામુંજ છે. મારો મિત્ર મને કદિ મળનાર નથી એમજ ધારણું યોગ્ય રહ્યું. અહો પ્રિયમિત્ર!

વસન્તતિલકા.

મેં પ્રેમના જ્વરથી તક્ષ મને સદાયે,—
તારી અકારણવિપત્તિ ગણી વધારે,—
ત્યારે થતા ભયથી કાંપી જતું શરીર,—
તે સર્વ એકદમ શાન્ત થયુંજ, વીર!

૩૬

મિત્ર! એવા એવા પણ એ ગયા દિવસોજ મારા હતા કે જેવામાં હું તને દુઃખી અવસ્થામાં પણ ભેદ શકતો. હવે તો,

શાલિની.

કાયા ખોળે, જીવ છે વળમેખ,
ખાલી દિશા, ધન્દ્રિયો વ્યર્થ છેક,

તૂણા-કેહે છે. મુદ્-આનંદ-આવો આનંદ-જોડે તે મારે મન તો મૃગ-તૂણા જેવો છે, કેમકે મને આનંદ થવો અશક્ય છે-તોયે એ મૃગતૂણારૂપ આનંદને હું તારાવિના નકામો માનું છું.

૧ સંસ્કારને માટે જીવો પાને ૬૯ મે નોટ ૧. વ્યંજના-કોઈપણ ગર્હ વાતની સ્મૃતિ કરાવનાર ચિન્હ. સંસ્કારને સ્મૃતિના રૂપમાં આ કેટલાં વ્યંજનાએ જાગૃત કર્યો. મકરન્દની પ્રીતિનો સંસ્કાર આમ જાગૃત થવાથી મકરન્દ માધવને આંખર્યો; જ્યેષ્ઠે એ મકરન્દવિષે વિચાર કરવા લાગ્યો.

આલ્યો તું ને કાળ મુને દમે છે,
અંધારામાં સૃષ્ટિ પાધી ભમે છે.

૩૭^૧

(વિચાર કરતો) ત્યારે શું માધવના અસ્તનો સાક્ષી થતા માટે હું
જીવું છું? લાવ આ પર્વતની ટોચ ઉપરથી પાટલાવતીમાં ભુશકો
મારીને માધવના પેહેલોજ મરું.^૨

(જરા પરિભ્રમણ કરીને, પાછો ફરી કરણથી નિહાળતો)

અરે રે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેના ઉપર, વિસ્મયે વિકસતી,—પ્રીતિ નથી જે થતી -
તેના વિભ્રમનાથી વ્યાકુલ થતી,—દેટે ભુવે માલતી,
તો, આજે, જરિ નીલ-પંકજમયું એનું વપુ આ રહ્યું,
જે મારા દૃઢ ભેટવાથી પણ ના થે તૃપ્ત ટાહું થતું.

૩૮

આશ્ચર્ય કે, આ શરીરમાં પાળપણથીજ આટલા પદ્મા ગુણ ભેગા
મળ્યા !! મિત્ર માધવ !

૧ હવે, તું મરી ગયો તેથી માફ શરીર મને ભાર થઈ પડ્યું છે; તેથી તે
ધારી રહેવું અશક્ય છે. મારો જીવ જતો નથી પણ હલોટા દુઃખે દમે છે
તેથી વર્જની મૈત્ર્ય જેવો લાગે છે. આપું કહીને ચિન્તા દર્શાવી છે. દિશાઓ
ખાલી છે એ વાક્યથી જડતા બતાવી છે. “ઇન્દ્રિયો વ્યર્થ છેક” —આજ પદાર્થને
ઓળખીને તેનું ગૃહણ કરવાને અમર્ય —એ વાક્યથી દીનતા બતાવી છે.
જેમ જેમ કાળ જાય છે તેમ તેમ મારી પીડા વધે છે તેથી કાળ પણ મને દુઃખ
દે છે. ખર્ષો સંસાર પણ અંધકારમય છે એટલે તારાવિના મારાથી જીવાનાર
નથી. ન્યાયશાસ્ત્રપ્રમાણે માનેલા નવ દ્રવ્યમય જગતના સુખ્ય દ્રવ્યના દોષ
આ શ્લોકમાં સુમળ્યા છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, દિશા, કાળ,
આત્મા, ને મન એ નવ દ્રવ્યમાંથી કાયાવડે કરીને પૃથ્વીનો, જીવવડે આત્માનો,
દિશાવડે દિશાનો, ઇન્દ્રિયોવડે ઇન્દ્રિયોનો, કાળવડે કાળનો, ને સૃષ્ટિ સમસ્તથી
કરીને ન્યૂનાધિક-દ્રવ્યાત્મક વસ્તુ-સમૂહનો દોષ દર્શાવી દીધો છે.

૨ મકરન્દનાં આ વચનો વ્યાધિદશામાં ખોલેલાં છે. પાટલાવતી-એ
નામની નહી.

શાર્દૂલવિક્રીદિત.

ખીલ્યો પૂણું ક્લાથી નિમલ રાશી, તેવો ગળ્યો રાહુએ,
છાયો મેઘ ધણો ધણો ધન યમ, વિભેરિયો વાયુએ,
ખેઠાં જ્યાં ફલ શોભતાં તરવરે, તેવું દેવે તે ખળ્યું,
માથાનો મણિ તું થયો જગતના, કે મોત લેઈ ગયું. ૩૯૧

તથી આવી સ્થિતિમાં પડેલા પણ મારા મિત્રને હું લેટી લેજી;
એણે હવણાંજ એવી ઈચ્છા પણ જણાવી હતી. (આલિંગન કરતો)
હુ વિમલ વિધાનિધિ! ગુણવાન્! માલતીના વરેલા પ્રાણુજીવન!
કામન્દકી તથા મકરન્દને આનન્દ આપતા વદન-ચંદ્રવાળા! મિત્ર
માધવ! તારી છેલ્લી ધડીએ તૈયાએલું, તથા આ જન્મમાં છેલ્લુંજ આ
મકરન્દના હાથનું આલિંગન. હવે મકરન્દ એક ક્ષણવાર પણ છવશે
એમ ના ધારતો.

૧ મતલબ એવી છે કે કોઈપણ વસ્તુ પોતાનાથી થઈ શકાય તેટલી શ્રેષ્ઠ
થતાવાંતજ નાશ પામી જાય એ ધણું ખેદકારક છે. આ શ્લોકની પ્રથમ ત્રણ
પંક્તિમાં દૃષ્ટાન્તાલંકાર છે. ઉપમેય તથા ઉપમાનનો સાધારણ ધર્મ બિંબ
પ્રતિબિંબ ભાવથી એકકને મળતો હોય ત્યાં દૃષ્ટાન્ત. (મમ્મટ). સાધારણ ધર્મના
બે શબ્દ તો જુદાજ હોય પણ તેમના અર્થથી કરીને સામ્યની પ્રતીતિ થતી
હોય તેનું નામ બિંબ-પ્રતિબિંબ ભાવ. એ જુદાં જુદાં વાક્યમાં સાધારણ ધર્મ
બિંબ છતાં પણ તેમના અર્થ ઉપર વિચાર કરતાં સામ્યતા નીકળે અને ઉપમા
ઉત્પન્ન થાય તે દૃષ્ટાન્ત. અહીંયાં તું જગતના માથાનો મણિ થયો કે મોત
લેઈ ગયું એનો એજ અર્થ ઉપરનાં ત્રણ વાક્યમાં છે. ચન્દ્ર પૂર્ણકલાવાનું થયો
કે રાહુએ ગળ્યો-પૂર્ણિમાને દિને ગ્રહણ થાય છે. એમજ ખીજાં વાક્ય લેવાં.
અહીંયાં ગળવાની ને લેઈ જવાની ક્રિયા શબ્દથી તો એક નથી પણ અર્થથી
એક નીકળે છે માટે દૃષ્ટાન્ત. વળી પ્રત્યેક લીટીમાં વિષમાલંકાર છે. લક્ષ-
ણાદિક આગળની પૈકે જાણી લગાડી લેવાં. જુવો નોટ ૧ પાને ૫૦ મે. શશીનું
પૂર્ણ થઈ ઉગવું ને રાહુએ ગળાવું એ યોગ અઘટતો છે માટે વિષમાલંકાર.
તેમજ બાકીની લીટી સમજવી. આવી રીતે અન્યોન્યના આશયવિનાના બે
અલંકાર, કે વધારે અલંકાર, ભિન્ન મળે તેને સંસ્કૃત પંડિતો “સંકર” નથી
કહેતા પણ “સંસૃષ્ટિ”-માત્ર સંમિશ્રણ, ખીચડી કેહે છે.

વસંતતિલકા.

સાથે રહી જનમથી, મુજ સાથ પ્યારા !
 માતાતણા પયની પીધી સદાય ધારા,
 શ્રાદ્ધાંજલિ, કમલમુખ! દોધી સગાંએ,
 તું એકલો પીછો હવે, નહિં તેમ છાજે. ૪૦૧

(૨૩તો ૨૩તો એને મુકી દેધને પરિક્રમણ કરી) આ નીચે પાઠ-
 લાવતી રહી. હે નદિ! જ્યાં પ્રિયમિત્રનો જન્મ થયો હોય ત્યાંજ
 મારો જન્મ થજ્જે કે હું ફરીથી પણ એનો મિત્ર થઈને રહું.

(એમ કહી પડવા જાય છે.)

(સૌદામિની પ્રવેશ કરે છે.)

સૌદા.—(વારતી) પુત્ર ! સાહસ મા કર.

મક.—(જોઈને) અરે! તમે કોણ છો? અને મને શા માટે વારો છો?

સૌદા.—આયુષ્મન ! તુંજ મકરન્દ કે નહિં ?

મક.—હા હુંજ એ અભાગિયો મકરન્દ. ચાલો, મને પડવા દો.

સૌદા.—પુત્ર ! હું યોગિની છું અને માલતીની ખપ્પર લાવી છું.

(એમ કહી બારણીની માલા ખતાવે છે.)

મક.—(સાસ ભર્યો, દયામણ મોઢે) આર્યે ! શું માલતી જીવે છે?

સૌદા.—હા. પણ વત્સ માધવને એવું શું થયું છે કે તું આવું
 અનિષ્ઠ કાર્ય કરવા તત્પર થયો હતો, એ વિચારથી માંડે હૃદય
 કંપે છે. માધવ ક્યાં છે ?

મક.—આર્યે ! હું એને મૂર્છામાં મુકીને વિરાગથી આવતો રહ્યો છું.
 તેથી આવો, જલદી તપાસ કરીએ.

(એમ કહી હતાવળથી પરિક્રમણ કરે છે.)

માધ.—(હોશીયાર થઈને) અહો ! મને કોઈકે જગાડ્યો હોય એમ
 મને લાગે છે. (વિચારીને) જરૂર, નવા જલધરનાં જલપિંદુ
 સમેત પવનનુંજ મારી અવસ્થા ન ગણકારીને કરેલું આ કાર્ય હશે.

૧ શ્રાદ્ધાંજલિ—શ્રાદ્ધ કરતાં આપેલા પાણીના આપલા. કમલમુખ
 —કમલના જેવું છે મુખ જેનું એવો.

મક.—(જેતો) સહુભાગ્યે મિત્રને ફરીથી ભાન આવ્યું જણાય છે.

સૌદા.—(જેતી) તમારા પત્રેના શરીરનો આકાર માલતીએ કહ્યો છે તેવોજ છે.

માધ.—ભગવન્ ! પવન !

હરિણી.

જલધર પદાં ખેંચી જા તું, ખુશી કર આતકો,

નચવી મધૂરો ગાતા તાને, ખિલાવજ કેતકો,

વિરહિજન જે મૂઠા પામી, રમે દુખ વિસરી

અકરણું ? અહુ શું તું તેને દુખી શુધ દે કરી? ૪૧

મક.—જીવમાત્રને જીવાડનાર વાયુએ ઠીક કર્યું.

માધ.—તોયે હું વાયુદેવ ! તમારી પ્રાર્થના કંઈ છું કે,

વસંતતિલકા.

ખીલ્યા કદંબની પરાગની ધૂળ સાથે,

જા જીવ તું હરી રહી મુજ પ્યારી જ્યાં છે;

કે પ્યારીના દિલની વાસથી ખૂબ ટાહું

તું કંઈ આપ મુજને, મુજ સ્હાય છે તું. ૪૨

(હાથ જોડીને નમસ્કાર કરે છે.)

સૌદા.—કંઈ નિશાની આપવાનો આજ યોગ્ય અવસર છે.

(એના જોડલા હાથની પાશમાં ખોરસળીની માલા મુકે છે.)

માધ.—(હૃતુગર્ભ વિસ્મય તથા આનંદ પામતો) અહો ! મેં મારે હાથે રચેલી, તથા પ્રાણપ્યારીના સ્તનઉપર રહી રહીને હઠીલી થઈ ગયેલી^૧ કામદેવના મંદિરના આંગણમાં ઉગેલા ખોરસળીના વૃક્ષનાં ફુલની શું આજ એ માલા ! (હરખથી નિહાળતો) એમાં સંદેહ શાનો ? કેમકે, આજ એ માલા કે જોનો,

૧ પરાગ—ફુલમાંની રજ, તે રૂપી ધૂળ. જીવ પરમાણુરૂપ (કણરૂપ) હોવાથી ધૂળના કણ સાથે સંદુજ આલ્યો જશે એટલે તને પ્રયાસ પડનાર નથી.

૨ હંમેશાં સ્તન ઉપર બેસીબેસીને એટલી હઠીલી થઈ ગયેલી કે ખીજે દેશણે જાયજ નહિ.

વસંતતિલકા.

નાના શરી સમ રૂડું મુખ એનું જોતાં,
હેલાયીં વ્યાપવું કુતૂહલ ઢાંકી દેતાં,
વાંકાં ચુકાં કુલથો ભાગ ડુંથેલ તેએ,
સંતોષ પામી ગઈ લેઈ લવંગિકાએ.

૪૩^૧

(હૃષિ પામતો ગાંડાની પેઠે ઉભો થઈને) પ્રિયે માલતિ! હવે પક-
ડાઈછું. (ક્રિયાયમાન થઈ ગયો હોય એમ) અરે મારી અવસ્થા ન
જાણનારી!

શિલ્પરિણી.

જતો જાણે આત્મા, સુતનુ! મન જાણે જવું કુટી,
બળે અંગો જાણે, જવું સમીપ અંધારું પસરી;
ત્વરા આ વેલાએ કરવો, નહિં હીંસિ, પ્રિયતમા!
મળી અક્ષુ ટાઢાં કર, તું નહિં થા નિર્દય જરા.

૪૪^૨

૧ શ્લોકની ઉપરના “કે જોનો” એ શબ્દો આ શ્લોકની ત્રીજી લીટી-
માંના “ભાગ” શબ્દ સાથે જોડવા. આ શ્લોક પૂરો સમજવાને માટે પ્રથમ
અંકનો વૃત્તાન્ત યાદ આણવાની જરૂર છે. માલતીના મુખપતર જોવાથી
આધવે માલા અખડાઅખડી ગુંથી હતી, અને તેથી માલા માગી લેઈને લવ-
ંગિકા સંતોષ પામી હતી. આવાજ અર્થ આ શ્લોકમાં પણ છે. હેલા—
સુંગાર : હમાં થતા ઉદાસને લીધે સહસાજ, —કારણ વિના, માત્ર પ્રીતિથીજ
—કંઈપણ કાર્ય તરફ પ્રવૃત્તિ થાય તે. આ હેલાને લીધે જે ઉત્કંઠા થાય તેને
ઢાંકી દેવાનો—ન બતાવવાનો—પ્રયત્ન કરતે કરતે. આવી જાતની હેલા તથા
ઉત્કંઠા એનું અંદ્રવદન જોવાથીજ થયેલાં. લવંગિકાએ=માલતી તો, પ્રેમમાં
ને પ્રેમમાં, એવાથી પણ સંતોષ પામેજ, પણ લવંગિકાએ પામો.

૨ આત્મા જવાથી શૂન્યતા, મન કુટવાથી મોહ, અંગ બળવાથી વ્યાધિ,
અંધારું વિંટાવાથી જડતા, એમ વિવિધ દશા બતાવી છે. જડતા થયા પછી
મરણ થવાનો ભય રહે છે, મોટે પોતે પોતાની પ્રિયાને દીલાસો દે છે, કે મને
જીવાડવા હોય તો ઉતાવળ કરીને મને મળ. પહેલી બે લીટીમાં ઘણા ઉપદેશ-
લંકારની સંમૃદ્ધિ છે.

(ચોતરફ જોઈને નિરાશ થતો) માલતી તે ક્યાંથી હાય ! (ખોરસ-
ળીની માલાને જોતો) અરે મારી પ્યારીની જહાલી ખકુલમાલા ! તે
ખડુ ઉપકાર કર્યા છે માટે તું ભલે આવી.

મંદાક્રાન્તા.

જ્યારે જ્યારે, પ્રિયસખિ ! આનિવાર્ય, ને ના ખમાય,
એવી દાહવ્યથનથી ભુંડી, કામપીડા જણાય;
ત્યારે ત્યારે કમલનયની તુજને ભેટી ભેટી,
મુને ભેટી ગણી મનવિષે, જીવ રે'તી નિભાવી. ૪૫^૧
(કરુણાથી નિહાળતો.)

વસંતતિલકા.

આનંદમિશ્ર-મદનજ્વરને વધારે,—
ગાઢપ્રીતિ-રસ ભર્યું,— પ્રીતિ જે ખતાવે,—
એ આવવું જવું વિચારી ઘણો મુઝાઈ,
મુઝાક્ષીને, મુજ, ગળે ખડુવાર, તારં. ૪૬^૨
(અંતરે કહેતો માલાને પોતાના હૈયાઉપર મુકી મૂઠા પામી જાય છે.)

મક.—(પાસે જઈને પવન નાંખતો) મિત્ર ! હોશિયાર થઈ જા.

માધ.—(શુદ્ધિ આણીને) મકરન્દ ! માલતીની પ્યારી આ ખકુલમાલા
કોણુ જાણે ક્યાંથી આવી પડી છે તે તું નથી દેખતો શું ? ત્યારે
એ ક્યાંથી આવી હશે વારં ?

મક.—મિત્ર ! માલતીનું આ ચિન્હ આણનારાં આ યોગીશ્વરી છે.

૧ પ્રિયસખિ !—ખોરસળીની માલાનું સંબોધન છે દાહવ્યથન વગેરે
દાહને—ખળવાને—લીધે જે વ્યથન—પીડા—થાય તેથી ભુંડી. કમલનયની
=માલતી. તાત્પર્યાર્થ એવો છે, કે હવે એ તારાવિના શી રીતે જીવી શકશે.

૨ માલાને નિહાળતો નિહાળતો આ શ્લોક માધવ ખાલે છે. મુઝા-
ક્ષીને ગળે તેમજ મારે ગળે, ઉપર કહેલાં વિશેષણ યુક્ત, તારં. આવવું જવું
વિચારીને હું હવે દુઃખી થાઈ છું. એકકના હાસ્યવિનાદ તથા ક્રીડા અને
વિહારના પ્રસંગે વારંવાર એકેકના ગગામાં માલા પેહરાવતી, વગી કાઢી લેતી એ
પ્રકારનું આવવું જવું વિચારીને હું મુઝાઈ છું.

માધ.—(નેધને કરુણાયુક્ત રીતે હાથ નેડી) આર્યે ! મારી પ્રિયા
જીવે છે કે નહિ તે મને કૃપા કરીને કહો.

સૌદા.—પુત્ર ! ધીરજ રાખ. એ કલ્યાણી જીવે છે.

મક.—માધ.—(સાસ ભર્યા, ધડકતે હૈયે) આર્યે ! જો એમજ હોય તો
આ બધું શું થઈ ગયું તે કહો.

સૌદા.—પેહેલાં કરાલાના મંદિરમાં માલતીનું પલિદાન આપવાને
હાથમાં તરવાર ઝાલી ઉભેલા અઘોરપંટને માધવે મારી નાંખ્યો હતો.

માધ.—(ખેદ પામતો) આર્યે ! એટલુંજ ખસ છે, બાકીની વાત હું
સમજ્યો.

મક.—મિત્ર ! શું ?

માધ.—ખીજું શું ? કપાલકુંડલાએ પ્રતિજ્ઞા કરેલી.

મક.—આર્યે ! એમજ કે ?

સૌદા.—હા, એ પુત્ર જેમ સમજ્યો છે તેમજ.

મક.—અરેરે ! વસંતતિલકા.

જો શોભતી શરદના શર્શકિરે જ્યોત્સ્ના,
ખીલે કુમુદપર તો ઠીક થાય શોભા,
એ છો રહ્યું, રહ્યું થયું, પણ આ થયું શું !
આવી અકાળ ધન વાદળ છાઈ ખેડું !!

૪૭^૧

માધ.—અહો પ્રિયે માલતિ ! અતિભયંકર કષ્ટ તે વેઠ્યું.

આર્ષા.

ક્યમ થયું હરિ ગઘ જ્યારે, કમલમુખિ ! કપાલકુંડલા તુજને,

પ્રહણ સમે જ્યમ કેતૂ, કલા શશિની સારી ગળી જાયે. ૪૮^૨

ભગવતિ ! કપાલકુંડલે !

૧ જ્યોત્સ્ના—ચંદ્રનું અનવાળું. અહીં જ્યોત્સ્ના—માલતી,—કુમુદ
—માધવ, અને વાદળ—કપાલકુંડલા એ અર્થથી તુલ્યાર્થે તુલ્યાર્થ ધડનારી
પંચમ પ્રકારની અપ્રસ્તુતપ્રશંસા થઈ. આ અલંકાર સાંશ જુઓ પાનું ૮૨
નોટ ૧. ૨ અલંકાર ઉપમા છે.

એ રૂપને ઘટિત આદર લાડ આઝાં,
મા રાક્ષસી તું ખન, કુશલકારિણી થા;
દીપે સુગંધિ કુલ તે નિપજ્યુંજ ત્યાંથી,
માથે મુકયું, ન મુશલે કયું ધૂળધાણી.

૪૯^૧

સૌદા.—પુત્ર! ક્ષીકર મા કર.

અનુષ્ટુપ્.

પાપ એણે કીધું હોત અતિશે કૂરતા ભયું,
હોત ને ત્યાં નહિં પાસે, કાર્યે એના વિરુદ્ધ હું.

૫૦

બન્ને.—(નમન કરતા) આર્યાની અમારા ઉપર મોટી કૃપા થઈ.

ત્યારે તમે આવાં અમારાં ભાંડુ ક્યાંથી તે કહે.

સૌદા.—એ વાત તમારી અજ્ઞાણી નહિં રહે. (ઉભી થઈને) હવે હું,

અનુષ્ટુપ્.

શુરસેવા અને તન્ત્રે, મન્ત્રે, યોગે, તપે, થઈ,

સિદ્ધિ આક્ષેપિણી સાધું, તમોને હિતકારિણી.

૫૧^૨

(એમ કહી માધવને લઈ ચાલતી થઈ.)

સક.—આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય કે,

૧ કપાલકુંડલાએ માલતીને મારી હશે એમ માની માધવ “સ્ત્રી તથા ખાલકને મારવાં નહિ” એ આદેશનું ભાન કરાવતે ડપકો દે છે. આ પ્રમાણે એ કપાલકુંડલાને કહે છે, કે એવા મુંદર શરીરને તો લાડ લડાવવાં ઘટે તેને તું રાક્ષસી ખનીને મારીશ નહિ. અલંકાર પ્રતિવસ્તૂપમા છે. જ્યાં એકના-એક સામાન્યધર્મને (ઉપમાનોપમેયના) એ વાક્યમાં જુદે જુદે રૂપે મુક્યો હોય તે પ્રતિવસ્તૂપમા. (મરમટ). અહિંયાં “ઘટિત આદર લાડ આઝાં” એ ધર્મ, પુનરુક્તિનો દોષ ન આવે મોટે, “માથે મુકયું” એ શબ્દોથી પુનરપિ અન્ય વાક્યમાં જણાવ્યો છે.

૨ પ્રથમ પંક્તિમાં કહેલાં સાધનથી પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિ, આક્ષેપિણી—એક કામથી ખીજે કામ ખેંચી જનારી. આ સિદ્ધિ તમને હિત કરનારી—માલતીનો મેલાપ કરાવનારી—છે મોટે તે સિદ્ધિ હું સાધું છું.

માલિની.

તિમિર વિજળી ભેળાં આવીં વિકાળ ભાસે,

કરી નયન નકામાં, તર્ત વ્યાપી વિરામે;

(નિહાળીને ભય પામતો,)

કયમ નથી મુજ પ્યારો? શું થયું? (વિચારીને) શું ખીજું છે?

ખડુ ખડુ મહિમાથી મોટી યોગીશ્વરી છે. ૫૨

(વિચારતો) પણ આ તે સાઈ હશે કે નરતું તે મને સુઝતું નથી. વળી,

વસન્તતિલકા.

ખુલાંની વાત ખડુ વિસ્મયથી ન સુઝે,—

ને આવતા ભયતણા જ્વરનાથી ધૂળે,—

એક ક્ષણે જહિં તુટે, વળી મોહ વાધે,—

આનંદ-શોકથી ચિન્તિત ચિત્ત ભાસે. ૫૩

તથી આ ગહન વનમાં આપણાં ખંધુ સાથે ફરતાં ભગવતીને
ખોળી કાઢીને આ વૃત્તાન્ત નિવેદન કરે. (અંતર કહી જાય છે.)

॥ इति सौदामिनीदर्शनो नाम नवमोऽङ्कः समाप्तः ॥

૧ કલ્પિત વાર્તામાં ઘણીવાર સાબળું છે કે મન્ત્રસાધનારા વગેરે યોગીઓ જતાં આવતાં ભડકા વગેરે કરી ખતાવે છે. તેમજ શોગિની—સૌદામિની—ના જવાના પ્રસંગે ખંધુ અંધારું થયેલું અને તેમાં વિજળીના અમકારા મચી રહેલા. આ ખંધુ તેના ગયા પછી મટી ગયેલું. આ પ્રસંગે મકરન્દ માધવને ન દિઝા ત્યારે નીચેની બે ધંકિતમાંના પ્રશ્ન અને નિર્ણય ઉપજ્યાં છે. મોટા મહિમાવાળી યોગીશ્વરી એને લેઈ ગઈ છે. પછી મકરન્દ અંશય આણી કેહુ છે કે આ લેઈ જવું તે મારાને મોટે થયું હશે કે કપાલકુંડલાની પેઠે નકારાને મોટે.

૨ જાત્રા વિસ્મયથી સ્તબ્ધ થયેલું મોટે પ્રથમનો વૃત્તાન્ત—માલતીના હરણનો—યાદ ન આવે, મોટે આનંદ,—પછી માધવ મરી જશે એવા ભયના તાવથી ધૂળતું, એટલે શોક,—માલતી મળી મોટે મોહ—મૂર્છા—તુટેલી, ને વળી માધવ આવાથો મોટે મૂર્છા વધેલી. આવા આવા જુદા જુદા ભાવને કીધે ચિત્ત ચિન્તિત છે.

માલતીમાધવ.

દશમોઢ્ક:

(કામન્દકી, લવંગિકા, અને મધ્યન્તિકા પ્રવેશ કરે છે.)

કામ.—(કરુણાયુક્ત રૂદન કરતી) હે પુત્રિ માલતિ! મારા બોળાને શોભાવનારી ક્યાં છે તું! મને પ્રતિહતર આપ.

વસન્તતિલકા.

તું જન્મી ત્યારથી પળેપળ રમ્ય દીસે
એકા વિધિવિધિતણી તુજ તે બધીએ,—
કાલા અને મધુર બોલ,—હવે વિચારું,
કાયા બળે, ચિત ચીરાઈ જતું બિચારું.

બળી હે પુત્રિ!

માલિની.

નિત નિમવિણ રવે, ને હસે, તેથી શોભે,—
જહીં દશનકલિનાં કુમળાં અથ શોભે,—
તુટિ, કુટિ, અખડાતા, બોલતું બોલ કાલા,—
વદનકમલ નાનું, સાંભરે તારું, ખાલા!

બીજાં વધાં.—(રડતાં) હે પ્રસન્નમુખચન્દ્રથી શોભાયમાન પ્રિયસખિ!
તું ક્યાં ગઈ છે? અથવા શિરીષના કુલ જેવા સુકુમાર તારા
એકલીનાજ શરીરનો દુષ્ટ દેવની એકાને લીધે શો પરિણામ
થયો છે !! મહાભાગ માધવ! તમારે પણ આ સંસારમાં આ-
નન્દ-મહોત્સવનું સુખ પ્રથમ પ્રાપ્ત થઈને પછી અસ્ત પામ્યું!

કામ.—(વિશેષે ખેદ પામતી) રે બાળકો!

ગીતિ.

નવિન-પ્રેમરસ-લીની, કૌતુક કરતી તમારો આ પ્રીતિ,
લવલી-લવંગ જેવી, દેવમહાવાયુએ હણી દીધી.

૧ કૌતુક=આશ્ચર્ય; અર્ધને આશ્ચર્ય ઉપજવતી. લવલી—વેલી છે.

લવ.—(ઉદ્વેગથી) નિરાશ થઈ ગયેલાં, વજ્રમય, મારા હૃદય! તું રાક્ષસ જેવું દીસે છે!!? (એમ કહેતી કહેતી, છાતી કુટતી, પડે છે).

મદ.—લવંગિકા! એક ક્ષણવાર તો ધીરજ ધાર.

લવ.—શું કરું ખેલેન, દઢ વજ્રના લેપથી જડીને નિશ્ચલ કરી નાંખ્યે. હોય એમ મારો જીવ મને તણને જતો નથી.

કામ.—તારા જન્મકાળથીજ, પુત્રિ માલતિ! આ લવંગિકા તો તને બહાલી છે. ત્યારે મરવાની અણીપર આવેલી એ ખિચારીના ઉપર તને દયા કેમ નથી આવતી? કેમકે,

અનુષ્ઠુપ્.

ઉજ્જ્વલાલોકવાણી! તેં તજેલી સેહવાળી આ,
કાળે મ્હોંએ ન શોભતી, વાટ જ્યોતિવિના યથા.

૪૨

વળી કમન્દકીને પણ હું કહ્યાણિ! કેમ તણ જાય છે? અરે નિ-
દ્ય! મારાં ચીવરની હુંકેજ તું ઉછરીને મોટી થઈ છે. વળી સુમુખિ!

મંદાક્રાન્તા.

છાંડયું જ્યારે સ્તનપય, પછી દાંતની પૂતળીશી
ખેલાવીને, વિનય શિખરી, તુંજને મેં ઉછેરી;

લવંગ—વૃક્ષ છે. લવંગની પાછળ લવલી-લતા વિંટાય છે, ને તેમને, પરણેલા જોડા સાથે વારંવાર સ્પર્શાવાય છે. ઇંગ્રેજ કવિયો “વાઈન” તથા “એલ્મ” નામનાં લતા અને વૃક્ષોનો સંગમ વર્ણવે છે.

૧ અર્થાત્ નીકળીને ફાટી પડતું નથી.

૨ આ શ્લોકમાં અનંકાર ઉપમા છે. સાધારણ ધર્મ શ્લેષથી ખતાવ્યો છે. માલતીએ છાંડેલી લવંગિકા શાભતી નથી. માલતી—જ્યોતિ (દીવાની જ્યોતિ), લવંગિકા—દીવાની વાટ; જેમ દીવાની જ્યોત વિના વાટ, કાળે મ્હોંએ (હોલાઈ જવાને લીધે) સ્નેહવાળી (તેલવાળી) છતાં પણ, ઉજ્જ્વલાલોક-વાળીએ (ઉજળા તેજવાળી, જ્યોતિએ) તજવાથી શાભતી નથી, તેમ, લવંગિકા, ઉજ્જ્વલાલોકવાળી (ઉજળી કાન્તિવાળી) માલતીએ તજાયલી હોવાથી, સ્નેહવાળી—પ્રેમભરી—છતાં પણ, કાળે મ્હોંએ (સ્ખી માલતીના વિયોગે કાળા-મ્હોંવાળી) શાભતી નથી.

આણી આખો ગુણી વર તને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તે મેં,
તેથી તારું મુજ પર, ધણું માથકી, હેત શોભે.
(અખેઃ) ચંદ્રમુખિ! હવે તો હું નિરાશ થઈ ગઈ છું.

વંશસ્થ.

નિમિત્તવિના હસતું દોષે મુખ,—
ભર્યા કપાળે બહુ શ્વેતસર્પપ,—
ઉછંગમાં પોઢી, ધીમેથી ધાવતો,—
અભાગણીએ તવ પુત્ર ના દિઠો.

૬૨

લવ.—ભગવતિ! મારાઉપર કૃપા કરો. હવે મારાથી મારા જીવનો ભાર વેઠાતો નથી, માટે હું આ પર્વતના શિખર ઉપરથી પડતું મુકીને મુક્ત થઈશ. આવતા જન્મમાં પણ પ્રિયસખીને દેખી શકું એવી તમે આશિષ દો.

કામ.—અરે લવંગિકા! પુત્રીનો વિયોગ થયા પછી કામન્દકી પણ વધારે વાર જીવનાર નથીજ. આપણું બન્નેનું આ દુઃખ સમાનજ છે.

અનુષ્ટુપ.

યોગ જ્ઞે કર્મના યોગે ન થાયે તો રહ્યો ભલે,
તોયે પ્રાણ તજ્યાકેરં ફલ તો તાપ-શાન્તિ છે.

૭૩

લવ.—જેવી તમારી આજ્ઞા. (હિં છે.)

કામ.—(દયાથી જ્ઞેતી) પુત્રિ! મદયન્તિકા!

૧ તેથી તારો પ્રેમ તારી માતા કરતાં મારાઉપર વિશેષે હોવો ઘટે. દાંતની પૂતળી—હાથીદાંતની પૂતળી.

૨ ભર્યા કપાળે વ૦—જેને કપાળે ઘોળા મરમુવ ચોરાડેલા છે. આ શુભ મંગલની નીશાની છે.

૩ કોઈ કર્મને લીધે, મુલા પછીથી પણ, આવતા જન્મમાં યોગ—અભાગમ—ન થાય તો આહ્યુ, પણ મરવાનું તાત્કાલિક ફલ તો એટલુંજ છે કે તાપની—દુઃખના પરિતાપની—શાન્તિ થાય.

મદ.—શી આજ્ઞા છે? આગળ થા એવી? તત્પરજ છું ને.

લવ.—સખિ ! કૃપા કરીને તારા આત્માને કાઢી નાંખતી અટક; અને મને ભુલીશ માં.

મદ.—(કોપથી) ચાલ, ચાલ, હું કંઈ તારી વેચાણુ નથી.

કામ.—અરે રે! આ ખિચારી તો નિર્ણય કરી બેઠી.

મદ.—(મનમાં) નાથ મકરન્દ ! તમને વન્દન કરું છું.

લવ.—ભગવતિ ! મધુમતીના પ્રવાહથી વિંટાયલા, પવિત્ર કટિભાગ-વાળા, પર્વતનું શિખર આ રહું.

કામ.—આપણા પ્રસ્તુતમાં હવે વિધિ ન ભેદાયે. (સર્વે પડવા જાય છે.)
(નેપથ્યમાં) આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

માલિની.

તિમિર વિજળી ભેળાં આવીં વિકાળ ભાસે,
કરી નયન નકામાં, તર્ત વ્યાપી વિરામે;

કામ.—(ભેદને, વિસ્મય તથા હર્ષથી)

કહું થકી મુજ આવ્યો પુત્ર શું ?

મદ.—(પ્રવેશ કરીને).....શું બીજું છે ?

ખડુ ખડુ મહિમાથી મોટી યોગીશ્વરી છે.

૮૨

(નેપથ્યમાં) આટલા બધા લોકનાં ટોળાં કુચ ભેળાં મળ્યાં છે !!

૧ હું તારા પેહલી મરવાને તત્પર છું માટે મારા પ્રણામ લે એવું લવંગિકા કેહે છે ને તેથીજ કોપાયમાન થઈને મધ્યત્નિકા કેહે છે કે હું તારી વેચાણુ નથી જે તારા પછી મરું-હું તો તારા પેહલી મરીશજ.

૨ નવમા અંકમાં જેવા બનાવ સાચે સૌદામિની માધવને હપાડી ગઈ હતી તેવાજ બનાવથી આ કામે સૌદામિની પ્રવેશ કરે છે. માધવ તથા માલતીને લઈને સૌદામિની આવતી હતી તેવામાં બ્રહ્મચરિયસુ અગ્નિમાં બળી મરે છે એમ સાંભળીને તે તેને સહાય થવાં ગઈ. આ પ્રસંગનો આ બનાવ મકરન્દ દિગ્દેશ માટે તેણે કહ્યું કે “ખડુ ખડુ મહિમાથી” વગેરે.

વસંતતિલકા.

સુંગી વિપત્તિ પાડુ પુત્રીની, ચિત્ત હાલ્યું

સંસાર-કાર્યથકી ને હવડું ન રચ્યું;

અગ્નિવિપે પતનકાળ, સુવર્ણખિન્દુ-

પાસે જતા ભૂરિવસુ, ભમ્યું મોત સૌનું. ૯?

મદ.—લવ.—માલતીમાધવના દર્શનરૂપ અભ્યુદય પાણુ એક પલકમાં થયો ને તેજ કાણે પાછું દુઃખ પાણુ આવી હલું.

કામ.—મક.—અહો આપણું સદ્ભાગ્ય ! અરેરે ધિક્કાર છે ધિક્કાર ! આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

ગીતિ.

પાનાં ખડ્ગતાણાં શું ચંદનરસની સમેત વરસે છે ?

મિથ્ર વનિહ-તનખાથી ધન વાદળવિણ સુધાવૃષ્ટિ શું છે? ૧૦

હવન-ઔષધિ વિષ, ને તેજ તિમિર તે મિથ્ર થયાં સર્વે,

શશિ-કર વજની ભેળાં તે સહુ આજે સમાન વિધિ કરો દે ૧૧

(નેપથ્યમાં) હે પિતા ! અટકો, હસા રહો. હું તમારા વદન-કમલનું દર્શન કરવાને આતુર છું. લોકલોકાયલ-મધ્યેના સત્ત્વીયમાં પ્રખ્યાત તથા નિર્મલ કુલના એકજ મંગલપ્રદીપરૂપ તમારા આત્માને શું મારે વાસ્તે તજવા જાઓ છો !! મેં તો મારી દુષ્ટ બુદ્ધિથી એમ ધાર્યું હતું કે તમે પણ નિર્દય છો.

કામ.—રે પુત્રિ !

ગીતિ.

જન્મ દૂરી જયમ પામી, જ્યાંત્યાં કરતાં મળી તું, ત્યાં આવો

અનર્થ આ હોલો છે, ગળવા શરીની કલા રાહુ જોવો. ૧૨

૧ સુવર્ણખિન્દુ-એ એક મહાદેવનું નામ છે. તે દેવળપાસે ભૂરિવસુ ખળી મરવા જાય છે. ને તેમ થવાથી સર્વે આપણે પણ હવે મુંઝાળ સમજવા.

૨ આ શ્લોકમાં ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ બન્ને કાર્ય ભિન્નાં વર્ણવ્યાં છે. માલતી મળી એરૂપી કાર્ય ઇષ્ટ છે ને ભૂરિવસુના મરણરૂપી અનિષ્ટ છે.

૩ પેહલી પ્રક્રિયામાં ઉત્પેક્ષા ને ખીજમાં ઉત્તમા અલંકાર છે.

વાકીનાં બધાં.—અહો પ્રિયસખિ!

(પછી મૂર્છા પામેલી માલતીને લેધને માધવ પ્રવેશ કરેછે.)

માધ.—અરેરે!

ઈંદ્રવજ્રા.

આ છુટ્ટી જ્યાંત્યાં પરહસ્તમાંથી,

આવી પડી સંકટમાં ફરીથી;

તૈયાર દેવા ફળ હોય દૈવ,

તો દ્વાર તેનાં ન કરાય ખંધ.

૧૩

મક.—(એકદમ આગળ આવીને, માધવપ્રતિ) મિત્ર ! પેલાં યોગિની
ક્યાં ગયાં ?

માધ.—

ગીતિ.

શ્રીપર્વતથી અહીં હું આવ્યો સત્વર ઉડી એની સાથે

દયાળુ વનચરકેઈ વચન સાંભળ્યું ત્યાંથી ન દોસતાં એ. ૧૪

કામ.—મક.—(આદરસહિત આકાશતરફ જોઈ) મહાભાગે! અમારું
ફરીથી રક્ષણ કરો. શા માટે અંતર્ધાન થયાં છે ?

લવ.—મદ.—અલી માલતિ? કહું છું ખેન માલતિ! (કાંપતી). ભગવતિ!

દીર્ઘ કાલથી રૂંધાઈ ગયેલા શ્વાસને લીધે સ્તબ્ધ થયેલા એના

હૃદયનું રક્ષણ કરો. અરે અમાર્ત્ય ! રે પ્રિયસખિ ! તૂમે અન્યોન્યના

નાશનું કારણ થઈ પડ્યાં.

કામ.—રે પુત્રિ માલતિ !

માધ.—અહો પ્રિયે !

મક.—હે પ્રિયસખિ! (બધાંને મૂર્છા આવી જઈને પાછી શુદ્ધિ આવે છે.)

કામ.—(જીએ જોઈને) આ ચીરાઈ જતા વાદળમાંથી એકદમ પડેલું

પાણીનું આપટું આપણને આનંદ ઉપજાવે છે એ શું ?

૧ વનચરનું વચન જુઓ શ્લોક ૯ મામાં તથા ૮ મા શ્લોક ઉપરની નોટ વાંચો.

૨ આ પ્રમાણે સૌદામિની પોતાનો પ્રવેશ મુખ્ય છે; પછીથી જે વર્ણન થાય છે તેણે એના આચારનું જ ચિન્હ છે.

માધ.—(ઉછળતે હૈયે) અહો ! માલતીને શુદ્ધિ આવી. તેથી એના
હરિણી.

હૃદય ઉપરે, ઊંડા શ્વાસે, પયોધર ઊછળે;
પ્રીતિભર રૂઠાં ચક્ષુ એનાં હતાં ત્યમ સ્થિર છે;
પછીથી મુખડું, મૂઠાં જતાં, પ્રસન્ન દૈશે ધાણું,
દિવસ ઉગતાં, કાન્તિવાણું સુપન્ન યથા થયું.

૧૫૧

(નેપથ્યમાં)

દ્રુતવિલંબિત.

ન ગણીયા જરોએ નૃપ-નન્દન
ચરણનું કરતા અભિવન્દન;
અગનિમાં ન પડ્યો મુજ વેણથી,
ભૂરિવસું ખડું વિસ્મિત ને ખુશી.

૧૬

માધ.—મક.—(આકાશતરફ જોઈ, હરખાતા) ભગવતિ ! સદ્ભાગ્યની
વધામણી કે,

ગીતિ.

આકાશથી યોગિની આ, વાદળ ચીરી વિખેરતી આવે,
જેનાં વચનામૃતની વૃદ્ધિ જલધર-વૃષાથી ઉત્તમ છે.

૧૭

કામ.—ખડું સાઈં થયું.

માલ.—સદ્ભાગ્યે મારામાં ફરીથી જીવ આવ્યો.

કામ.—(આંખમાં આંસુસાથે, સહર્ષ) આવ, આવ, પુત્રિ માલતિ !

માલ.—કોણ, ભગવતી !! (અંમ કહી પગે પડે છે.)

કામ.—(ઉઠાડીને આલિંગન કરતાં મસ્તકઉપર ચુંબન કરી)

વસન્તતિલકા.

જીવાડ તું પ્રિતમને જીવી નિજ જાતે,
તારાં જીવો સ્વજન મિત્ર સગાં પધાંગે:
હંડાં શકે હિમવટે તુજ અંગનાથી
જીવાડ પ્યારોસખીને, મુજને, સુપુત્રિ !

૧૮

માધ.—વયસ્ય મકરન્દ ! હવે માધવ આ સંસારમાં જીવી શકશે.

મક.—(સહર્ષ) સત્ય છે.

મદ.—લવ.—મનોરથમાં પણ જેના દર્શનની આશા ન રાખેતી એવી પ્રિયસખિ ! અમને ભેટીને મળ.

માલ.—આ આવી, પ્રિયસખીઓ ! (અમ કહી ભેટ છે.)

કામ.—પુત્રો ! આ શું થયું ?

માધ.—મક.—ભગવતિ !

અનુષ્ટુપ.

કપાલકુંડલા કેપી, દુષ્ટાચારે કર્યા દુષી,

ઉગાર્યા તે વિપત્તિથી, આર્યાએ ખાહુ યતથી.

૧૯૧

કામ.—શું અધોરધંટને હણવામાંથી આટલું થયું ?

મદ.—લવ.—અહો ! આશ્ચર્ય કે, વારંવાર ફૂર ભાવ દાખવતા વિધિનો પણ આવો રમણીય પરિણામ થયો.

(પ્રવેશ કરીને)—સૌદામિની—(પાસે જઈ) ભગવતિ કામન્દકિ ! આ તમારી દીર્ઘકાલ પૂર્વેની શિષ્ય તમને અભિવંદન કરે છે.

કામ.—અહો ! આ તો ભદ્રા સૌદામિની.

માધ.—મક.—(સવિસ્મય) ભગવતીને પક્ષપાત ઉત્પન્ન કરનારાં એ-
મનાં પ્રથમનાં શિષ્ય સૌદામિની તે આજ કે ! ત્યારે તો હવે
બધુંએ સમજાયું.

કામ.—

વસંતતિલકા.

ઝાઝાં જીવાડી જન, તે કંઈ પુણ્યરાશિ,

તું આવ આમ, મળી કાળ ઘણા પછીથી;

તોખું, તથાપિ કર ભેટી સુખી શરીર,

તારે ન, સૌહૃદનિધે ! નમરું ધટિત.

૨૦

૧ આર્યા—સૌદામિની. ૨ પોતાના ગુણવડે કરીને ભગવતીના અં-
તઃકરણમાં પોતાના તરફ પક્ષપાત કરાવનાર. ૩ પુણ્યરાશિ—પુણ્યનો દગલો
સૌહૃદનિધે—હે સૌહૃદ નિધિ—સૌહૃદ—(સુહૃદનું—મિત્રનું, ગુણ વગેરે) નો નિધિ
(ભંડાર)—મૈત્રીને યોગ્ય ગુણાદિકનો ભંડાર.

વળી, જેને પ્રાપ્ત કરવાની મનમાં ઉમેદ થાય એવી ઉત્કૃષ્ટ શિદ્ધિ
ધારણ કરનારી !

વસંતતિલકા.

આ, બોધિસત્વથી ચઢે શુભકાર્ય તારૂં, ૨૧૧
તેથી બધા જંગમમાં થઈ વન્ધ છે તું;
આ, તુંજ ચેષ્ટિત-તરતણું બીજ પહેલાં
રોપાયલું પરિચયે, ફલ દેતું હાવાં.

મદ.—લવ.—આજ આર્યા સૌદામિની કે ?

માલ.—હા. ભગવતીની સાથેના સંબંધને લીધે, એ મારો પક્ષપાત
કરી, કપાલકુંડલાને ધમકાવી કાઢીને, મને પોતાને ઘેર લેઈ ગયાં.
ત્યાં ભગવતીના જેટલોજ સ્નેહભાવ બતાવી એમણે મારી આશ્વા-
સના કરી. વળી બકુલમાલારૂપ ચિન્હ હાથમાં ધારણ કરી, અ-
હીયાં આવીને તમને સર્વેને પણ એમણેજ ઉગાર્યા.

મદ.—લવ.—આ નાનાં ભગવતીએ આપણાઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો.

માધ.—મક.—અહો ! આશ્ચર્ય કે,

અનુષ્ટુપ.

મહા ચિંતામણિ તેએ, વાટ ઇચ્છાતણી જુએ,
કર્યું આશ્ચર્ય આર્યાએ, ચિન્તવ્યા વિણ આ સમે. ૨૨૨

૧ બોધિસત્વ-જીમૂતવાહનાદિક બૌદ્ધમતના મહાપ્રતાપી તથા પુણ્ય-
શાલી શાધુઓને એ નામ આપેલું છે. આ તુજ ચેષ્ટિત વ૦-આવી તારી
ચેષ્ટાનું બીજ આપણા પૂર્વેના પરિચયના પ્રવંગે રોપાયલું હતું અને તે બીજ-
માંથી થયેલા મૈત્રીના વૃક્ષનાં આ બધાં ફળ આજ મળ્યાં. તાત્પર્ય કે તને મેં
કરેલા ઉપકારનો બદલો તે પણ ઠીક વાળ્યો.

૨ ચિંતામણિ નામનો મણિ થાય છે. તે મણિ જેટલી ઇચ્છા થાય તેટલી
સંપાદન કરી આપે છે. આ મણિ પાસે કાર્ય કરાવવાને ઇચ્છાનો અમ પણ
કરવો પડે છે, પણ આ આર્યા સૌદામિનીએ તો તે અમ વિનાજ આવું આ-
શ્ચર્યકારક કામ કરી આપ્યું.

સૌદા.—(મનમાં) આમની આટલી બધી સુજનતા મને લગ્ન છે.^૧
 (પ્રકાશ) ભગવતિ ! આનંદ પામતા નન્દનના કહ્યાથી પદ્માવતીના
 અધિપતિએ આ પત્ર ભૂરિવસુની સમક્ષજ લખીને ચિરંજીવી
 માધવના ઉપર મોકલ્યો છે. (પત્ર આપે છે.)

કામ.—(લેઈને વાંચે છે) તમારું કલ્યાણ થાયો. પરમેશ્વર આ પ્રમાણે
 આજ્ઞા કરે છે કે,

શાર્દૂલચિંક્રીડિત.

સારો આચરણે, ગુણી, કુલિન, તું છુટ્યો વિપત્તિથી,
 એવા પૂજ્ય જમાઈની ઉપર હું આજો થયો હું ખુશી,
 તેથી આ મધ્યન્તિકા તવ હવે પ્રીત્યર્થ, સન્મિત્રને
 લાઘેલી પ્રથમાનુરાગથી તે આ આપીએ સૌ અમે. ૨૩

(માધવના મામું જોઈને,) પુત્ર ! સાંભળ.

માધ.—સાંભળ્યું. હું હવે સર્વ રીતે કૃતાર્થ થયો.

માલ.—સદ્ભાગ્યે હૃદયમાંથી શંકાનો કાંટો હવે નીકળી ગયો.^૨

લવ.—હવે શ્રીમાધવ તથા માલતીના સર્વ મનોરથ પરિપૂર્ણ થયા.

મક.—(સામે જોઈને) અહો ! અવલોકિતા ને બુદ્ધરક્ષિતા પણ કલ-
 હંસકની સાથે આનંદથી નાચતાં નાચતાં આ તરફજ આવે છે.

(પછી અવલોકિતા, બુદ્ધરક્ષિતા, અને કલહંસક પ્રવેશ કરે છે;
 નાના પ્રકારનાં નૃત્ય કરી કામન્દકી પાસે જઈ વન્દન કરીને.)

સર્વ.—જયજય સર્વ કાર્યનાં અધિષ્ઠાતાં ભગવતિ ! (માધવપ્રતિ)
 જયજય મકરન્દને આનંદ કરનાર માધવ પૂર્ણચન્દ્ર ! સદ્ભાગ્યને
 યોગે રૂડા દીસો છો. (બધાં હસતાં હસતાં જાય છે)

૧ અર્થાત્ એમના મારા સ્વભાવથી એ બધાં મારાં વખાણ કરે છે
 તેથી હું શરમાઉં છું.

૨ મારા પિતાની અદ્યપિ આ લગ્ન કરવાની રજા હતી નહિ, તે કાંટો
 હવે નીકળી ગયો.

લવ.—સર્વ પ્રકારના મહોત્સવથી પરિપૂર્ણ આ અવસરે કોણ ગંભીર નહિ કરે?

કામ.—સત્ય છે. વાંદ આણું અદ્ભુત, વિચિત્ર, રમાણીય, તથા ઉબ્બલ ખીન્નું મહાપ્રકરણ^૧ કહી પણ હશે?

સૌદા.—વળી તેમાં વિશેષે રમાણીય તો એજ છે કે ભૂરિવસુ અને દેવરાત એ બન્ને પ્રધાનોનો અન્યોન્યનાં ખાલકોનો વિવાહ કરવાથી મનોરથ પણ દીર્ઘ કાળે સંપૂર્ણ થયો.

માલ.—(મનમાં) શું !!

માધ.—મક.—(આશ્ચર્ય પામતા) ભગવતિ !^૨ વસ્તુતઃ જે વાત ખની ગઈ, તેના કરતાં આ તમારું વચન તો ભુદુંજ છે.

લવ.—(વેગળી જઈને) ભગવતિ !^૩ હવે ક્યમ કરવું?

કામ.—(મનમાં) મદ્યન્તિકનો વિવાહ મળવાથી નંદન હવે આ પણી પક્ષમાં આવ્યો છે તેથી આપણે નિઃશંક થયાં છીએ. (પ્રકારા) પુત્રો ! વસ્તુતઃ વાત ભુદી નથી. કેમકે વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં એ બન્નેએ મારા અને સૌદામિનીના સમક્ષ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આપણે અવશ્યે કરીને અપત્યસંબંધ કરવો. અને આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રધાન નંદનના કોપમાંથી આપણે છુટી ગયાં.

માલ.—વાહવાહ ! ખરે ઢોંગ !

માધ.—મક.—આશ્ચર્યની વાત છે !! મનનો હેતુ ગુપ્ત રાખતી, મહા-જનની કલ્યાણકારી રાજ્યનીતિઓ અતિપ્રખલ હોય છે !

કામ.—પુત્ર ! શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આયુષ્માન ! તમારું સુખ પુરવે ઈચ્છાવિષે જે હતું,
તે, પુણ્યે મુજ યુક્તિઓથકો દુળ્યું; ને શિષ્ય મારાંતાણું.
સર્વે કષ્ટ દુળ્યું; સમાગમ થયો કાન્તા સહ મિત્રનો;
રાજ નંદન બે થયાં ખુશી; ખીન્નું શું પ્રિય સાધું કહો? ૨૪

૧ પ્રકરણ—આવી વૃત્તાન્ત, આવી આપણા જેવી દુઃખી વાર્તા. કવિ પ્રકરણ શબ્દ વાપરીને પોતાના “પ્રકરણ”ની પણ પ્રશંસા કરતો હોય એમ લાગે છે.

૨ સૌદામિની. ૩ કામન્દકી.

માધ.—(અહર્ષ) ભગવતિ! આથી વધારે પ્રિયકર તે ખીજું શું હશે!!
તથાપિ ભગવતીના ચરણની કૃપાથી આટલું તો થાયો કે,

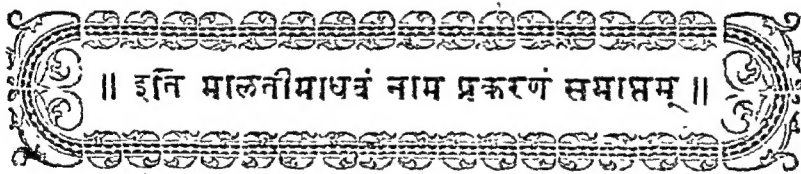
શાર્દૂલવિક્રીડિત.

નિત્યે પાપવિમુક્ત સંત સધળા સત્કાર્ય સાધી રહો;
રાજા રાજ્યનીતિ ગ્રહી ધરણીને નિત્યે પ્રીતે પાળજો;
આઆ પુણ્યથી, મેઘ વૃષ્ટિ કરતા સૌ યોગ્યકાળે થજો;
ઠાઠામીઠી સગાં સુમિત્રશું કરી; આનંદિ લોકો હજો.

કામ.—તથાસ્તુ. (એમ કહી સર્વે જાય છે.)

॥ इति दशमोऽङ्कः समाप्तः ॥

26632

॥ इति मालतीमाधवं नाम प्रकरणं समाप्तम् ॥

આ ગ્રંથને આગળથી આશ્રય આપનાર સદૃહસ્થોનાં નામની યાદ.

ક્રમ.	નામ.	ઠેકાણું.
૫૦	શ્રી ભાવનગરના મહારાજા સાહેબ	ભાવનગર.
૨૫	શ્રીવદવાણુના ઠાકોરસાહેબ (રા. રા. હરિદાસ વિહારિદાસ, કાર- ભારીની મારફત).....	વદવાણુ.
૧૫	ઠાકોર શ્રી જમ્વંતસિંહજી કૃતેહસિંહજી, (રા. રા. હરિલાલ અંબારાંકર, કારભારીની મારફત)	લીંબડી.
૧૪	પ્રુદાવંત વાળાશાન શ્રી ખહાદુરખાનજી.....	જુનાગઢ.
૧૦	રા. બા. મણિભાઈ જમ્ભાઈ	વડોદરા.
૧૦	રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ.....	મુંબઈ.
૩	રા. સા. લાલરાંકર ઉમયારાંકર.....	ધંધુકા.
૨	રા. રા. કરમઅલી રહીમભાઈ, ખી. એ.	બૃજ.
૨	રા. રા. બેહુચરદાસ વિહારિદાસ	નડિયાદ.
૨	રા. ગજજી ત્રિભુવંનદાસ કલ્યાણરાય.....	મુંબઈ.
૧	રા. રા. મંગળદાસ વિહારિદાસ	બૃજ.
૧	રા. રા. વિદુલજી કેશવજી, ખી. એ.	„
૧	ઠાકોર શ્રી રાયસિંહજી નાગજીરાજ.....	ગાંધી.
૧	રા. પીતાંબર રાઘવજી	બૃજ.
૧	શ્રી મુર્તુખાખાનજી સાહેબ.....	રાધણપુર.
૧	રા. ઠાકોર ચંદુલાલ હરિલાલ	„
૧	રા. શેક કરમચંદ પેલચંદ	„
૧	રા. ત્રિકમલાલ હરિસુખરાય	અમદાવાદ.
૧	રા. બા. ભાળાનાથ સારાભાઈ.....	„
૧	રા. દોલતરામ કીરપારામ	નડિયાદ.
૧	રા. મયુરભાઈ ઇન્દિરાલાલ	મહુવા.
૧	રા. ભોતીભાઈ વાભાઈ.....	નડિયાદ.
૧	રા. રાંકરપ્રસાદ હરિપ્રસાદ	મુંબઈ.

મન.	નામ.	વિસ્તાર.
૧	રા. સુનીલાલ ઘેલાભાઈ	મુંબઈ.
૧	રા. હરિમુખરાય વ્યંખરાય	,,
૧	રા. રા. બાલાભાઈ મગનલાલ, એન. એમ.	પાટણ.
૧	રા. રા. કેશવ નારાયણ	,,
૧	રા. મોતીરાંકર મણિરાંકર	,,
૧	રા. શા. રામચંદ્ર ધુંડેરાય	,,
૧	શેઠ મેરવાનજી નમરવાનજી	,,
૧	રા. શા. ગોવિંદરાવ યશવંતરાવ.....	,,
૧	રા. રા. બાબારાવ શિવરામ.....	,,
૧	રા. હમયારાંકર હિરાચંકર	નડિયાદ.
૧	રા. ત્રિકમલાલ શિવલાલ	,,
૧	રા. પ્રાણુલાલ બળદેવજી.....	જંજીર.
૧	રા. ગોવિંદલાલ ગીલાભાઈ.....	સીહોર.
૧	રા. ભોગીલાલ દયાળજી	નડિયાદ.
૧	રા. છગનલાલ લક્ષ્મીભાઈ	સોજીના.
૧	રા. પ્રાણુજીવનદાસ રામનારાયણ	,,
૧	રા. ભાઉ આસ્થા	,,
૧	રા. ભટ્ટ નાનાલાલ છમ્પીલરામ	ખીદડા.
૧	શેઠ જહાંગીરજી પેસ્તનજી વકિલ	અમદાવાદ.
૧	રા. અમૃતલાલ રણજીડલાલ બક્ષી	નવાનગર.
૧	રા. દોલતરામ મોતીરામ રોડાણી	,,
૧	રા. તુલજરાંકર હરિરાંકર હાથી.....	,,

26032